



T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI

**SİYASAL MODERNLEŞMENİN PATRİMONYAL YÜZÜ:
RUSYA VE İRAN**

(DOKTORA)

Halil KANADIKIRIK

BURSA – 2019



T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI

SİYASAL MODERNLEŞMENİN PATRİMONYAL YÜZÜ:
RUSYA VE İRAN

(DOKTORA)

Halil KANADIKIRIK

Danışman:

Doç. Dr. Mert Ali GÖKIRMAK

BURSA - 2019

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı'nda 711415003 numaralı Halil KANADIKIRIK'ın hazırladığı "Siyasal Modernleşmenin Patrimonyal Yüzü: Rusya ve İran" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 08.07/2019 günü 14:00 - 15:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı (başarılı / başarısız) olduğuna oybirliği (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Doç. Dr. Mert Ali GÖKIRMAK

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Derda KÜÇÜKALP

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye (Yedek)

Doç. Dr. Sezgin KAYA

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Atahan Birol KARTAL

Beykent Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Levent BÖRKLÜOĞLU

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

08.07.2019.



SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 11/06/2019

Tez Başlığı / Konusu: Siyasal Modernleşmenin Patrimonyal Yüzü: Rusya ve İran

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 215... sayfalık kısmına ilişkin, 11/06/2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8... 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Halil KANADIKIRIK
Öğrenci No: 711415003
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu yönetimi
Programı: Doktora
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Tarih ve İmza
11.06.2019

Danışman
Doç. Dr. Mert Ali GÖKIRMAK

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

Yemin Metni

Doktora tezi olarak sunduğum “Siyasal Modernleşmenin Patrimonyal Yüzü: Rusya ve İran” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

11 / 06 / 2019


Adı Soyadı : Halil KANADIKIRIK

Öğrenci No : 711415003

Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Programı: Doktora

Statüsü: Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Halil KANADIKIRIK
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bilim Dalı : Siyaset ve Sosyal Bilimler
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : VIII + 152
Mezuniyet Tarihi : / / 20.....
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Mert Ali GÖKIRMAK

SİYASAL MODERNLEŞMENİN PATRİMONYAL YÜZÜ: RUSYA VE İRAN

Bu çalışmada, tarihsel açıdan her biri kendi içinde birer dünya sistemi oluşturmuş olan klasik imparatorlukların siyasal modernleşme sürecinin incelenmesi ve bu yapıların geçirdikleri dönüşümün siyasal kültür temelinde açıklanması amaçlanmıştır. Klasik imparatorlukların siyasal yapılarına ilişkin kavramsal bir çerçeve oluşturabilmek için ise Weber'in, özellikle modern-öncesi toplumların meşru siyasal otoritelerini tanımlamak için geliştirdiği patrimonyalizm kavramından yararlanılmıştır. Böylece patrimonyalizm, bu tarz siyasal yapıların modernleşmeye yönelik söz konusu dönüşümünü yorumlayabilmek için kendisinden istifade edilecek olan bir ölçüt olarak ortaya konmuştur. Söz konusu siyasal yapılara örnek olarak ise Rusya ve İran belirlenmiştir. Çalışmaya konu olarak bu ülkelerin belirlenmesinde, her ikisinin de modern-öncesi dönemde kendi içinde birer dünya sistemi teşkil eden klasik imparatorluklar olmalarının yanı sıra, doğrudan sömürge yönetimleri altında bulunmaksızın siyasal modernleşme tecrübesi geçirmiş olmaları önemli bir etkidir. Ayrıca her iki ülke de 20. yüzyılda radikal dönüşümler geçirmişlerdir. Bu itibarla, öncelikle bu ülkelerin modern siyasal gelişmeleri ışığında siyasal kültürlerine ilişkin birer portresi çizilmektedir. Bu sayede söz konusu radikal dönüşümlerin patrimonyal siyasal geçmişle ilişkisine dair hipotez ortaya konmaktadır. Hipotezin ardından çalışmanın tarihsel analiz kısmına geçilmekte ve ilk olarak iki ülkenin de klasik imparatorluklarının kurulup gelişmesi süreci ele alınmaktadır. Bu bölümün amacı, Rusya ve İran'ın söz konusu dönemlerinde patrimonyal siyasal kültüre ilişkin olarak yerleşmiş toplumsal kabul ve davranışların tespit edilmesidir. Buradan modernleşme süreçlerine geçilmektedir. İki ülkenin siyasal otoritelerinin modernleşmeye yönelik politikaları ve geçirdikleri dönüşüm, patrimonyal siyasal geçmişlerinden tevarüs eden süreklilikler veya değişimler bağlamında irdelenmektedir. İki ülke için de söz konusu süreç, tarihsel açıdan önemli kırılmaların yaşandığı 20. yüzyılın ortasına kadar takip edilmektedir. Böylece daha yakın tarihli gelişmelerin de değerlendirildiği siyasal kültüre ilişkin hipotez sınamaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Batı-dışı Modernleşme, Gelenek, Patrimonyalizm, Siyasal Kültür, Siyasal Modernleşme

ABSTRACT

Name and Surname : Halil KANADIKIRIK
University : Bursa Uludag University
Istitution : Social Science Institution
Field : Political Science and Public Administration
Branch : Politics and Social Sciences
Degree Awarded : PhD
Page Number : VIII + 152
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Doç. Dr. Mert Ali GÖKIRMAK

PATRIMONIAL FACE OF POLITICAL MODERNISATION: RUSSIA AND IRAN

In this study it has been purposed to investigate the political modernisation processes of the classical empires which had historically been a world system in themselves and to explain the transition experiences of this kind of structures on the base of political culture. In order to create a conceptual framework concerning to the political structures of classical empires the concept of patrimonialism which had been improved by Weber on the purpose of describing particularly the legitimate political authorities of pre-modern societies has been used. Thus patrimonialism has been put forward as a criterion which is to be used for interpreting the aforementioned transitions directed to modernization of this kind of political structures. Russia and Iran have been designated as for samples of such structures. For designation of these countries as samples in this study besides the both had been classical empires as world system in themselves in pre-modern times, their experiences of political modernisation without any colonial administration which directly controlled on them have been the determinants. Moreover the both countries had radical transition experiences in 20th century. In this respect primarily political cultural portraits of them in consideration of their modern political developments have been drawn. In this means the hypothesis about the relations between these radical transitions and patrimonial political pasts has been revealed. Subsequently it has been passed to the part of historical analysis of the study and in the first instance the processes of establishment and development of the classical empires of the both countries have been considered. The purpose of this subject has been to detect the ingrained social acceptances and behaviours relating to the patrimonial political culture of Russia and Iran in this period. It has been passed to the modernisation processes. The politics of the political authorities of the both countries toward the modernisation and their transitions have been examined in the context of continuities inherited from the patrimonial political past and changes. The processes for the both countries have been followed until the mid 20th century when historically important breaks had happened. Thus the hypothesis about the political culture with the developments of the late history has been tested.

Keywords:

Non-Western Modernisation, Tradition, Patrimonialism, Political Culture, Political Modernisation.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PATRİMONYAL SİYASAL MODERNLEŞME

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	5
1.1. Patrimonyalizm	5
1.2. Modernleşme	13
1.3. Siyasal Modernleşmenin Patrimonyal Yüzü	30
2. İKİ ÜLKENİN MODERN SİYASAL KÜLTÜRÜNE İLİŞKİN PATRİMONYALİZM ÇERÇEVESİNDE BİR TARTIŞMA	39
2.1. Rusya	39
2.2. İran	53
2.3. Değerlendirme	74

İKİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME ÖNCESİ PATRİMONYAL YAPILARIN ANALİZİ

1. HAN, BASİLYUS, ÇAR: RUSYA'DA ÇEVREYE KARŞI SİYASAL MERKEZİN EFSANEVÎ OTORİTESİNİN YERLEŞMESİ	76
1.1. Moskof Siyasal Yapısının Temelleri	76
1.2. Rus Sezaropapizminin Oluşması	82
1.3. Toprak Rejiminde Patrimonyal Kurumsallaşma	87
1.4. Korkunç İvan'ın Sultanizmi	90
1.5. 17. Yüzyıl: Modern Devlete Doğru	98
2. "ŞEHİNŞAH" TAN SADECE "ŞAH" A: SAFEVÎ MERKEZÎ OTORİTESİNİN GÜÇLENMESİ VE ÇÖZÜLÜŞÜ	101
2.1. Safevî Hanedanı ve İran'da Şiîliğin Yerleşmesi	101
2.2. Kızılbaşların Düşüşü ve Hanedanın Patrimonyal Yükselişi	108
2.3. Şah Abbas ve Sonrası	111
2.4. Safevî Siyasal Mirası Üzerine Bir Değerlendirme	118
2.5. Patrimonyal Otoritenin Çözülüşü: Uzun Fetret Devri	121

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PATRİMONYAL İMPARATORLUKLARIN SİYASAL MODERNLEŞME SÜRECİ

1. PATRİMONYALİZMDEN TOTALİTER REJİME: RUSYA	124
1.1. Petro ve Siyasal Mirası	124
1.2. Gelenek ve Modernlik Arasında Katerina Rusyası	131
1.3. 19. Yüzyılda Modernleşme ve Otokrasinin Ayak Direyişi	137
1.4. Klasik Otokrasinin Çöküşü	145
1.5. Otokrasiden Totalitarizme: Stalinist Rusya	153
1.6. Patrimonyal Siyasal Kültür ve Totalitarizm Arasındaki İlişkiye Dair Kısa Bir Tartışma	163
2. MEŞRUIYET BUNALIMINDAN NEO-PATRİMONYAL REJİME: İRAN	167
2.1. Kaçar Monarşisi ve Devlet İnşasına İlişkin Yapısal Sorunlar	167
2.2. Aksak Reformlar Dönemi	173
2.3. Meşrutiyet Devrimi: Öncesi ve Sonrası	181
2.4. Rıza Şah'ın Askerî-Otoriter Rejimi: Neo-patrimonyalizm	193
SONUÇ	202
KAYNAKLAR	213
ÖZGEÇMİŞ	235

KISALTMALAR

Biyografik Bilgiler	Kisaltmalar
Adı geçen eser	a.g.e.
Adı geçen makale	a.g.m.
Adı geçen madde	a.g.md.
Aynı yer	a.yer
Bakınız	Bkz.:
Basım tarihi yok	t.y.
Basım yeri yok	y.y.
Cilt	C. veya Vol.
Çeviren	ev. veya trans.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Editör/yayına hazırlayan	ed.veya haz.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Karşılaştırınız	Karş.
Sayfa	s.
Sayfaları arası	ss.
Sayı	S. veya No.

GİRİŞ

Modernleşme, toplumların çoğunda benzer kurumların üretilmesiyle sonuçlansa da hemen her toplumda farklı süreçlerle şekillenmiştir. Özellikle Kuzey Atlantik bölgesi dışındaki toplumların modernleşmesi “Batı-dışı” modernleşme olarak adlandırılmış ve her biri kendi özgün süreçleriyle değerlendirilmiştir. Kuzey Atlantik bölgesi toplumlarının geliştirdiği, Webergil yasal-ussal devlet kurumları, Batı-dışı toplumlar tarafından, hayatta kalabilmek ve rekabet edebilmek için kendi siyasal yapılarına uyarlanmak istenmiştir. Bu uyarlama süreci boyunca söz konusu aktörlerin idealleştirdiği “Batılı” siyasal kurumlar ile üretmek istedikleri arasında, ideale yaklaşan ya da idealden farklılaşan yapılar ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada, köklü bir siyasal geleneğe ve askerî güce sahip olmuş ve tarihlerinde ya hiçbir zaman ya da kısa süreli istisnalar hariç söz konusu “Batılı” modern devletlerin doğrudan yönetimi altına girmemiş az sayıdaki devletten Rusya ve İran’ın siyasal modernleşme süreçleri ele alınacaktır. Söz konusu devletlerin modernleşme tarihinde, modernleştirici siyasal aktörlerin ideallerindeki modern kurumlar ile ürettikleri arasındaki farklılıkların nedenleri sistemli bir açıklamaya kavuşturulmalıdır. Bu doğrultuda ileri sürülecek olan hipotezde bu farklılıklar, yine Weber’in geleneksel meşru otorite tipinden yola çıkılarak, ilgili devletlerin klasik dönem tarihinde egemen meşruiyet şekli olan patrimonyalizmin modernleşme çabalarını ne derece etkilediği ile ilişkilendirilmektedir.

İlgili ülkelerin ikisi de klasik dönemlerinde köklü bir siyasal yapıya, geniş bir idarî ve askerî aygıtı sahip olmuş imparatorluklardır. Dolayısıyla bu ülkelerin siyasal aktörleri ve tebaaları siyasal bir sistemin nasıl olması gerektiğine dair klasik bir dünya görüşüne (*Weltanschauung*) sahiplerdi. Bu görüş siyasal yapının meşruiyetini sağlıyordu. Yani siyasal bir liderin davranışlarının ve emirlerinin, idarî ve askerî zümrenin bu emirlere itaatinin ve halkla olan ilişkilerinin, halkın gerek bunlara gerek hükümdarlarına bağlılığının veya başkaldırmasının, ayrıca kişilerin sosyal statü elde etme imkânlarının

çerçevesini çiziyordu. Ekonomik ve hukukî ilişkiler de yine aynı çerçevede kurumsallaşmıştı. Söz konusu çerçeve, Weber'in geleneksel meşruiyetin gelişmiş bir biçimi olarak tanımladığı patrimonyalizmi ifade etmektedir.

Bu iki ülkenin modernleşme bağlamında özgünlüğü ise sömürgecilik çağında hiçbirinin, yukarıda değinildiği gibi, Batılı tabir edilen devletlerce bütünüyle sömürge hâline getirilememiş olmasıdır. Bunun anlamı, ilgili ülkelerde modern devletin, Batılı toplumlarda olduğu gibi “içsel” çatışma ve uzlaşılar ile şekillenen bir sürecin eseri olmamasının yanı sıra sömürgelerde olduğu gibi “doğrudan dışsal” bir politik egemenin müdahalesi ile şekillendirilmiş de olmamasıdır. Ancak bu, söz konusu ülkelerde modernleşmeye yönelik içsel veya dışsal hiçbir müdahale olmadığı anlamına gelmez. Bu ülkeler de söz konusu dönemde, Wallerstein'in tanımladığı şekliyle dünya sisteminde yarı-çevre konumunda tutunmaktaydılar. Merkez ile girdikleri ilişkinin mahiyeti, modernleşmeye yönelik siyasal iradeyi şüphesiz şekillendirmiştir. Ancak bu irade, özgün bir iradedir. Bir tür hayatta kalma yolu olarak modernleşme, ilgili ülkelerin bizzat en üst siyasal otoriteleri tarafından, geçmiş ile aralarına bir mesafe koyma bilinciyle başlatılmıştır. Bunların başlattığı modern devletin kurumsallaşması süreci içerisinde yetişen genç kuşaklar, bayrağı devralarak modernleşmeyi radikalleştirmişlerdir. Sadece bu üç ülke değil, yine sömürgeci yönetimlerin tam anlamıyla hâkim olamadığı Türkiye, Çin ve Japonya da benzer bir modernleşme sürecine sahip olmuştur.

Bununla beraber Weber, modern bir siyasal sistemin meşruiyetini yasal-ussal tip ile tanımlamaktadır. Dolayısıyla teorik olarak patrimonyalizm ile yasal-ussal meşruiyet arasına, geleneksel ile moderni ayıran sınır çekilmektedir. Ancak Weber bunları, tarihsel örnekleri genellemeye yardım edecek olan ideal tipler olarak tasarlamış ve gerçek hayatta bunların iç içe geçmiş olarak da gözlemlenebileceğini belirtmiştir. Yani geleneksel olan, modern içerisinde hayatına devam edebilmektedir. Buradan yola çıkılarak siyasal meşruiyetin geleneksel biçiminin modernleşme süreci üzerinde nasıl bir etkisi bulunduğu, konu kapsamına giren ülkelerin modern siyasal kültürlerine ilişkin sorunsallar ile ilişkisi bağlamında nasıl yorumlanabileceği hipotezin kurucu sorusudur.

Birinci bölüm bu soru bağlamında iki ana başlığa ayrılır. İlk ana başlıkta konunun kavramsal ve kuramsal çerçevesi çizilir. Burada patrimonyalizmin yanı sıra, modern devletin neyi ifade ettiği de ilgili yazın takip edilerek ele alınır. Birbirinin zıttı görünen bu iki unsurun gerçek hayatta nasıl beraber bulunabildiği irdelenir. Burada değişimin çerçevesini çizen ve kültürel yatkınlıkları ifade eden Bourdieu'nün *habitus* kavramından destek alınarak hipotezin ilk aşaması tamamlanır.

Bunun ardından, ikinci ana başlık altında seçilen iki ülkenin, yani Rusya ve İran'ın yakın tarihindeki siyasal gelişmeler, konunun uzmanlarının yazdıkları kaynaklara bağlı kalınarak ve bunlar yorumlanarak değerlendirilir. Her ülkenin ayrı alt başlıklarda ele alındığı bu kısımda amaçlanan, ikisi de 20. yüzyılın başında siyasal liderlerince radikal bir modernleştirmeye tabi tutulmuş olan bu ülkelerin siyasal kültür yapılarının, gelenek ve modernleşme bağlamında ürettiği daha güncel sorunların tespit edilmesidir. Böylece hem ilgili yazın gözden geçirilmekte hem de yakın tarihe ilişkin böyle bir çerçeve, söz konusu siyasal kültürler arasındaki benzerlikler ve farklılıkların ortaya konmasına imkân vermektedir. Söz konusu benzerlikler ve farklılıklar ise değerlendirmeye ayrılan alt başlıkta ortaya konmaktadır. Neticede Rusya'nın siyasal modernleşmesinin patrimonyal meşruiyetle beraber seyrettiğine, bu nedenle siyasal kürenin monist (tekçi) bir yapıya sahip olduğuna dair hipotezin son aşaması üretilir. İran'da modernleşme sürecinde patrimonyal siyasal meşruiyetin zayıfladığı, bu nedenle de Rusya örneğinden farklı olarak sayıca fazla ve özerk otorite alanlarının oluştuğu anlaşılmaktadır. İran'da radikal modernleştirme de bu durumu değiştirememiş ve İslâm Devrimi'ne giden yolu açmıştır. Bütün bunlardan hareketle patrimonyalizm, bu iki ülkenin modernleşme tarihinde incelemenin merkezine yerleştirilir.

İkinci bölümde iki ülkenin klasik – patrimonyal siyasal yapıları tarihsel bağlamda ele alınır. İki ülkenin de modernleşme sürecinden önce nasıl bir siyasal kültür zeminine oturduğu analiz edilir. Rusya örneğinde modernleşme süreci Çarlık döneminde, İran'da ise Kaçarlar döneminde başlamıştır. Bu nedenle Rusya örneğinde klasik siyasal yapı incelemesine konu olan devlet Rusya Çarlığı'dır. İran'da Kaçar monarşisi siyasal otoritesi ve meşruiyeti zayıf bir devleti temsil etmekteydi. İran'ın son klasik – patrimonyal meşruiyet örneği daha çok Safevîlerdir. Dolayısıyla İran örneğinde Safevîler dönemi bu bağlamda incelenir. Bu bölümün önemi, modernleşmenin üzerinde

başladığı zeminin, yani patrimonyal siyasal kültürün tanıtılmasıdır. Zira Rusya’da modernleşme, yukarıda da ifade edildiği gibi, bu zemin dağılmadan, bizzat söz konusu kültürün aktörleri tarafından başlatılıp geliştirilmiştir. İran’da Safevîler sonrası dönemde patrimonyal siyasal otorite dağılmıştır.

Üçüncü bölümde söz konusu iki ülkenin siyasal modernleşme süreci patrimonyalizm çerçevesinde ele alınır. Her bir ülke için incelenen modernleşme dönemi, ilgili ülkenin siyasal otoritelerinin bilinçli ve kapsamlı modernleşme politikalarına yöneldiği zamandan başlayarak, modernleşme sürecinin 20. yüzyılda radikal bir boyuta ulaştığı zamanın sonuna kadar devam eden tarih ile sınırlandırılmıştır. Bu tarihsel çerçeve dâhilinde söz konusu üç ülkenin bürokrasi, ekonomi, hukuk gibi modernleşen kurumları ile bu modernleşmeye eşlik eden modern siyasal fikir hareketleri, patrimonyalizm ile ilişkileri çerçevesinde irdelenir.

Bu çalışma ile amaçlanan, birinci bölümde değerlendirilen Rusya ve İran’ın yakın tarihe ilişkin siyasal kültür sorunları ile patrimonyal meşruiyet arasındaki ilişkinin tespit edilmesidir. Dolayısıyla modernleşme sürecinin kendisi bir sorunsal olarak ele alınır. Değişim içerisinde sürekliliğin, modernleşme sürecinde gelenekselliğin, patrimonyalizmin, bu iki ülkede tarihsel bir karşılaştırmaya başvurularak incelenmesi yoluyla birinci bölümde kurulan hipotezin sınanması hedeflenir. İlgili materyal ve araştırma yöntemi, konunun ele alınan her tarihsel dönemi için tespit edilebilen uzmanlarının ürettiği yazılı kaynakların eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulması ve sistemli bir yoruma kavuşturulmasıdır. Tezin biçimsel özelliği, en başta yakın tarihe ilişkin siyasal kültür analizine yönelmek ve sorunu bu şekilde ortaya koymak olmuştur. Böylece devamında, gerek klasik dönem tarihleri gerek modernleşme tarihleri belirli bir evreye kadar incelendiğinden ulaşılmaması hedeflenen sonucun, söz konusu yakın tarihsel sorunlara da bağlanarak bütünsel bir soyutlamaya imkân verebileceği düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

PATRİMONYAL SİYASAL MODERNLEŞME

Weber'in tanımladığı şekliyle modernite öncesi siyasal meşruiyetin gelişmiş bir biçimi olarak patrimonyal otorite ile modern siyasal meşruiyeti ifade eden yasal-ussal otorite arasında teorik bir ayırım vardır. Bununla beraber modern devletin kurulmasından önce patrimonyal imparatorluk sistemlerine sahip olan siyasal yapıların modern devleti inşa ettikleri dönemde söz konusu yasal-ussal kurumların işleyişi, bu meşruiyetin izlerini taşıyabilmektedir. Rusya ve İran'ın siyasal kültürüne ilişkin tartışmalar da bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu bölümde ilk olarak patrimonyalizm ve modernleşme arasındaki ilişki temellendirilecektir. Böylece çizilecek olan kavramsal ve kuramsal çerçevenin ardından, söz konusu iki ülkenin siyasal gelenekleri ve bunların modern kurumlar ile ilişkilerinden kaynaklanan sorunlar, yakın tarihsel gelişmeler çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1.PATRİMONYALİZM

“Patrimonyalizm, Weber'in otorite tiplerinde geleneksel otorite (*Herrschaft*) biçiminin modernlik öncesi dönemlerde, daha çok ‘Doğu toplumlarında’ görülen biçimine verdiği addır”¹. İlkel olan gerentokrasi ve daha gelişmiş olan patriyarkal otorite tipinden sonra patrimonyalizmin en olgun hali, özellikle Doğu toplumlarında görülen "sultanizm"dir. Weber, geleneklerin siyasal liderin otoritesinin sınırını belirlediği safhayı daha çok patrimonyalizmin nüve hali olarak nitelendirirken, “kişisel

¹ Ensar Nişancı, *Geleneksel Patrimonyalizmin Sosyal ve Siyasal Yönünden Analizi*, İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2001, s. 1

keyfî idareyi” ifade eden sultanizmi, bu tipin daha ileri bir aşaması olarak değerlendirmektedir².

Patrimonyalizm, Weber’in onu tanımladığı çerçevede, tümüyle zor kullanmaya yönelik bir sistem değil, meşru bir otorite tipidir. Bunun üzerinde durulması gerekir, zira özellikle Batılı yazında Asya’daki tarihî siyasal sistemlere bakış, bunların bir tür mutlak zor kullanımına dayandığını, yani meşru olmadığını ifade etmenin bir yolu hâline gelen “despotizm” söylemi üzerine kurulabilmektedir. Oysa Weber, patrimonyalizmi, bir meşru otorite tipinin gelişmiş aşaması olarak tanımlamıştır.

“Ekonomi ve Toplum (*Wirtschaft und Gesellschaft*)” isimli eserinde siyasal sosyolojiye ilişkin tarihsel bir sistematik geliştiren Max Weber, siyasal otoritenin özellikle bir yönü, emir ve itaat arasındaki ilişkinin meşruiyeti üzerinde durmuştur³. Weber'e göre otorite, “verili bir kaynaktan gelen belirli özgül emirlere (ya da tüm emirlere), verili bir kişiler grubu tarafından itaat edilmesi olasılığını”⁴ ifade eder. Burada söz konusu edilen, otorite sahibi ile üzerinde otorite uygulanan kişiler arasındaki her türlü güç kullanımı değildir, zira “her gerçek otorite ilişkisinin ölçütü, en azından açıkça bir gönüllü itaattir”⁵. Emirlere itaat, çeşitli sâiklerden kaynaklanıyor olabilir. Ancak Weber, otorite sisteminin sürekliliğini, itaatin “meşruluğu” konusunda bir inancın oluşturulup geliştirilmesine bağlar⁶. Meşruiyet, “siyasî sistemin kurum ve yöntemlerinin en uygun kurum ve yöntemler olduğu yolundaki inanç ve güven”⁷ olarak tanımlanabilir. Buradan da anlaşılacağı gibi bir otorite sisteminin meşruluğu, yani sürdürülebilmesinin garantisi, bu otoriteye itaat edenlerin söz konusu itaati ister duygusal ister maddî çıkar amacıyla olsun, bir “yaşam biçimi” olarak içselleştirmeleridir.

² Nişancı, *Geleneksel Patrimonyalizmin...*, a.g.e., s. 2.

³ Freund, Julien, *The Sociology of Max Weber*, trans. Mary Ilford, Toronto: Pantheon Books, 1968, s. 228. Bu nedenle Freund (a.g.e., s. 218), Weber’in sosyolojisinin “hâkimiyetin sosyolojisi” (*Herrschaftssoziologie*) olarak da betimlenebileceğini söyler.

⁴ Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, trans. A. M. Henderson, Talcott Parsons, New York: The Free Press, 1964, s. 324.

⁵ Weber, *The Theory of Social...*, a.g.e., s. 324.

⁶ a.g.e., s. 325.

⁷ Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri: Meşruiyet-Sınıflandırma-Kültür-Modernleşme*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2009, s. 53.

Weber meşru otorite tiplerini, tarihsel örneklerdeki benzerlikleri ve yakınlıkları temel alarak üç ideal tipe ayırmıştır. Bunlar “Geleneksel Otorite”, “Yasal-Ussal Otorite” ve “Karizmatik Otorite”dir. Bu meşru otorite tipleri, tarihin hiçbir döneminde saf halleriyle tespit edilemez. Bunlar ideal tip kavramlarıdır ve gerçekliğin bir ifadesi olarak değil, sadece tarihî olgular ile aralarındaki yakınlık ilişkileri incelenerek kullanılabilir. Bu otorite tipleri, genellikle tarihî örneklerde iç içe geçmiş olarak gözlemlenir⁸. Gelişmiş bir aşaması patrimonyalizm olan geleneksel otorite tipi, daha ziyade modernite öncesi siyasal sistemlerde gözlemlenirken, yasal-ussal otorite tipi modern siyasal sistemlere, modern devlete ilişkindir. Dolayısıyla geleneksel otorite tipi, karakteri itibarıyla, yasal-ussal otorite tipi ile zıt bir görünüm sergilerken karizmatik otorite tipi, diğer iki otorite tipinin gözlemlenebildiği tarihî örneklerin içinde arızî olarak yer almakta ve diğerlerine kıyasla genellikle kısa süreli olarak gözlemlenebilmektedir⁹. Bununla birlikte, bu çalışmanın da konusunu teşkil eden geleneksel otoriteye ilişkin unsurlar, siyasal kültürün etkisiyle bazı siyasal sistemlerde modernleşme sürecinde de gözlemlenebilmekte, hatta yasal-ussal bir sistemde kırılmalara sebep olacak şekilde modernleşme iradesini ele alıp yönlendirebilmektedir. Bu tam da Weber’in ideal tiplere çizdiği sınırlara uygun olarak, meşru otorite tiplerinin bir rejimi ifade etmediği ve

⁸ Weber’e göre, tarihsel ve toplumsal olanın bir bilim olarak kurulabilmesi için bir rasyonelleştirme etkinliği olarak genelleştirmeler yapmak gerekmektedir. Bu genelleştirmeleri yapabilmek için de tarihte bir tekrarlılık aranmalıdır. Burada aranan tekrarlılık kesinlik veya birebir aynılık ifade etmez, ancak benzerlikler ve yaklaşıklıklar üzerinden açıklanabilir. İşte bu tekrar eden benzerlikler ile bazı düşünce kalıpları meydana getirilebilir. Bu düşünce kalıplarına da ideal tip kavramları denmektedir. İdeal tip olarak tanımlanmış “kavramları kullanarak kendi kavramlarımızla gerçek arasındaki uzaklığı ölçeriz, çeşitli kavramları birleştirerek karmaşık bir gerçekliği yakalarız” (Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986, s. 502.). Yani ideal tip kavramları kullanılarak tarihsel ve toplumsal alanda yasalar üretmek hedeflenmez. Tarihsel ve toplumsal olgular, daha önce benzerlikler ve yaklaşıklıklardan yola çıkılarak oluşturulan ideal tiplerden biri veya birkaçı ile benzerliği çerçevesinde genellemeye kavuşturulur. “Tipler, yani ideal tip kavramları altında belirlenen bu ilişki kalıpları sayesinde, sosyoloji, toplumsal eylemleri yönlendiren motifleri, genelleştirici bir tutumla nedensel bir yoldan anlayabilir” (Weber’den aktaran Doğan Özlem, *Max Weber’de Bilim ve Sosyoloji*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2001, s. 171).

⁹ Karizmatik otorite, özellikle patrimonyalizmin kurumsallaşması sürecinde, ya da sultanizme geçişte etkin bir ögedir. Weber’in karizmatik otorite hakkında yazarken üzerinde önemle durduğu noktalardan biri, karizmatik otoritenin rutinleşmesidir. Ortaya çıkışı istisnaî bir durum olan karizmatik otorite, geleneksel veya yasal-ussal otoritenin dışında, kural tanımayan, devrimci bir meşruiyet biçimidir. Ne var ki istisnaî durum uzun süre devam edemez. Bu nedenle karizmatik otoritenin rutinleşmesi, yani gündelik hayatın bir parçası haline gelerek ya geleneksel ya da yasal-ussal otorite biçimine dönüşmesi kaçınılmazdır. Bu dönüşümün temel sâikleri takipçilerin ve karizmatik otoritenin idarî kadrolarının elde ettikleri statü ve maddi çıkarları koruma ve devamlılığını sağlama adına kurumsallaşma istekleridir. Bu çıkarlar, karizmatik otorite sahibi kişi ortadan kalktıktan sonra belirgin hale gelir ve otoritenin devamlılığı sorunu için çeşitli çözümler üretilir: “Bundan dolayı Osmanlı hanedanında olası tüm adayların bertaraf edilmesi mecburî olmuştur” (Weber, *The Theory of Social...*, a.g.e., ss. 363-366).

birinin meşruiyetinin yoğun olduğu herhangi bir rejimde (özellikle modern zamanlarda), aynı tarihsel anda bir diğ erinin de olgularda gözlemlenebileceğini göstermektedir.

Geleneksel otorite, siyasal otoritenin kadim zamanlardan beri var olduğunu ve kuşaktan kuşağa aktarılarak elde edildiğini, ayrıca buradan gelen emirlerin kutsallık temeline dayandığını ö ne sürerek meşruiyet savında bulunan ve bundan dolayı kendisine itaat edilen otorite tipidir¹⁰. Geleneksel otoritede, otorite sahibiyle ona itaat edenler arasındaki ilişki, yasal-ussal meşruiyet biçiminde olduğu gibi gayrişahsî bir ilişki değildir. Burada itaat edenler, doğrudan otorite mevkiinde olan kişiye itaat ederler. Ayrıca kişisel olan ile makama ilişkin olan arasında bir ayırım yoktur. Otorite sahibi kişisel efendi, idarî görevliler ise bürokrasi değil, bu efendinin kişisel hizmetkârlarıdır. Siyasal lider, idarî ve askerî görevlere genellikle kendi hanesinden kişileri, aile üyelerini, kişisel hizmetkârlarını, kölelerini ya da kendisine intisap eden savaş esirlerini atar¹¹. Dolayısıyla siyasal otoritenin meşruiyeti, yine geleneklerden hareketle sorgulanıp da yöneticiler dirençle karşılaştıklarında, söz konusu direniş düzene karşı değil, doğrudan kişilere karşı gerçekleşir¹².

Cemaat içindeki yaşlıların otoritesi ile ifade edilen gerentokrasi ile savaş kahramanlığı vb. fiziksel aktiviteler ile cemaatte liderliği kurumsallaştıran patriyarkalizmden¹³ sonra patrimonyalizm¹⁴ aşamasında, geleneksel otorite kurumsallaşmasını tamamlar. Bu aşamada artık siyasal lider ile idarî ve askerî ileri gelenlerin arasındaki mesafe açılmış; ilki siyasal iradenin tek sahibi olmuş ve ikinciler ise ileri gelenler olmalarından dolayı değil, ona olan sadakatlerinden dolayı görevlendirilen kişisel hizmetkârlar konumuna geçmişlerdir. Bunun haricinde kalanlar, yani hükümdar ve onun idarî-askerî aygıtı tarafından yönetilen geniş topluluklar ise

¹⁰ Weber, *The Theory of Social...*, a.g.e., s. 341, vd.

¹¹ a.g.e., ss. 342-343.

¹² a.g.e., s. 342.

¹³ Nişancı, *Geleneksel Patrimonyalizmin...*, a.g.e., ss. 11-18.

¹⁴ Patrimonyalizmin sözcük anlamına bakılacak olursa: Latince “*patris*”, “baba” demek olup “*patrimonium*”, “babadan miras kalan mülk” anlamına gelir. Bu sözcük Geç Latince’ye “*patrimonialis*” olarak geçmiş, buradan da Orta Fransızca’da bugün kullandığımız “*patrimonial*” şeklini almıştır (“*patrimony*”, *Online Etymology Dictionary*, http://etymonline.com/index.php?term=patrimony&allowed_in_frame=0 ve “*patrimonial*”, a.g.st., http://etymonline.com/index.php?term=patrimonial&allowed_in_frame=0, (16.10.2016)). Cemil Oktay, patrimonyalizm sözcüğüne Türkçe karşılık olarak “mülk devlet” ya da “mülk egemenlik” sözcüklerini önerir (Oktay, a.g.e., s. 31).

korunmaya muhtaç, idare edilmesi gereken, bununla beraber idareye katılmada herhangi bir kurumsallaşmış sisteme sahip olmayan tebaadır.

Weber, ilk tutarlı patrimonyal idarenin Antik Mısır'da görüldüğünü belirtir¹⁵. Burada, taşkınlarıyla ünlü Nil Nehri'nin gözetilmesi, büyük inşaat projelerinin yürütülmesi, iş gücünün organize edilmesi ve hukukî cezalandırmaların siyasal otoritenin tekeline alınmasıyla karmaşıklaşan idarî sistemin kapsama alanı genişlemiştir. Siyasal otorite, yani firavun, bütün bu işlerin yürütülmesi için yavaşmalardan teknik açıdan eğitilmiş kişilere kadar idarî zümreyi genişletme yoluna giderken, tebaasını kitlesel düzeyde harekete geçirip organize etmektedir. Otoritesi, hem kraliyet erzak ve ambarlarından tedarikleri sağlanan bir orduya hem de atanmış memurların denetim altına alınmasına bağlıdır. Bu nedenle ekonomik kaynaklar üzerinde tekel olmayı sürdürür. Böylece bazı yazarların "Doğu Despotizmi" olarak nitelendirdiği bir sistem kurulmuş olur¹⁶. Weber, Antik Mısır dışında, patrimonyal otoritenin kurumsallaştığı siyasal sistemler arasında modernite öncesi dönemin pek çok imparatorluğunu saymıştır. Asur, Babil, Hitit İmparatorlukları, Çin'de Ming İmparatorluğu, Japonya'da Tokugava Şogunluğu, Babür Hindistanı, Akkad İmparatorluğu, Moğollar, Abbasiler, Memlûkler, İran'da Safevî İmparatorluğu, Geç Roma ve Bizans İmparatorlukları ile Osmanlı İmparatorluğu bunlar arasındadır¹⁷. Buradan anlaşılacağı gibi patrimonyal bir siyasal yapı ne küçük bir kabile sistemini ne de şehir devletlerinin siyasal yapılanmasını ifade eder. Patrimonyalizm, her biri kendi içinde bir dünya sistemine sahip olmuş imparatorlukların siyasal meşruiyetini tanımlar¹⁸.

Avrupa'da da özellikle feodal devletlerden merkezi devletlere geçiş sırasında patrimonyal yapılar oluştuysa da bunlar, Doğu despotizmi olarak da görülen "sultanizm" aşamasına geçmemiştir. Bu farklılığın nedenleri üzerinde, bu bağlamda tersten bir bakışla ilk düşünenlerden biri Marx'tır ve Batı'da gelişen kapitalizmin neden Doğu'da gelişme imkânı bulamadığını araştırmıştır. Marx, patrimonyalizm, sultanizm

¹⁵ Michael Curtis, *Orientalism and Islam: European Thinkers on Oriental Despotism in the Middle East and India*, New York: Cambridge University Press, 2009, s. 273.

¹⁶ a.yer.

¹⁷ a.yer.

¹⁸ İlerleyen bölümlerde patrimonyalizm ile neo-patrimonyalizm arasına keskin bir ayırım getirilirken bu tespate dönülecektir.

gibi kavramları kullanmadıysa da Doğu'nun siyasal yapısındaki bu farklılıkları üretim ilişkilerine dayanarak açıklamaya girişmiş ve onun çok tartışılan düşüncesi "Asya üretim tarzı" bu çalışmalarının ürünü olmuştur. Marx'a göre, "devlet" in temeli Roma hukukunda kamusal mülkiyeti (*ager publicus*) patricilerin özel mülkiyetinden (*privatus*) ayıran rejimle kurulmuştur¹⁹. Asya toplumlarında ise mülkiyet cemaatlere ya da bireylere değil, tek bir siyasal otoriteye ait olup, söz konusu cemaatlere zilyetlik olarak verilir; dolayısıyla siyasal otorite daima artık ürüne el koyma hakkına sahiptir²⁰. Burada bireyin zilyetliği de cemaat birliğine dâhil olmayı gerektirdiğinden Asya tipinde birey, cemaatle özdeşir²¹. Marx'a göre Asyalı siyasal otorite özünde cemaatin birliğini temsil ettiğinden, bireyler de onun mülkü, yani kölesi sayılır²². "Max Weber ve İslam" isimli çalışmasında Bryan Turner, Weber'in patrimonyalizminin, özellikle Doğu toplumlarına ilişkin kısımlarının, Marx'ın Asya üretim tarzına ilişkin teorisinde ortaya koyduğu ekonomik ve sosyal altyapı analizinin bir devamı olduğunu ve Weber'in, bu altyapının oluşturduğu siyasal bir üstyapının teorisini kurduğunu belirtir²³. Marx'ın teorisinde anlatmaya çalıştığı (ve Turner'a göre Weber'in de zımnen kabul etmiş olduğu durum) geniş coğrafi alanların sulanması, kanallar ve barajlar inşa edilmesi, bunun sonucunda da elde edilen artık değerlerin göçmen kabilelerce yağmalanmasının engellenmesi için büyük miktarda emek gücü ile askerî gücün organize edilmesidir. Bütün bu ihtiyaçlar, nihayet bunları sağlayabilecek merkezî ve "despotik" bir gücü doğurmuştur²⁴.

Weber'in çalışmalarında temel amaç, kendisine göre sadece "Batı" da kurumsallaşabilen kapitalizmin işleyişine imkân veren yasal-ussal hukukun gelişimini açıklamaktır. Ona göre Batılı hukuku ussal yapan onun, toplumsal grupların üzerinde uzlaştığı düzenlemelere ve hesaplanabilirliğe dayanmasıdır²⁵. Patrimonyal sistemlerde

¹⁹ Karl Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, haz. ve çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları, 2014, ss. 448-451.

²⁰ Marx, *Grundrisse...*, a.g.e., s. 446.

²¹ a.g.e., s. 458.

²² a.g.e., ss. 467-471.

²³ Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam*, çev. Yasin Aktay, Ankara: Vadi Yayınları, 1991.

²⁴ Turner, *Max Weber ve İslam*, a.g.e., ss. 144-145.

²⁵ Weber'e göre ussal kapitalizm, her şeyden önce hesaplanabilirliği gerektirir. Batı'da ortaya çıkan biçimiyle kapitalizmi diğer medeniyetlerdeki biçimlerden ayıran yön de bu ussallaştırmadır. Weber, diğer medeniyetlerde "(...) bizim ussal işletme defteri tutma yöntemimiz ve bizim iş mal varlığını kişisel mal varlığından hukuksal olarak ayırmamız, ya hiç yoktur ya da yeni yeni gelişmektedir. Başka yerlerdeki eğilim, kazanca yönelik işletmeleri prenslik ya da feodal ev ekonomisinin ('Oikos'un) bir parçası olarak

ussal kapitalizme yönelik gelişmeyi engelleyen, hesaplanabilir ve öngörülebilir bir hukukun bulunmasıdır²⁶. Doğulu patrimonyal hükümdar, mutlak keyfilik ve subjektif istikrarsızlıkla temsil edilen "kadı-adaleti"ni tercih etmiştir. Burada "adalet" ile kastedilen, siyasal otoritenin idarî aygıtıyla (örneğin askerler, sivil memurlar, din adamları vb.) vergi mükellefi sıradan tebaa arasındaki dengenin sürdürülebilmesidir²⁷. Söz konusu denge, tüm statü gruplarının birbirlerine karşı konumlandırılmaları ve birbirlerini denetlemeleri ile sağlanmaktadır. Bu dengenin işlevi şu şekilde yorumlanabilir: Bir taraftan patrimonyal liderin kişisel hizmetkârları olan idarî ve askerî kesimin gücünü nereden aldığını unutmadan çalışmasını sağlamak, diğer taraftan liderin iktidarına alternatif konuma gelebilecekleri engellemek. Bunun yanında liderin, kendi emrindeki memurların ve piyasanın sömürüsüne bir ölçüde karşı çıkarak, tebaasının gözündeki "baba" imajını sürdürmesi de önemli olmaktadır.

Özetlemek gerekirse patrimonyal bir siyasal otorite sisteminde meşruiyetin ana kaynağı en tepedeki siyasal liderdir. Liderin kişisel kararları, geleneksel kurallarla açıkça çelişmediği veya kitabına uydurulduğu sürece siyasal toplumca tartışmasız kabul görmelidir. Geleneklerin bağlayıcılığını aşan lider, patrimonyalizmin ileri bir aşaması olan sultanizme tekabül eder. Yine de sultanist liderin karizması rutinleşerek, tekrar geleneksel sınırlarına çekilme eğilimindedir. Söz konusu kararların ülke genelinde

bırakmak şeklindeydi..." diye yazar (Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, İstanbul: Hil Yayınları, 1997, s. 21).

Buna karşın, gerek Edward Said gerekse Bryan Turner, Weber'in Doğu üzerinde Batı'nın iktidarını sağlamaya yönelik oryantalist bilgi üretimine katkısından bahsederler. Weber, İslâm toplumunun statik bir karakteri olduğuna dair değerlendirmelere akademik bir destek sağlamıştır. Said'e göre, esaslı bir İslâm araştırmasına girişmemiş olan Weber'in bu alanda kayda değer bir etkiye sahip olmasının asıl nedeni, "Weber'in tip anlayışının, Şarkiyatçıların savundukları yerleşik tezlerin birçoğu için 'dışarıdan' gelen bir doğrulama olmasıdır sadece" (Edward W Said., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, ss. 271-272). Turner da Weber'in Asya toplumlarını tarihin belirli bir döneminde "donmuş" yapılar gibi gösterme eğiliminden bahseder (Bryan S. Turner, *For Weber: Essays on the Sociology of Fate*, London: Sage Publications, 1996, ss. 277-278). Yazar başka bir eserinde de Weber'in tezlerinin İslâm toplumlarında kullanılması hakkında şöyle ilginç bir tespit bulur: "(...)İslam hakkında olgusal yanıtların yanında, Weber İslam hakkında yanlış sorular üzerinde durur. Onun ana ilgisi Avrupa dışında rasyonel kapitalizmin yokluğunu açıklamaktı, ama gerçek sosyolojik mesele İslam'ın, bir para ekonomisinden tarımsal, askeri rejime dönüşümünü açıklamaktır. Weber'in İslam üzerine değerlendirmeleri bilhassa başarısız olduğu halde ironik olarak Müslüman reformcular, İslam'ın gecikmesini açıklamaya çalıştıklarında zımnen Weberyen argümanları kullandılar" (Bryan S. Turner, *Max Weber: From History to Modernity*, London: Routledge, 1992, s. 42). Bununla beraber yazar, Weber'in patrimonyalizme ilişkin tezinin İslâm toplumlarına ilişkin bazı gelişmelere makul açıklamalar getirebildiğini söyler (Turner, *Max Weber: From History to Modernity*, a.g.e., s. 42).

²⁶Curtis, a.g.e., s. 296.

²⁷ Turner, *Max Weber: From History to Modernity*, a.g.e., ss. 49-52.

yürütülmesini sağlayan ve lidere sadakat temelinde bağlı idarî ve askerî örgütlenme mevcuttur. Bu gruplar, meşruiyetin kaynağı kişi tarafından atanmış olmalarından dolayı, statüler hiyerarşisinde tebaadan daha üsttedirler. Modernite öncesi dönemin teknolojik kısıtlılığı ve yerellik temelli toplumsal örgütlenmesi düşünüldüğünde bu idarecilerin, üstleriyle ciddi bir tezat yaşamadıkça kendi yerel alanları ve görev sınırları içinde yönetme özerkliğine sahip oldukları görülmektedir²⁸. Tebaanın siyasete katılmasını sağlayan kurumsallaşmış bir sistem mevcut değildir. Meşruiyetin atama esasına dayandığı böylesi bir sistemde bu tarz katılma talepleri zaten hoş karşılanmamaktadır. Tebaa, sistemin bekasını sağlayan “adalet” anlayışı temelinde yönetilmelidir. Bu nedenle siyasal lider “tebaasının babası” şeklindeki imajını, gerek idarecilere gerek piyasa koşullarına karşı düzenli müdahaleleriyle tazeler²⁹. Zira herhangi bir direniş yahut başkaldırı siyasal düzene değil, liderin şahsına yönelik olarak ve liderin geleneksel sınırlarını aştığı gerekçesiyle ortaya çıkar. Üretim ilişkilerinin siyasal müdahalenin dışında tutulması, piyasanın serbest bırakılması ve aşırı zenginleşme patrimonyal meşruiyetin hâkim olduğu bir düzen içinde düşünülemez³⁰. Mülk, hükümdarıdır; ona bağlı olarak atadıklarının tasarrufu altındadır. Siyasal müdahalenin dışında kalan bir zenginleşme kaynağı, otoriteye alternatif çıkarma, yani “devletin bekası”na karşı tehdit oluşturma ihtimali taşır, bundan dolayı ya otoritenin tekeline alınır ya da kurutulur³¹.

Patrimonyalizm, Weber’in örneklerinde safa en yakın haliyle modernite öncesi siyasal sistemlerde görülmüştür. Ancak modernite ile beraber yasal-ussal otoriteyi geliştiren siyasal sistemlerin gücü giderek rakip sistemleri aşmıştır. Batı’da gelişen modern kapitalist devletler, geleneksel otoriteye bağlı imparatorlukların nüfuz alanlarını giderek daraltmış ve onları da modernleşmenin yollarını aramaya itmiştir. Bu geleneksel siyasal yapılarda modernleşme, ilki gibi içsel bir süreç olmaktan ziyade dışarının etkisine karşı bir uyarlanma süreci olduğu için de farklı iç çatışmalar sürecini tetiklemiştir.

²⁸ Weber, *The Theory of Social...*, a.g.e., ss. 351-352.

²⁹ a.g.e., s. 357.

³⁰ a.g.e., ss. 354-358.

³¹ Ahmet İnsel, Cengiz Aktar, “‘Devletin Bekası’ İçin Yürütülen Çağdaşlaşma Sürecinin Toplumsal Sorunları”, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2005, s. 31.

Bununla beraber patrimonyal siyasal kültürün bu çatışmalardaki yerinin incelenmesinden önce modernite, modernleşme, modern devlet gibi kavramların bu çalışmada neyi ifade ettiği açıklanmalıdır.

1.2.MODERNLEŞME

Kesin bir tarih verilememekle beraber modernitenin M.S. 1500 dolaylarında ve Batı Avrupa’da başlayan bir süreç olduğu görüşü hâkimdir. Kavram, söz konusu sürece ilişkin kültürel durumun, modernite öncesi insanlık tarihinin kültürel durumundan bilinçli olarak ayrılması ifade edecek şekilde ilk defa Hegel tarafından kullanılmış ve sosyal bilim yazınına katılmıştır. Hegel moderniteyi, “yeni çağ”ı ifade eden bir tarihsel dönem olarak anlamlandırmış; Rönesans ve Reform hareketlerini de içeriğine dâhil ettiği bu “yeni çağ”, gerek Roma ve Yunan antik döneminden gerek Orta Çağ’dan bir kopuş olarak görmüştür³². Böylelikle “modern” olmak, bir toplumu geçmişten farklılaştıran ve o toplumun kendisini her şeyden önce “şimdiki zamana” ait olarak görmesini³³ sağlayan bir “bilinç” durumunu ifade etmiştir. Modernite, geçmiş ile şimdi arasında bilinçli bir “farklılaştırma” ile ifade edildiğine göre, bir toplumda geçmişi moderne dönüştürdüğü ileri sürülen söz konusu farklılıkların neler olduğu saptanmalıdır.

Düşünce tarihinde bu farklılaştırmanın Descartes ile başladığı ileri sürülür. Descartes’ın insan bilincini kesin bilginin (*evidantia*) yegâne dayanağı olarak göstermesiyle başlayan evrenin merkezindeki insan düşüncesi³⁴, modern düşüncenin yapı taşı haline gelmiştir. Böylece artık insan, doğa – insan ikiliğini aşmakta, düzenin asıl mimarı olmaktadır. Bu ise düşünce tarihinde modernlik serüvenini başlatan devrimdir³⁵. Öznenin ve aklın bu merkezî konumu Descartes sonrası filozoflarca da takip edilecek ve “çıkış noktasının insan olarak alınmasıyla beraber, bilgi, siyaset, ahlak, din vb. insandan hareketle anlaşılabilen ve tanımlanabilen şeyler haline” gelecektir³⁶. Bu doğrultuda, Alain Touraine’e göre, aklın hâkimiyetindeki siyasal ve

³² Ali Yaşar Sarıbay, *Modernitenin Ironisi Olarak Globalleşme*, İstanbul: Everest Yayınları, 2004, s. 30.

³³ Luhmann’dan aktaran Sarıbay, a.g.e., s. 31

³⁴ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005, ss. 233-234.

³⁵ Tülin Bumin, *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 49.

³⁶ Derda Küçükalp, *Siyaset Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları, 2011, s. 79.

toplumsal düşüncenin oluşumu, dünyevîleşme düşüncesiyle el ele yürümüştür. Akıl sahibi bireylerden oluşan toplum, ahlâkî yargı ilkesi olarak Tanrı'nın yerini almıştır. Buradan “Machiavelli'nin siyasal eylem ve kurumları ahlaksal, yani dinsel bir yargıya başvurmaksızın yargılama konusunda gösterdiği irade sayesinde bir siyasal bilim doğar”. Ortaklık ve farklılıklarına rağmen Hobbes, Rousseau ve Locke, “toplumsal düzenin, Leviathan'ın iktidarına ya da toplum sözleşmesinde ifade bulan genel iradeye tâbi olan bireylerin kararlarıyla yaratıldığı fikriyle beslenir”³⁷.

Modernite yalnızca bir felsefî düşünce konusu değildir; söz konusu dönemde yaşanan pratiklerle vücut bulan – hatta felsefî düşünceye yön veren - bir tarihselliği vardır. Anthony Giddens'a göre modernliğin ortaya çıkışı, modern bir ekonomik düzen olarak kapitalizmin ortaya çıkışı demektir. Moderniteyi besleyen süreç, zaman ve uzam birliğini bozan, uzak olay ve eylemlerin toplumların hayatında sürekli bir etkiye sahip olmasını sağlayan kapitalizmin gelişmesidir. Modernite öncesinde yerel bir pazar için üretim yapan zanaatkâr, kendi yerel cemaatiyle bütünleşmiştir, yerel bağlam içerisinde bir aidiyete sahiptir. Ancak emeğin uluslararası farklılaşması, ekonomik mücadelenin yerel cemaatlerden giderek koparılması, hayatın diğer alanlarında da etkili olur. Böylece, yerellik (cemaat) parçalanır ve yeniden tanımlanır³⁸. Bu tarihsel tanımlama modernitenin klasik kuramcılarının izinden gider. Örneğin Durkheim, modern öncesi toplumdaki modern topluma geçiş sürecinin ayırt edici ögesini meslekî işbölümünün farklılaşması ve uzmanlaşma olarak açıklar. Teknolojinin katkısıyla farklılaşma ve uzmanlaşma bireyler arası farklılaşmayı da doğurur. Böylece geçmişin mekanik dayanışma biçiminden farklı bir dayanışma biçimi, organik dayanışma ortaya çıkar. Zira

³⁷ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, ss. 33-34. Sonuçta ortaya çıkan, aklın zaferiyle özdeşleştirilen modernitenin ideolojisi olarak modernizm, Touraine'e göre bir anti-hümanizmdir. Zira “insan fikrinin Tanrı fikrini dayatan ruh fikrine bağlı” olmasından dolayı, her türlü vahiy ve ahlâksal ilkenin reddedilmesi neticesinde ortaya çıkan boşluk, insanın yalnızca yurttışa, Tanrı sevgisinin dayanışmaya, vicdanın yasalara tahvil edilmesi ve hukukçularla idarecilerin peygamberlerin yerini almasıyla doldurulur. Böylece modernizmin Varlık'ın merkezine yerleştirdiği iki unsurdan özne (birey), tümelde eritilir, akılcılaştırma karşısında yok edilir. Ayrıca akılcılaştırılmış bir toplum yaratma girişimi de başarısızlıkla sonuçlanır, zira toplumsal yaşam iktidar ve çıkar çatışmalarıyla parçalanmıştır. Touraine'e göre bu, modernlikle modernleşmenin arasının açılmasıdır (Touraine, *Modernliğin Eleştirisi...*, a.g.e., ss. 51-52.).

³⁸ Anthony Giddens, Christopher Pierson, *Anthony Giddens'la Söyleşiler: Modernliği Anlamlandırmak*, çev. Serhat Uyrkulak ve Murat Sağlam, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001, ss. 87-88.

mekanik dayanışmanın tersine organik dayanışmada benzerlik değil farklılık, birbirinin yerine ikame edilebilirlik değil birbirini tamamlama ön plana geçer³⁹.

Bütün bunlardan hareketle “modernleşme” kavramının, insanın ve insanın diğer insanlar, nesnelere ve doğa ile kurduğu ilişkinin yapısal özelliklerinin, tarihsel bir noktadan diğerine, kendi farklılaşmasının bilincinde olarak dönüşümünü ifade ettiği anlaşılır. Touraine’in ifadesiyle modernleşme, “eylem halindeki modernlik”tir⁴⁰. Bunu yorumlamak gerekirse modern olan bir “bilinç” durumu, modernleşme ise bu bilince dayanan tarihsel “değişim”dir. Yani modernleşme, yaklaşık olarak 16. yüzyıldan itibaren yaşanmaya başlanan, bazı yer ve tarihlerde içsel motivasyonların, bazı yer ve tarihlerde ise bilinçli müdahalelerin (modernizm) sonucu olarak toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal alanlarda meydana gelen yapısal değişimlerin tarihidir.

Değişim, tarihin her dönemi için geçerli bir olgudur. Toplumlara derinden etkileyen, düşünce ve pratiklerini bir önceki dönemden ayıran yapısal değişiklikler tarih boyunca mevcut olmuştur. Örneğin Arnold Toynbee, “aşağı paleolitik çağdan” “atom enerjisi çağına” kadar insanlık tarihini teknoloji temelli çeşitli aşamalara bölmüştür. Her aşama bir önceki aşamadan daha hızlı bir şekilde sonlanarak, yerini kendisinden sonrakine bırakmaktadır⁴¹. Toynbee’ye göre, burada modernleşme olarak ele alınan süreç teknolojik devrim sürecidir ve Batılıların yaşayan diğer bütün medeniyetlerin üstüne çıkmasına sebep olmuştur. Batılıların okyanus taşımacılığında gerçekleştirdiği teknolojik devrim, dünya haberleşmesinin ana ortamı olarak Orta Asya steplerinin yerini Atlantik’in almasına sebep olmuş, yani gücün merkezi steplerden okyanuslara kaymıştır⁴².

Shmuel Eisenstadt’a göre de modernleşme, “tarihsel olarak Batılı ve Kıta Avrupasına ait” bir olgudur ve bir yandan bu coğrafyadaki düzeni tahrip ederken, bir yandan da “bu ortak kültürel miras ile özdeşleşmeyi” vurgulamıştır⁴³. Eisenstadt,

³⁹ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme: Kuramlar-İlkeler*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972, s. 82.

⁴⁰ Touraine, a.g.e., s. 48.

⁴¹ Toynbee’nin söz konusu çağ ayırımları için bkz. Kongar, a.g.e., s. 63.

⁴² Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İstanbul: Yeryüzü Yayınları, t.y., ss. 69-70.

⁴³ Shmuel N. Eisenstadt, *Modernleşme: Başkaldırı ve Direniş*, çev. Ufuk Coşkun, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007, s. 36.

modernleşmeyi üç kategoride ve iki evrede açıklar. İlk olarak, söz konusu kategoriler ekonomik, siyasal ve kültürel alanlarda modernleşmenin neyi ifade ettiğini ortaya koyar. Ekonomik alanda modernleşme, yüksek düzey teknolojinin gelişimi ile karakterize olan üretim, tüketim, pazar, emek ve para piyasası gibi alanlarda uzmanlaşma, büyüme/genişleme ve karmaşıklaşma temellerine dayanan endüstriyel sistemlerin gelişmesidir. Siyasal alanda modernleşme, toplumun yasal, idarî ve siyasal araçlarının merkezî yoğunlaşması; iktidarın toplumun geniş kesimlerine nüfuzu ve demokratik ve popülist toplumda yöneticilerin, yönetenler üzerinde ideolojik meşruiyete ihtiyaç duymasısıdır. Kültürel alanda modernleşme ise din, felsefe ve bilim sistemlerinin farklılaşması, seküler eğitimin ve okuryazarlığın yaygınlaşması ile karmaşık entelektüel kurumsal yapıların oluşturulmasıdır⁴⁴.

Eisenstadt, modernleşmenin tarihini iki evrede inceler. İlk evre modernleşmenin Batı Avrupa'da başlangıcı ve gelişmesidir. Bunlar içsel sebeplerle modernleşen toplumlar olup, özgün bir karakter sergilerler. Bu evrenin temel özellikleri, toprağa dayalı olmayan (*nonecological*) ve akrabalık bağlarından sıyrılmış grup ve kurumların geniş çaplı ve çok amaçlı uzmanlaşması, değişik iç piyasaların toplumun kurumsal alanlarında yayılması sonucu sürekli büyüyen kentler ile kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve geniş toplumsal grupların siyasal talep ve başkaldırıların siyasal katılma ile dönüştürülerek merkezî devlet sisteminin içine çekilmesidir⁴⁵.

Eisenstadt'm ikinci evresi çevre ülkelerin modernleşmesini, yani geç modernleşmeyi açıklama girişimidir. Bunlar en çok dış güçlerin etkisi altında, bazen de içerideki grupların inisiyatif almalarıyla gelişir. Uğraşılan sorunlar tarımsal işgücünün harekete geçirilmesi ve organizasyonu, endüstriyi geliştirmeye yönelik politikalar üretme ile modernleşmeye ilgi duymayan nüfusun yönlendirilmesi için ekonomi ve eğitim politikaları üretmedir. Bunların örnekleri komünist devrimler, geleneksel yönetime karşı ulusal devrimler (Türkiye ve Meksika gibi) ve sömürgecilik-sonrası ulusal devrimlerdir⁴⁶.

⁴⁴ Eisenstadt, *Modernleşme...*, a.g.e., ss. 15-16

⁴⁵ a.g.e., ss. 86-88.

⁴⁶ a.g.e., ss. 131-133.

Cyril Black ise modernleşme kavramını kültürel ve belirlenimci (*deterministic*) atıflardan sıyırmak ister. Ona göre, bir süreç olarak modernleşme, bilgi alanında meydana gelen büyük devrime ve gelişen bilginin insan pratikleri üzerindeki etkisine eşlik eden sürekli bir değişim dizisidir. Modern bilgi, geleneksel kurumların yürütmekle yükümlü olduğu işlevleri değiştirmektedir⁴⁷. Black de söz konusu değişimlerin hangi alanlarda (düşünsel, ekonomik, toplumsal, psikolojik ve siyasal) ve nasıl gerçekleştiği hakkında Eisenstadt ile hemen hemen aynı şeyleri söyler⁴⁸.

Black'e göre hiçbir toplumun modernleşmesi birbirine benzemez; toplumların kültürel yapılarına göre farklı sonuçlar verebilir. Öyle ki modernleşen toplumların modern kurumları (parlamento, bürokrasi, siyasal parti vb.) benzer işleve sahipken, farklı yöntemler kullanabilir⁴⁹. Black, bu farklı modernleşme biçimlerini, toplumlarına göre yedi kategoride karşılaştırır. İlk sıralardaki kategorilerde modernleşmeyi ilk defa ve içsel bir süreç olarak yaşayan Batılı toplumlar (Avrupa ile Amerika ve Okyanusya'daki çoğunluğu Avrupalı nüfusun oluşturduğu ülkelerin toplumları) yer alırken, orta sıraları modernleşmeye Batı ile olan temasları sonucu başlamış, geç modernleşen ülkeler paylaşır. Son sıralarda ise sömürgecilik-sonrası dönemde kurulan ya da bağımlı ülkelerin toplumları ile hâlâ mevcut olan ilkel kabile toplulukları bulunur⁵⁰. Bunlar içerisinde bu çalışmanın konusu en çok ilgilendiren grup, Black'in beşinci kategorisinde yer alan toplumlardır. Bunlar geleneksel siyasal ve askerî sistemlerinin sağlamlığı ya da coğrafi konumları itibariyle güç ulaşılabılır ve denetlenemez olduklarından dolayı dışarıdan doğrudan bir müdahaleye maruz kalmamışlardır. Gerçekçi siyasal düşünme gelenekleri sayesinde modernleşmeye katılmazlarsa ezileceklerini anladıklarından kendi iradeleriyle sınırlı modernleşme sürecini başlatan, geleneksel önderliğe sahip Türkiye, İran, Rusya, Çin, Japonya, Afganistan, Etiyopya ve Tayland gibi ülkelerin toplumları bu kategoriye dâhil edilir⁵¹.

⁴⁷ Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, çev. Fatih Gümüş, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986, ss. 5-6 ve s. 46.

⁴⁸ Karş. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, a.g.e., ss. 56-74.

⁴⁹ a.g.e., s. 41 ve ss. 47-48.

⁵⁰ a.g.e., ss. 90-108.

⁵¹ a.g.e., ss. 100-104.

Modernleşme sürecinin siyasal sonucu, ilk olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkan modern devlettir (*state*). Modern devletin kurulması üzerine çalışanlar, bu yapının sahip olduğu bir dizi ayırıcı unsurdan bahsederler. Bunlar daimî bir ordu, daimî diplomatik personel, merkezî bürokrasi, standart ve ussal yasal uygulama, ulusal ekonomilerin sınırlarının belirlenmesi ve nüfusa, statü gruplarından ziyade yurttaşlar olarak hukukî kişilik kazandırılmasıdır⁵². Bütün bunlar, yukarıda ele alınan modernleşme süreci içerisinde gelişmiş olan, modernleşme öncesi siyasal ya da siyasal-benzeri yapılarda (feodal prenslikler/beylikler ve krallıklar, imparatorluklar, göçebe kabile birlikleri, dinî tarikatların siyasal-askerî örgütlü yapıları vb.) benzerleri bulunabilse de özgün biçimlerine modern devlette ulaşan yapısal öğelerdir. Burada modern devlet, söz konusu özgün bileşenlerinden belli başlıları olan meşru şiddet araçlarının tekelleştirilmesi, siyasal katılmanın artışı ve nüfusun geniş kesimlerine yayılması, merkezî ve kişisellikten arınmış bürokrasinin kurumsallaşması, anayasal yurttaşlık ile ulus-devlet sistemlerinin gelişip yayılması ve dinî otoritelerin seküler siyasal otoriteler karşısında güç yitirmesi özellikleriyle kendini gösterir.

Weber’e göre devlet, “belli bir arazi içinde fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde (başarıyla) bulduran insan topluluğudur”⁵³. Weber’in burada bahsettiği siyasal örgütün modernliği açıktır, zira kadim siyasal örgütlenmelerde fiziksel şiddet kullanma araçlarının tek başına bir merkeze devredilmesi söz konusu değildir. Michael Mann ve Charles Tilly, söz konusu siyasal merkezin tarihsel dönüşümünü tam da bu şiddet tekelinin kurumsallaşmasını merkeze alarak açıklarlar.

Mann, tarih boyunca siyasal güç kullanımını uygulama açısından ikiye ayırır: “Despotik iktidar” ve “Altyapısal iktidar”. Despotik iktidar, yöneticinin sivil toplum gruplarıyla kurumsallaşmış bir ilişkiye sahip olmadan doğrudan yönetim yetkisini elinde bulundurmasıyla altyapısal iktidar, yönetici aygıtın sivil topluma nüfuz etmesini ve merkezî kararlarını tüm nüfusa şamil kılma kapasitesini ifade eder. Mann’a göre modern devletin ayırıcı özelliği, altyapısal iktidarın yoğunluğunun yüksek

⁵² Conor O’Dwyer, “State Building (Government)”, *Britannica Academic*, <http://proxy.uludag.deep-knowledge.net/MuseSessionID=021261da6/MuseProtocol=http/MuseHost=academic.eb.com/MusePath/levels/collegiate/article/601042>, (22.09.2016).

⁵³ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 131.

olmasıdır⁵⁴. Altyapısal iktidarın tarihsel gelişiminin ilk aşaması askerî örgütlenmedir. Bunu bilgi birikimi ve iletişimin artışı takip eder. Malların takasını devlet garantisine alan para ekonomisine geçiş ve ortak ölçü ile ağırlık birimlerinin yaygınlaşması üçüncü aşamadır. Taşımacılık alanının teknolojik gelişimi ise insan ve kaynakların hareket hızını artırır. Böylece, belirli bir coğrafyada her yere ve herkese ulaşabilen ve yüksek denetim yetisine sahip olma anlamında altyapısal iktidarı yoğunlaşmış modern devlet meydana gelir⁵⁵.

Mann'a göre devletin temel işlevi savaştır⁵⁶. Modernleşen siyasal yapıların ayırt edici yönü, giderek teknolojik hale gelen savaşları finanse edecek kaynağı bulmak için yapısal dönüşümleri gerçekleştirmeleridir. Daimî ordular söz konusu kaynağı sağlamak için tek başına yeterli olmamıştır. Bundan dolayı servet sahipleri ve yerel eşrafla işbirliği yapmak gerekmiştir. Bu ise mutlak ve meşrutî rejimleri doğurmuştur. Mutlak rejimler ile meşrutî rejimleri birbirinden ayıran, söz konusu işbirliğinin türüdür. İngiltere ve Hollanda gibi meşrutî devletlerde zenginler kendi rızalarıyla vergilendirilirler. Buna karşın Kıta Avrupası'nın mutlak rejimlerinde (Fransa vb.) "zenginlerin rızası ve baskıcı yardımları sayesinde yoksulların vergilendirilmesi" esastır⁵⁷. Yükselen maliyetleriyle savaşın finansmanının⁵⁸ bütün ülke sathına yayılması, altyapısal iktidarın yukarıda belirtilen aşamalarıyla kurumsallaşmasını beraberinde getirmiştir.

Tilly de modern devletin oluşumunun temellerinde savaşın ve zor kullanmanın örgütlenmesini görenlerdendir. Bu temelde örgütlenmesini gerçekleştiren siyasal yapıları üç ideal tip ile açıklar. Bunlardan ilki "zor-yoğun" yapılardır. Zor-yoğun yapılar, savaş araçlarını hükmettikleri halktan sağlayan silahlı büyük toprak sahipliği ve haraç krallıklarıdır. Prusya, Rusya, Polonya ve Macaristan gibi ülkelerin feodal tarihinde hâkim olan yapılar bu gruba girer. "Sermaye-yoğun" yapılar, yöneticilerin

⁵⁴ Michael Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri*, çev. Semih Türkoğlu, ed. Güney Çeğin, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, ss. 4-5.

⁵⁵ Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm...*, a.g.e., ss. 8-9.

⁵⁶ a.g.e., s. 112.

⁵⁷ a.g.e., ss. 112-113.

⁵⁸ Mann (a.g.e., s. 125), 1130 ile 1815 arasında İngiltere'nin kamu gelirlerinin %75 – 95 aralığında savaşın finansmanına ayrıldığını yazar.

askerî kuvvetleri ya satın aldığı ya da kiraladığı, bunu finanse etmek içinse sermaye sahipleriyle sözleşmeler yaptıkları siyasal yapılardır. Bunun neticesinde kalıcı yapılar kuramadan sermaye sahiplerine hizmet eden Venedik, Ceneviz, Hollanda gibi şehir devletleri ve federasyonları bunlara örnek verilebilir. Nihayet üçüncü örnek, “sermayeleşmiş-zor” yapılardır. Bunlar yerine göre diğer iki tipin özelliklerini taşıyalar da sermayeyi ve zor kaynaklarını tamamen devlet yapısına eklemek suretiyle bunlardan farklılaşırlar. Sermaye ve zor araçlarını ellerinde tutanlara eşit mesafede durarak devletin özerk çatısını meydana getirirler. İngiltere ve Fransa sermayeleşmiş-zor yapıların öncüleridir. Tilly’e göre, 17. yüzyıldan itibaren bu son tip, savaşlarda daha etkin olduğunu kanıtlamış ve böylece diğer tiplerdeki devletler için uygulanması gereken “zorlayıcı bir model” haline gelmiştir⁵⁹.

Tilly, modern devletin egemen biçimi olarak sermayeleşmiş-zor yapıları gösterir. Bu yapıların başarısı, savaşları finanse etmek için, bu savaşlardan çıkarı olan hem tüccarların hem de aristokrasinin rızasını almasından ve bunları işbirliğine yöneltmesinden kaynaklanır⁶⁰. Parasal ve yaygın bir vergilendirme sistemi geliştiren ve bu finansmanla güçlü ve kalıcı bir ordu kuran devlet, zamanla sivilleri silahsızlandırarak zor araçlarına yalnızca kendisi sahip olur. Özel ordular hukukun dışına atılırken, savaşın giderek yüksek teknolojiyle yürütülür hale gelmesiyle bunu finanse edebilecek tek aktör olan devlet dışında savaş araçlarına sahip olabilecek hiçbir aktör kalmaz⁶¹. Tilly, bu süreçte devletlerin “tebaalarını tek biçimli kılmaya ve ticaret, ulaşım ve iletişimde bağlar kurmaya çalıştıkları gibi, ortak dil, din, para ve hukuk sistemi dayatarak bölünmüşlükleri ortadan” kaldırmak istediklerini söyler⁶². Tilly’e göre devletin dönüşümü, şaşırtıcı biçimde hükümetin sivilleşmesiyle sonuçlanır. Zira sermayedarlar ve halkla artan pazarlıklar, bunlarla ilişkilerde uzmanlaşmış sivil örgütleri güçlendirir ve böylece bürokrasi, parlamento, siyasal parti vb. sivil yapılar devlete hâkim olur⁶³.

⁵⁹ Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990 – 1992*, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001, ss. 65-66.

⁶⁰ Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa...*, a.g.e., s. 174.

⁶¹ a.g.e., ss. 126-127. Ayrıca, “(...) onüçüncü yüzyılda her soylunun kılıcı vardı ama yirminci yüzyılda uçaksavarı olan yoktu” (a.g.e., s. 150).

⁶² a.g.e., s. 176.

⁶³ a.g.e., s. 218.

Böylece devlet, merkezî bürokrasisi ve hukukuyla insanlar üzerinde şiddet kullanma hakkını (hukukî yaptırım) uhdesinde tutan toplumsal yapıdaki tek örgüt haline gelir.

Gerek Mann gerekse Tilly'nin açıklamaları, daha ziyade üst-yapı olarak siyasal yapının modern devletin oluşumunda tek iradî güç olduğu gibi bir izlenim verebilir. Ancak bu oluşum daha alttan gelen taleplerin de bir sonucudur. Modern devlet, özellikle Marksist yazında “burjuva-liberal devlet” olarak tanımlanmaktadır. Öyleyse modern devleti koşullayan sivil bir unsur olarak kamusal alanda katılımı artan burjuvazinin ve bu sınıfın taleplerinin de hesaba katılması gerekir. Jürgen Habermas, modernleşme sürecinde burjuvazinin siyasal taleplerinin taşıyıcısı olan bir kamusal alanın nasıl geliştiğini ayrıntılı şekilde göstermiştir. “Kamusal”, “dar anlamıyla devlete ilişkin olanla eşanlamlıdır”. Avrupa’da modernleşmeyle beraber “bu nitelik, artık otoriteyle donanmış bir şahsın temsilietçi ‘saray’ına değil, meşru güç kullanımı tekeliyle donatılmış bir aygıtın kurallarla düzenlenmiş yetkilerine tekabül eder” ve bu aygıtın muhatabı, üzerinde egemenlik kurduğu özel şahısların toplamı olarak halktır⁶⁴. Özelleşmiş ekonomik faaliyetlerin gelişimi ve yerelliğin parçalanmasıyla giderek büyüyen burjuvazi, kahvehane ve salonlarda bir araya gelerek önceleri, Habermas’ın deyişiyile “edebî kamusalılığı” meydana getirir. Edebiyatla başlayan sohbetler zamanla siyasal eleştiriye dönüşür ve siyasal aygıtta mesaj ileten bir kamuoyunu oluşturur⁶⁵. Kamuoyu, Habermas’a göre, “akıl yürüten özel şahısların oluşturduğu kamusalılıkta cisimleşir”⁶⁶. Bu siyasal bir akıl yürütmedir. Yani, özel şahısların çıkarları, siyasal bir mesaja dönüşerek siyasal toplumda (devlet aygıtında) karşılık bulur. Böylece özel olana ait ekonomik faaliyetler, yani ticaret, mal dolaşımı ve piyasalar kamusal güvenceye kavuşur ve devleti bu işlemleri doğrudan düzenleyen ve denetleyen yasal çerçeveler üretmeye zorlar ve bunu elde eder. Bu koşullarda artık üretim tüketim ilişkileri, modern öncesi anlamıyla *Oikos*’a (ev) ait bir mesele olmaktan çıkar, evin dışına ait kamusal bir mesele haline gelir. Evin yerini pazar alırken, ekonomi “ticaret biliminin”, “siyasal ekonominin” ve “maliye biliminin” konusu haline gelir. “Burjuva toplumunun özel

⁶⁴ Jürgen Habermas, *Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 80.

⁶⁵ Habermas, *Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü*, a.g.e., ss. 96-102.

⁶⁶ a.g.e., s. 218.

alanı, kamu erkinin organlarına” sınıksız bağlanır⁶⁷. Böylece modernleşmenin önemli bir siyasal sonucu olarak devlet ile toplum arasında mesaj alışverişini sağlayan, burjuva özel şahıslardan müteşekkil bir kamusal alan gelişmiştir.

Kamusal alanın yukarıda ele alınan siyasal mesajları iletme biçimi, siyasal topluma ait kurumsallaşmayı beraberinde getirir. Bunun başlangıcı da Gianfranco Poggi'nin modern devletin tarihi üzerine yazdıklarına bakılacak olursa, ilk zamanlarında geç feodaliteyle eşanlı olarak var olmuş olan *Estate* (*Stände*) tipi kentli yapılardır. Kentte yaşayan ve işleri giderek artan ticarî sınıfın ticaret, üretim ve zenginleşmelerini güvence altına alan, onları kişisel ve öngörülemez feodal uygulamalardan muaf tutan ayrı bir hukuksal alan ihtiyacı, *Estate* tipi yapıların geliştirilmesine sebep olmuştur⁶⁸. *Estate*, kent ileri gelenleri (eşraf) – ki bunlar çoğunlukla tüccarlar, hukukçular ve din adamlarıdır – ile hükümet arasında, feodal kurumların aracılığı olmadan kurulan bir temsil ilişkisidir. Bu ilişki, özellikle kapitalizmin gelişimiyle beraber, kentin ihtiyaçlarının siyasallaştırılmasını sağlamıştır. *Estate*'lerin nasıl ve ne zaman toplanacağından, hangi yöntemle karar alacağına ve kararların hükümdara nasıl iletileceğine kadar her şey yazılı bir mevzuata dayanır. Estate, yerel feodal yöneticilerle değil, doğrudan merkezî hükümetle ilişkilidir, bu da söz konusu meclislerin siyasal yapının merkezîleşmesine katkısıdır.

Kıta Avrupası'nda mutlak rejimlere geçişle *Estate* tipi yapılar işlevsiz hale gelmişse de bunun temel nedeni yalnız hükümdarın siyasal iktidarı tamamen tekeline alma arzusu değildir. Zira *Estate*'leri oluşturan kentli ileri gelenlerin temel amacı, kişisel ve sınıfsal çıkarlarını feodal-kişisel yönetimlerin tecavüzünden korumayı garanti eden bir siyasal yönetimi kurumsallaştırmaktır. Mutlak hükümdarın yerel iktidarı saf dışı etmesi ve ülkenin dışında emperyalizme yönelmesiyle artık kentliler için kent yönetimiyle uğraşmak “fuzulî ve zaman alıcı olmaya” başlamıştır⁶⁹. Bu geçişin temel özelliği, artık toplumun, “özel şahısların etkinliklerini içeren, servet üretimi ve belli başlı sosyal tabakalara dağılımına odaklı, kendi kendini sürdürebilir ve nispeten özerk

⁶⁷ a.g.e., ss. 81-93.

⁶⁸ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, çev. Şule Kut ve Binnaz Toprak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, ss. 56-77.

⁶⁹ Poggi, *Modern Devletin Gelişimi...*, a.g.e., ss. 82-83.

bir alan olarak” ortaya çıkmış olmasıdır⁷⁰. Zaten mutlak devlet kısa zamanda bütün ülkenin merkezleşmesini sağlamış, kendi yetiştirdiği memurların yasal-ussal zeminde idarî kurumsallaşması ve giderek en güçlü (zengin) sınıf haline gelen burjuvazinin de talebi ile standart bir yasal mevzuatın hâkim olduğu hukuk devletine evrilmiştir.

Kapitalizmin gelişimiyle modern devlet arasında daima ilişki kurulmuştur. Marx ve Engels, kapitalist sınıfın, yani burjuvazinin modernleşme sürecindeki devrimci rolünü selamlarlarken, “modern devlette yürütme, tüm burjuvazinin ortak işlerini yöneten bir komiteden başka bir şey değildir”⁷¹ diyerek modern devleti, kapitalizmin bir ögesine indirgemektedirler⁷². Günümüzde bu görüş indirgemecilikle malûl olduğu gerekçesiyle yeterince eleştirilmiştir, ancak modern devlet ile kapitalizm arasındaki ilişki yadsınmamaktadır. Kapitalizm, üretim araçlarının mülkiyetinin ağırlıklı bölümünün özel ellerde olduğu ve bu özel şahısların üretim miktarı ve fiyatlandırmaya piyasa koşullarına göre karar verebildikleri, yani üretilen mal ve hizmetin kullanım değerinden ziyade mübadele değerine sahip olduğu, üreticinin kârını maksimize etmeye yönelik ekonomik faaliyetlerinin bütünüdür⁷³. Ancak kapitalizm yalnızca bir üretim tüketim ilişkisi ile sınırlı kalmaz. Habermas’ın kamusal alanın dönüşümünü, Poggi’nin de *Estate*’lerin gelişimini açıklarken üzerinde durdukları gibi, giderek güçlenen toplumsal sınıflar siyasal sistemi dönüştürmüştür. İlk kapitalist sınıfın çıkarlarını kamusallaştırmasıyla, ilerleyen aşamalarda ise kapitalizmden doğrudan etkilenen

⁷⁰ Gianfranco Poggi, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, çev. Aysun Babacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 73.

⁷¹ Karl Marx, Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 2005, s. 119.

⁷² Öyle ki başka bir eserinde Marx, Louis-Philippe Fransa’sını bir anonim şirketine benzetir: “Temmuz Monarşisi, Fransa’nın ulusal servetini sömürmek için kurulmuş bir anonim şirketten başka bir şey değildi ve bu şirketin kârları, bakanlar, meclisler, 240.000 seçmen ve yakınları arasında paylaştırılıyordu. Louis-Philippe, bu şirketin müdürü, tahttaki bir Robert Macaire’di (Karl Marx, *Fransa’da Sınıf Mücadeleleri: 1848 - 1850*, çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2009, ss. 13-14). Ancak eklemek gerekir ki bu eserde, söz konusu dönemde devletin hakiminin burjuvazinin sadece bir kesimi olan bankerler olduğu, bu yüzden de diğer kapitalistlerin (ticaret ve sanayi burjuvazisinin) devlet üzerindeki hakimiyete ortak olmak için yürüttükleri mücadele anlatılır.

Ancak Marx, aslında Komünist Manifesto’daki teziyle çelişir görünen bir devlet anlayışını da başka bir eserde sergilemiştir. Louis Bonaparte’ın (III. Napolyon) diktatörlüğünü anlatırken, Fransız Devrimi ve Napolyon dönemlerinin burjuvazinin sınıf egemenliğinin hazırlandığı dönemler olduğunu, Louis-Philippe döneminde bürokrasinin burjuvazinin egemenliğinde kaldığını söyler. Buna karşın Louis Bonaparte döneminde devletin burjuvazi karşısında fazlasıyla güçlenerek bağımsız hâle geldiğini yazar (Karl Marx, *Louis Bonaparte’in 18 Brumaire’i*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2012, s. 121).

⁷³ Andrew Heywood, *Siyasetin Temel Kavramları*, çev. Hayrettin Özler, Ankara: Adres Yayınları, 2012, ss. 234-237.

sınıfların kendi çıkarlarını bu kamusal alana dâhil etmesiyle modern devletin siyasî, hukukî ve idarî kurumları gelişmiştir.

Franz Oppenheimer da kapitalizmin, para ekonomisini hâkim kılarak feodal siyasal yapılardan modern devlete geçişi sağladığı kanaatindedir. Para ekonomisi ile toprak mülkiyeti yerine “taşınır kapital”, yani para ağır basmaya başlar⁷⁴. Bunun ilk sonucu, üzerinde yaşayanlarla beraber toprak mülkiyetinin, siyasal bir vazife karşılığında edinimine ve yine siyasal kararlar tasarruf edilmesine dayalı kadim ilkenin terk edilmesi, yerine “özel mülkiyetin dokunulmazlığı” gibi yeni bir ilke ile toprağın özel kişilerin özel çıkarları doğrultusunda tasarruf edebildikleri ticarileşmesinin geçirilmesidir⁷⁵. Böylece aynî ödeme sistemine dayalı feodal yapılar çözülmüş ve ticaretin ana aracı paranın tek güvencesi olan merkezî siyasal iradenin önemi artmıştır. Artık sadece yerel olmayan, uzak pazarlara yönelmiş sermaye sahipleri ile önemi giderek artan bu siyasal merkez arasında kurulan işbirliği neticesinde ticaretin güvenliği, toplumsal başkaldırı sorunlarının çözülmesi ile öngörülebilir bir hukukî düzenin üretilmesi ve denetlenmesi işlerinin kendisine devredildiği⁷⁶ “modern devlet” tüm toplum üzerinde biricik hükümler olarak kurumsallaşmaya başlamıştır.

Colin Mooers, kapitalist birikim ile siyasal olanın merkezîleşmesine yönelik birikim arasında bir koşutluk görmektedir. Ona göre, modern burjuva-liberal devletin oluşumu, yalnız burjuvazinin parasal birikimi ile mümkün olamaz. Siyasal birikim, yani

⁷⁴ Franz Oppenheimer, *Devlet*, çev. Alâeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984, s. 174.

⁷⁵ Moore, paraya egemen olmanın insanlara egemen olmaktan daha önemli hâle gelmesini İngiltere’de ilk modern devletin ortaya çıkması sürecinde başat etken olarak görür. Gelişen para ekonomisinin toprağın ticarileştirmesine (çitleme, alınıp satılma vb.) karşı geleneksel tepkisini ve müdahaleciliğini ortaya koyan feodal dönemin görece zayıf kralına, yeni ticarî gücün cevabı “özel mülkiyetin dokunulmazlığı” gibi yeni bir ilke ileri sürmek olmuştur. Nihayet 1648’de patlayan devrim ile yalnızca kralın (I. Charles) kafası kesilmemiş, özel mülkiyetin dokunulmazlığı da modern devletin kapitalist gelişiminin temeli yapılmıştır. Bundan sonraki süreç İngiltere’nin, siyasal iradenin özel mülkiyete dokunmadığı, özel mülkiyet sahiplerinin ise işlerini düzenleyen bu yapıya işbirliği temelinde dâhil olduğu modern liberal-demokratik devlete dönüşümüdür (Barrington Jr. Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2012, ss. 29-70).

⁷⁶ Mooers’in Wallerstein’a dayanarak belirttiği gibi “Mutlak monarşi biçiminde güçlü bir devletin varlığı, doğmakta olan kapitalist sınıf için başka yerlerde güçlü devlet bariyerlerinin yaratılmasına karşı önleyici nitelikte bir koruma, bir toplumsal meşruiyet modeli, yerel ve uluslararası eşkıyalığa karşı bir bekçiydi ve aynı zamanda esas müşteriydi” (Colin Mooers, *Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997, s. 21).

merkezîleşmiş bir devletin oluşumu, burjuvazinin devlet düzeyinde temsiline ve yönlendirici rolüne imkân tanımıştır. Böylece feodaliteye has yerelliklerin güçlü olduğu dönemde köylü isyanından öteye geçmeyen hareketler, merkezîleşmiş bir siyasal sistemde hemen “devrime” dönüşmüş, bütün devlet iktidarının el değiştirmesini mümkün kılmıştır⁷⁷.

Söz konusu iktidarın el değiştirmesi, merkezî siyasal yapının burjuvazinin çıkarları doğrultusunda, en azından bu çıkarlarla ciddi tezatlarla düşmeyecek şekilde yeniden yapılanmasına neden olacaktır. Nitekim, Batılı anlamıyla modern devlet, bugün de piyasanın güvencesi konumundadır. Özellikle 20. yüzyılda devlet, burjuvazi dışındaki aktörleri de gözeten bir yapılanmaya gittiyse de “piyasa güçlerinin faaliyetlerini baskı altına almamış, burjuvazinin toplumsal düzenine zarar” vermemiştir⁷⁸.

Bu gelişmeler, modern devletin bir diğer bileşenine bağlanır: Yurttaşlık ve ulus. Kamusal alanın gelişmesi sonucu yerel ve özel sorunların siyasallaşıp devletin artan merkezîleşmesine eklemlenmesi ve devletlerin arasındaki rekabetin küresel çapta yoğunlaşması, içeride kitlesel bir uzlaşma arayışını beraberinde getirmiştir⁷⁹. Cemaat yapılarının çözülmesi, bireysel farklılaşma ve toplumun artan hareketliliği, çıkar çatışmalarının ve sorunlarının çözümünü de siyasal merkezde aramalarıyla sonuçlanmış, aynı zamanda buna imkân vermiştir. Bunun zemini ise eşitlik üzerinde hukukî bir uzlaşma, yani yurttaşlıktır.

“Yurttaşlık, toplumun üyelerine bağışlanan bir statüdür. Bu statüye sahip olan herkes, haklar ve ödevler çerçevesinde tam bir eşitliğe sahiptir”⁸⁰. Modern devletin tarihteki emsallerinden ayırıcı özelliği söz konusu haklar ve ödevleri açık biçimde

⁷⁷ Bkz. Mooers, a.g.e. Bu bağlamda Alexis de Tocqueville’in klasik eseri “Eski Rejim ve Devrim” bir öncü niteliğindedir. Zira 19. yüzyılın ortasında de Tocqueville, Fransa’da 1789 Devrimi yaşanırken feodalitenin çoktan çözülmüş ve gücünü, aşırı merkezîleşmiş devlete devretmiş olduğunu; bu nedenle monarşiye ait kurumların devrim sonrasında da pek değişikliğe uğramadan var olmaya devam edebildiğini göstermiştir. Bkz. Alexis de Tocqueville, *Eski Rejim ve Devrim*, çev. Turhan Ilgaz, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004.

⁷⁸ Poggi, *Devlet...*, a.g.e., s. 94.

⁷⁹ Modern toplumun temel özelliği olarak kitlesel uzlaşma eğilimi Edward Shils’e ait bir vurgudur (aktaran Eisenstadt, a.g.e., s. 32).

⁸⁰ T.H. Marshall, T.Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, çev. Ayhan Kaya, Ankara: Gündoğan Yayınları, 2000, s. 37.

belirleyen geniş hukukî mevzuatıdır. Roma dönemindeki sınırlı yurttaşlık hukukundan bu yana “yasa, insanları hem eşitleyen, ama aynı zamanda, farklılıklarının birbiri üzerinde tahakküm kurmalarını önleyen bir işlevselliğe”⁸¹ sahiptir. Modern devlette bu yasal statünün kapsadığı alan, 20. yüzyılın ortalarına kadar aşamalı olarak genişlemiş ve devlet içindeki bütün grupları içerir hale gelmiştir. T. H. Marshall’a göre, yargı sisteminin kaynağının kraldan ulusal ülke hukukuna geçişini de ifade eden yurttaşlığın gelişiminin söz konusu aşamaları, kabaca 18. yüzyılda medenî hakların (yasalar önünde eşitlik, keyfî yargılamanın sonu, sansürün kaldırılması), 19. yüzyılda siyasal hakların (seçme ve seçilme) ve 20. yüzyılda ekonomik hakların (sosyal devletin oluşumu) elde edilmesiyle tamamlanmıştır⁸².

Yurttaşlığın gelişimiyle modern devletin siyasal alanda karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, siyasal katılma taleplerinin giderek arttığı bir ortamda bu talepleri karşılama konusu olmuştur. Siyasal katılmanın artması merkez ile kenar arasındaki ilişkiyi köklü biçimde dönüşüme uğratmış, “merkezin kenarla temasını yoğunlaştırarak bütünleşmeyi” arttırmış, “bir yandan da kenarın merkez tarafından daha fazla etkilenmesine, istek ve beklentileri gerçekleştirilemeyen kenarda giderek tatminsizliğin daha fazla yayılmasına” neden olmuştur⁸³. Modern devletin bu soruna bulduğu en belirgin çözüm, ulustur. Ulus, yerellikleri parçalanmış, mobilizasyonları artmış ve siyasal katılma talepleri yoğunlaşmış yurttaşlara karşı modern devletin meşruiyet kaynağıdır. Yurttaşlar için ise haklarının kaynağı “yasanın” biricik güvencesi olan devlete itaatin kitlesel düzeyde somutlaşmış biçimidir.

Batı’da modern devletin gelişiminin en önemli aşamalarından biri ulus inşası sürecidir. Ulus inşasının temel amacı, devletlerin genellikle benzeşmeyen nüfusları içinde ortak bir kimlik ve siyasal sisteme bağlılık duygusu üretilmesidir. Yurttaşlar arasındaki yerel, sosyal ve ekonomik farklılıkların üstünü örten ulus, yurttaşların ortak bir kültür ve tarihe, ortak kurtuluş ülküsüne ve ortak düşmanlara sahip olduklarını kabul

⁸¹ Ali Yaşar Sarıbay, *Demokrasinin Sosyolojisi*, Ankara: Sentez Yayıncılık, 2013, s. 22.

⁸² Marshall ve Bottomore, a.g.e., s. 25.

⁸³ Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim”, *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Ankara: Sentez Yayıncılık, 2014, s. 39.

etmeleriyle mümkündür. Modern devletin bir işlevi de bu alanlardaki ortaklığı vurgulamak, ortaklık yoksa da yaratmak ve eğitim sistemi, basın ve zorunlu askerlik gibi araçlarla bunu kitlelere yaymaktır. “Ulusal bayrak”, “ulusal marş” ve “ulusal kahramanlar” gibi semboller ulus inşası sürecinde vurgulanır, siyasal seçkinler bu aidiyet duygusunu geliştirmek yoluyla devletlerini ulus-devletlere dönüştürmeye çabalar⁸⁴.

Yasa ile sınırları hak ve ödevler çerçevesinde belirlenmiş yurttaşların kolektif kimliği olduğu varsayılan ve modern siyasal iktidarın meşruiyetini kendisine dayandırdığı ulus, farklı birey ve gruplar arasında güçlü bir topluluk bilincini, homojenleşmeyi, asimilasyonu ve devletin içselleştirilmesini sağlar. Modern devlet, “ulusalcılığı yurttaşları arasındaki mevcut bağları ve kendine bağlılığı güçlendirme aracı olarak kullanır”⁸⁵. Modern siyasal akımlardan milliyetçiliğin (ulusalcılığın) kaynağı da işte bu ulusun “biricik” olduğuna dair inanıştır. İngiliz örneğinde ulus, daha ziyade egemenliğin bir kaynağı olarak yer etmişken, Fransız Devrimi’nden sonra, özellikle Napolyon Savaşları ile Avrupa’nın büyük bölümüne ihraç edildiği şekliyle “biriciklik” vurgusu öne geçer⁸⁶. İster egemenliğin kaynağı, ister dünyada eşi benzeri olmayan erdemlerin biricik sahibi olsun ya da ister ortak dil ve dine sahip bir grubun isterse proleteryanın kolektif kimliği olarak tanımlansın, ulus, modern siyasetin analizinde başat faktör konumuna yerleşmiştir. Kadim siyasal sistemler ile modern devletleri ayıran en önemli özelliklerden biri bu ulusallık olmuştur. “Homojen” yurttaşlık kimliğinin ortak iradesine seslenmeyen ya da eylemlerini, sadece söylem düzeyinde de olsa, bu “ortak” iradeye dayandırmayan modern bir siyasal akım yoktur. Oysa modernite öncesi siyasal sistemlerde, örneğin patrimonyal bir imparatorlukta böyle bir kolektif irade zaten varsayılmaz; yerel ve parçalı grupların iradesinden değil, olsa olsa asla kurumsallaşamayan taleplerinden bahsedilebilirdi.

⁸⁴ Kenneth Newton, Jan W. van Deth, *Karşılaştırmalı Siyasetin Temelleri*, çev. Esin Saraçoğlu, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2014, s. 25.

⁸⁵ Halis Çetin, *Modernleşme ve Türkiye’de Modernleşirme Krizleri*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003, s. 60.

⁸⁶ İnci Özkan Kerestecioğlu, “Milliyetçilik: ‘Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens’ten Frankeştayn’ın Canavarına”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, der. H. Birsen Örs, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 316.

Ulus olmak suretiyle siyasal karar alma süreçlerinde bir şekilde yer alan (siyasal kararlara yassal-ussal bir meşruiyet kazandırma vasıtası olan) yurttaşların katılımını düzenleyen, yani devletle ilişkilerini haklar ve ödevler temelinde belirleyen anayasalar, modern devletlerin ayırıcı özelliklerindedir. Bununla beraber anayasalar yalnızca yurttaşların hak ve ödevlerinin düzenlenmesi ile sınırlı değildir. Bu hak ve ödevlerin, elinde oldukça büyük bir güç bulunduran siyasal otorite ve onun aygıtları tarafından keyfî müdahaleyle karşılaşmamasının da garantisini teşkil eder. Böylece anayasa, siyasal iktidarı o an için elinde bulunduranların kanun yapma alanlarını kurucu ilkelerle sınırlar. Bu sınırlamalarla devletin kendini bağlamasının amacı, modern demokratik rejimlerde siyasal iktidarın el değiştirmesi ihtimaline karşı devletin siyasal istikrarını sürdürebilmesi, yani gelip geçici akımların ve siyasal tercihlerin devleti ana yürüngesinden saptırmasını engellemesi, ayrıca iktidarı elde edenin diğerleri üzerinde mutlak bir tahakküm kurmasının önüne geçilmesidir. Tarihsel olarak ABD ve Fransa anayasalarının kabul edildiği dönemde kurucuların en önemli kaygısı, yoksul halk çoğunluğuna karşı mülkiyet hakkının korunması olmuştur. Bu koruma ya oy hakkını belirli ölçülerde mülkiyete sahip kişilere tanıyarak ya da mülkiyet hakkının güvence altına alındığı anayasal sistemlerle sağlanacaktır⁸⁷. Bu sayede devlet, kendi işlevlerini bilinçli bir sınırlamaya tabi tutarak unsurlarına karşı kendini koruma altına alacak; böylece anayasalcılığın üç temel ilkesi, “devletin yetkilerinin sınırlandırılması, hukuk devletine bağlılık ve temel hakların korunması”⁸⁸ modern demokratik devletin ayırt edici bir özelliği olarak kurumsallaşacaktır.

Anayasa, bürokrasinin sınırlarını, yani devletin yönetim mekanizmasının çerçevesini çizmek suretiyle modern siyasal otoritenin merkezî ve üstün gücünün sınırları içinde rakipsiz kalmasını garanti altına alırken, kamu yönetiminin istikrarlı seyretmesini de sağlamıştır. Hatta Sartori’ye göre, “haklar bildirgesinden yoksun bir

⁸⁷ Ergun Özbudun, *Anayasalcılık ve Demokrasi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 34.

⁸⁸ Özbudun, *Anayasalcılık ve Demokrasi*, a.g.e., s. 55.

anayasa gene de bir anayasa” sayılabilir, ama “çekirdeği ve özü bir yönetim çerçevesi olmayan bir anayasa, anayasa” sayılamaz⁸⁹.

Anayasal yönetim çerçevesinin çizilmesi, bürokrasinin siyasal etkilerden arındırılması anlamına gelir. Bürokratik ve siyasal kurumlar arasındaki farklılaşma, modernleşmenin belirleyici göstergelerindedir. Morstein Marx’ın ifadesiyle bürokrasi, tarihsel sürecinde, geleneksel siyasal konumundan beslenen “statü elit”ten (*status officialdom*), siyasal ve bürokratik kurumlar arasında dikey farklılaşmaya gitmiş olan “işlevsel elit”e (*functional expertise*) dönüşmüştür⁹⁰. Tam da burada Weber’in, modern devletin siyasal otoritesine meşruiyetini veren otorite biçimine, yasal-ussal otoriteye geçilmiştir.

Yasal-ussal otorite Weber’in, daha ziyade modern-kapitalist toplumun özelliklerini sergileyen bir ideal tipidir. Söz konusu otorite, meşruluğunu ussal olarak üzerinde uzlaşmış, hesaplanabilir yasalara dayanmasından alır. Burada kişiler, yöneticilerin gelenekten veya çeşitli kutsallıklardan kaynaklandığına inanılan kişisel emirlerine değil, ussal olarak ve yazılı bir mevzuat çerçevesinde (anayasa, yasa, yönetmelik vb.) kendilerine tahsis edilmiş mevkilerine ve bu yasalara dayanarak yaptıkları düzenlemelere itaat etmektedirler. Yani yasal-ussal otoritenin meşruluğu kişilerden kaynaklanmaz. Bu yasal-ussal meşru otoriteyi diğer meşru otorite tiplerinden ayıran en önemli farktır denilebilir. Ussal metotlarla yapılmış soyut hukuk kurallarına, yöneticinin kendisi de dâhil olmak üzere istisnasız herkesin uyması beklenir. Burada itaat eden kişi ilgili otorite grubunun bir üyesi olmasından dolayı ve yalnızca söz konusu "yasa"ya itaat eder. İtaat edilen idarî organların (*Behörde*) sürekli hâle getirilmiş kamusal görevlerinin neler olduğu, görev alanlarının sınırları ve görevi yerine getirmek için gerekli yetki ve zorlama araçları ile bunların kullanımının hangi koşullara bağlı olduğu söz konusu mevzuat çerçevesinde ayrıntılı olarak belirlenmiştir⁹¹.

⁸⁹ Giovanni Sartori, *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği: Yapılar, Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergun Özbudun, Ankara: Yetkin Yayınları, 1997, s. 252.

⁹⁰ Aktaran Metin Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş*, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1973, ss. 55-61.

⁹¹ Weber, *The Theory of Social...*, a.g.e., s. 330.

Yasal-ussal otoritenin iki önemli özelliğinden de bahsedilmelidir: Görev dağıtımında liyakat aranması ve göreve tahsis edilmiş mülkiyetin kişisel mülkiyetten kati biçimde ayrılması. İdareci konumundaki kişiler üretim ve yönetim araçlarına kendileri sahip değillerdir. Bu araçlar sadece yasa ile belirlenmiş görevleri kapsamına giren işlerde kullanılmak için kendilerine tahsis edilir ve görevli de bunların kullanımının hesabını vermekle yükümlüdür. Görevlinin kişisel malları ve hanesi ile görev yeri arasında ilke olarak tam bir ayırım vardır. Resmi mevkilere başvuran ve buralara atanan kişilerin uzmanlaşma, yani teknik bir eğitim sürecinden geçmesi beklenir⁹². Bu otorite tipinde kişi, bulunduğu konuma liyakatli olduğundan erişmiştir; dolayısıyla bu makama erişenin otoritesinin meşruluğu, bu makamı “torpil” veya “iltimas” (nepotizm) gibi kişisel ilişkilerinin neticesinde değil, söz konusu makamın gereklerini belirleyen yazılı kurallara uygun olduğu için elde etmesinden ileri gelir⁹³.

Bütün bu özelliklere sahip idareciler zümresi olarak yasal-ussal otoritenin en önemli ögesi "bürokrasi"dir. Weber'e göre bürokrasi, en iyi örneğini modern kapitalist Batılı toplumlarda bulur. Hatta ona göre modern Batılı toplumun tarihindeki en çarpıcı olgu bürokrasinin gelişimidir. Ona göre, bürokrasinin “geniş ölçüde kapitalist himaye altındaki gelişimi istikrarlı, kesin, yoğun ve hesap edilebilir bir yönetime ivedi bir gereksinim doğurmuştur”⁹⁴. Ayrıca üzerinde uzlaşmış genel kanı, demokratikleşme ve bürokratikleşmenin el ele gittiği şeklindedir. Burada demokratikleşme ile kişisel olmayan makamların mevzuata dayalı otoritesinin, özellikle yerel siyasal seçkinlerin kişisel otoritelerini aşamalı olarak azaltılması kastedilmektedir. Böylelikle, memurların geniş ölçüde bütün sosyal tabakalardan işe alınmasıyla sonuçlanan eşitlenmeye yönelik ussal seçim temelinde bir genel eğilime sahip olunur⁹⁵.

1.3.SİYASAL MODERNLEŞMENİN PATRİMONYAL YÜZÜ

Buraya kadar modernleşmenin neyi ifade ettiği ve modern devletin temel özelliklerinin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Modern bir toplumda birey merkezli

⁹² a.g.e., ss. 331-332.

⁹³ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul: Doğan Kitap, 2011, s. 74.

⁹⁴ Weber, *The Theory of Social...*, a.g.e., ss. 337-338.

⁹⁵ Freund, a.g.e., s. 236.

dünya görüşünün, kapitalist işleyişin, anayasal rejimlerin, yurttaşlık ve ulus kurmanın, ayrıca seküler devlet otoritesinin en üstte konumlanmasının⁹⁶ çerçevesini çizen zihniyet dünyası, yasal-ussal meşruiyet ile ifade edilmiştir. Batılı kurumları model alarak modernleşme projelerini yürüten siyasal yapılar da bu durumda, söz konusu yasal-ussal meşruiyete ait kurumları inşa etmek istemektedir. Böylece teoride yasal-ussal olması gereken kurumsal yapının, işleyişte geleneksel meşruiyete ilişkin özellikler göstermesi bir tezat olarak görülmekle beraber gerçek hayatta bu beraberlik mümkün olmuştur. Bu durum siyasal kültüre ilişkin sürekliliklerle ifade edilebilir. Modern devlet kurmanın patrimonyal şekli tam da bu sorunsal üzerinden şekillenecektir.

Batılı toplumlarla “Batı-dışı” tabir edilen toplumlar arasındaki modernleşme farkları, özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ABD akademik yazınında üzerinde durulan bir konu olmuştur. “Gelişme kuramları” olarak da ifade edilen bu çalışmalarda modernleşmenin olumlu ve Batı toplumlarıyla temsil edilen bir süreç olduğu ön kabulüyle hareket edilmektedir. Bu durumda Batı’nın tarihsel yolu “ilerilik”, Batı-dışı tabir edilen toplumların tarihsel yolu ise ilkiyle aralarındaki farklılıklar göz önüne alınarak “gerilik” ile ifade edilir hâle gelmiştir⁹⁷. Kısacası bunlar, “hastalığı anlayabilmek amacıyla” yürütülen çalışmalardır⁹⁸.

Ancak bu tarz batı-merkezli çalışmalara tepkili, toplumları kendi tikellikleriyle değerlendirmeye yönelik ve bunlar arasındaki benzerlikler ile farklılıkları bu bağlamda açıklayan çalışmalar da kısa zamanda akademik yazma katılmıştır. Barrington Moore,

⁹⁶ Modernleşme süreci aynı zamanda toplumların giderek laikleşmesi sürecidir ki bu modernleşmenin belki de en tartışmalı tarafıdır. Yukarıda, Modernite başlığı altında açıklandığı gibi, insanların dünyayı ve yaşam-ötesini anlamlandırmaya yönelik dinî kavramları, giderek dünyevî karşılıklar edinmiştir. Sarıbay, siyasal modernleşme düzeyinde laikleşmenin sahip olduğu beş boyuttan bahseder. Bunlardan ilki siyasal sistemin dinî sistemden ayrılıp farklılaşmasıdır. Siyasal sistem resmî bir devlet dini tanır, bunun dışında devlet, dinî karakterini terk eder. “Batı’daki kilise-devlet ayrılığı bu tür laikleşmeye örnektir”. İkincisi, geçmişte dinî kurumların düzenleyip yürüttüğü eğitim, hukuk, ekonomi vb. sosyal alanlara modernleşme ile beraber devletin nüfuz etmesi ve bu işlevleri devralması anlamında “siyasal sistemin genişlemesine” ilişkindir. Üçüncüsü “siyasal kültüre ilişkin” olup siyasal sistemin değerleri ile meşruluğuna ilişkin kavramların ve siyasetin anlamının dinî kavramların yerini almasıdır. Dördüncüsü, dinî kimliğin (dinî liderler, çıkar grupları ve siyasal partilerin) siyasal sürece katılımı ile söz konusu aktörlerin etkinlik derecesinin aşınması anlamında “siyasal sürece” ilişkindir. Beşincisi ise “siyasal sistemin hakimiyet” boyutuna ilişkindir. (Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslâm*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014, ss. 97-98).

⁹⁷ Fahrettin Altun, “Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu”, *Divan*, S. 8 (2000), s. 151.

⁹⁸ Altun, a.g.m., s. 137.

modernleşme sürecine ilişkin benzerlikleri ve farklılıkları, incelediği toplumların tarihinde tarımsal üretimin ticarileşme yeteneği ile temellendirmiştir. Buna göre, İngiltere, Fransa ve ABD erken modernleşmesini ve demokratik gelişmişliğini tarımın bağımsız ticarileşmesine borçludur. Almanya ve Japonya’da, ilk grup ülkelerin ticarî üstünlüğüne karşı, açığı kapatmak için ihracata yönelik sıkı bir politika ile bunu sağlamak için bürokrasi ve toprak sahipleri arasında köylülüğü toprağa bağlayan bir ittifak oluşmuştur ki neticesi faşizmdir. Rusya ve Çin’de ise ikinci gruba benzer bir ittifak sınıflar arasında sağlanamamış ve sistem, komünizm ile sonuçlanan köylü devrimiyle çökmüştür⁹⁹.

Moore’un modernleşme çalışmalarına katkısı, her toplumu kendi tikelliği içinde inceleyerek modernleşmenin tek bir yolu olmadığını göstermesidir:

(...) Bir ülkenin çağdaşlaşmak için seçtiği yöntemler, Veblen’in bugün moda olan “gerikalmışlığın avantajları” terimini ortaya atarken kavradığı gibi, aynı yola daha sonra giren öteki ülkeler için, çağdaşlaşma sorununun boyutlarını değiştirir. İngiltere’nin tarihin daha önceki bir evresinde gerçekleştirdiği demokratik çağdaşlaşma olmasaydı, Almanya’da ve Japonya’da benimsenen gerici yöntemler, kolay kolay gerçekleşmezdi. Dünya hem kapitalist hem gerici deneyimlerden geçmemiş olsaydı, komünist yönetim belki hiç ortaya çıkamayacak, çıksa bile tümüyle farklı bir şey olacaktı. Bu durumda Hindistan’ın çekingenliğini, büyük ölçüde, dünyanın daha önceki tarihsel deneyiminin bu her üç yoluna karşı olumsuz eleştirel bir tepki olarak görmek, hatta bu bakımdan onu sempati ile karşılamak güç olmasa gerek. Endüstri toplumlarının kurulmasında bazı ortak sorunlarla karşılaşmışsa da, her toplumun üstesinden gelmeye çalıştığı durum sürekli değişmiştir. Her büyük siyasal “tür”ün tarihsel önkoşulları ötekilerinden büyük farklılıklar gösterir¹⁰⁰.

Theda Skocpol, devrimle sonuçlanan modernleşme süreçlerini incelediği çalışmasında, toplumsal tikelliklerin belirli uluslararası koşullarla ilişkisellikleri bağlamında temellendirilebileceğini ileri sürer¹⁰¹. Yazara göre her devlet söz konusu ilişkisellik bağlamında ele alınabileceği gibi, her devrimci liderlik de “dünya

⁹⁹ Moore, a.g.e., ss. 487-507.

¹⁰⁰ a.g.e., s. 482. Moore, ayrıca, tepeden inme devrimin de modernleşme sürecinde ayırt edici bir öge olmadığını belirtir: “(...) Bu noktada dünyanın herhangi bir yerinde halk kitlelerinin endüstri toplumunu istediklerini gösteren bir kanıtın bulunmadığını; tersine, bunu istemediklerini gösteren pek çok kanıtın bulunduğunu anımsatmakta yarar var. Sonuçta, bugüne kadar gerçekleştirilmiş bütün endüstri biçimleri, acımasız bir azınlığın işi, tepeden inme devrimler olmuştur” (a.g.e., s. 583).

¹⁰¹ Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin’in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, çev. S. Erdem Türközü, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, s. 55.

zaman”daki değişimlerden etkilenir¹⁰². Bu nedenle “devrimci krizler, Eski Rejim devletleri gelişen uluslararası durumların meydan okumalarını karşılayamaz hale geldiklerinde” patlak verir¹⁰³. Almanya ve Japonya’nın aksine Fransa, Rusya ve Çin gibi Eski Rejimin devrimle yıkıldığı ülkelerde geleneksel memurlar uluslararası rekabetin meydan okumalarına, kaynakları planlı şekilde harekete geçirecek kurumsallaşma ile karşılık veremediklerinden devrimlere maruz kalmışlardır¹⁰⁴.

Gerek Moore’un gerek Skocpol’ün çalışmaları modernleşmenin belirli bir yolu izlemediğini gösterirken toplumların, geleneksel yapılarının uluslararası rekabete eklemlenme şekline göre modernleşmeye farklı yollar kattıklarını vurgular. Bu uluslararası rekabet ise kapitalist dünya-sistem ve eşitsiz gelişme kuramları ile belirli bir çerçeveye kavuşturulabilir. Zira söz konusu kuramlara bağlı yazarlara göre kapitalizm ancak küresel ölçekte bir dünya-ekonomi ile ve güçlü bir “merkez”e karşın zayıf bir “çevre” arasındaki işbölümüne bağlı olarak işler. Samir Amin’e göre, ülkelerin gelişme sorunu konusunda, tikelliklerin kendi başına incelenmesinin bir değeri yoktur, zira kapitalizm çevre ülkelere kendi iç dinamikleri neticesinde değil, merkez ülkelerin saldırılarıyla ve buralarda kendilerine iş alanları oluşturmalarıyla gelmiştir¹⁰⁵. Yazara göre kapitalizm bütün dünyayı kapsayan tek bir sistem olup temel özellikleri metaların uluslararası dolaşım değerlerinin ulusal değerlerinden üstün olması ve sermayenin uluslararası akışkanlığına karşın iş-gücünün ulusal sınırlar içine hapsedilmesidir¹⁰⁶. Böylece, Immanuel Wallerstein’i takip ederek, merkez ülkeler, kurdukları güçlü siyasal yapıların koruyuculuğu altında üretimin en kârlı kısımlarını rekabet dışı bırakarak tekelleştirebilirken çevre ülkeler rekabet şartlarına tabi kalır. Bu arada “merkez”, çevrenin ürettiği artık-değeri sürekli kendisine çekerken çevre, kendi içinde rekabet ile uğraşmak ve tekel ürünlerini almak zorundadır¹⁰⁷. Wallerstein’in kapitalist dünya-sistem örüntüsü, bu eşitsiz gelişmenin küresel ölçekte kurumsallaşmasını ifade eder. Bu

¹⁰² Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler...*, a.g.e., s. 60.

¹⁰³ a.g.e., s. 101.

¹⁰⁴ a.g.e., s. 107 ve ss. 305-306.

¹⁰⁵ Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997, ss. 108-109.

¹⁰⁶ Amin, a.g.e., s. 85.

¹⁰⁷ Immanuel Wallerstein, *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, İstanbul: BGST Yayınları, 2014, ss. 42-61.

nedenle Wallerstein'e göre, geleneklerinden dolayı tarihin bir döneminde “donmuş” ve modern olamamış bir toplum fikri şüphelidir¹⁰⁸. Bu bağlamda bir toplumun modernleşmesi de kapitalist dünya-sistemin dayattığı işbölümüne göre farklılaşacaktır. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills ise Wallerstein ve Amin'in eşitsiz gelişmeye yönelik analizlerine katılmakla beraber dünya-sistemin salt kapitalist üretim tarzının bir çıktısına indirgenmesine karşı çıkarlar. Onlara göre tarihin seyri, modernite öncesi veya sonrası, her zaman küresel ölçekte sistemleşmeye yönelik hegemonik merkezlerin yükselişi ve çöküşü, neticede yer değiştirmeleri şeklindedir¹⁰⁹.

Bu kuramcıları takip ederek denilebilir ki modernleşme ve gelenek arasında keskin bir sınır çizmek, “Batılı” modeline uymayan modernleşme tecrübelerini, küresel işbölümünü ve eşitsiz gelişmeyi göz ardı ederek bir tür sapma olarak nitelemek yararsız bir çabadır. Rusya ve İran örnekleri için çizilecek modern döneme ilişkin çerçevede ifade edildiği gibi, söz konusu ülkelerin siyasal modernleşme macerası, üzerinde inşa olduğu klasik zeminin meşruiyet algısını her zaman yansıtmıştır. Klasik dönemlerinde güçlü bir patrimonyal imparatorluk kuran Rusya, radikal modernleşme hamlelerinde dahi patrimonyal eğilimlerini sürdürmüştür. Klasik döneminde patrimonyal otoritesi berhava olan İran ise herhangi bir otoritenin siyasal meşruiyetini modernleşme dönemi boyunca sağlayamamıştır. Bu ülkelerde modernleşme, bürokrasi tarafından geleneksel kurumları uluslararası krizlere karşı koyabilecek uyarlamalarla dönüştürme şeklinde sürdürüldüğünden, geleneksel siyasal kültürün köklü bir dönüşümüne de pek ihtiyaç duyulmamıştır. Söz konusu krizlere karşı yürütülen modern kurumsallaşmanın geleneğe yatkınlığı, Pierre Bourdieu'nun kültürel üretim için kullandığı *habitus* kavramıyla açıklanabilir¹¹⁰. Bu kavramla ifade edilen, bir kültürel alan içerisinde yüzyıllar boyunca gelişen sorunlara çözüm üretme yöntemlerinin, aktörlerin bu en iyi bilene yatkın olmalarından dolayı yeni sorunlara karşı ürettikleri

¹⁰⁸ Wallerstein, a.g.e., s. 27.

¹⁰⁹ Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, “5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş”, çev. Esin Soğançılar, *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, der. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003, s. 103.

¹¹⁰ Çarlık Rusyası ve Stalin dönemi arasındaki siyasal kültüre ilişkin sürekliliği buna dayanarak açıklayan bir örnek için bkz. J. Arch Getty, *Stalinizm Hükmederken: Bolşevikler, Boyarlar ve Geleneğin Ayak Direyişi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, ss. 48-50.

çözümlerin de güzergâhını belirlediğidir¹¹¹. Bu bağlamda *habitus*, örneğin, “Doğulu” tabir edilen ülkelerin siyasal seçkinlerinin neden modern kurumsallaşmanın Anglo-Amerikan yoluna ilgisiz kalmırken Kıta Avrupası yolunun tercih ettiklerini açıklar. Zira klasik patrimonyal kültürün siyasal yatkınlığına en uygun görülen yol budur¹¹².

Burada patrimonyalizm ile tamamen moderniteye ilişkin bir kavram olan neo-patrimonyalizm birbirinden ayrılmalıdır. Neo-patrimonyalizmin, bir toplumdaki idarî otoriteye ilişkin olarak gelenekselliğin ve modernliğin, tahrif edilmesi suretiyle de olsa iç içe geçmesi ya da gelenekselliğin ihyası şeklinde izah edildiği çalışmalar vardır¹¹³. Bununla beraber neo-patrimonyalizm ile tanımlanan rejimlere bakıldığında, bunların genellikle sadece demokratik kurumlarının değil, bürokrasi dâhil olmak üzere hiçbir kurumunun yasal düzenlilik çerçevesinde işlemediği, sömürgecilik-sonrası yapılar olduğu görülür. Çoğunlukla Afrika’da ve Latin Amerika’da görülen bu rejimlerin karakteristiği hakkında detaylı bir çalışma Chehabi ve Linz tarafından yapılmıştır. Burada da yazarlar neo-patrimonyal yahut neo-sultanist tabir ettikleri rejimleri modern otoriter ve totaliter “devletler”den ayırmış¹¹⁴; Muhammed Rıza Şah’ın neo-patrimonyal rejimi altındaki İran hariç diğer örneklerin hepsinin sömürge-sonrası ülkeler olduğunu, bunların gelenekle bağı olmayan, çarpık kapitalizmin yürürlükte olduğu, kurumsallıktan uzak ve aşırı kişisel yönetimler olduğunu belirtmişlerdir¹¹⁵. Neo-patrimonyal yapıların modern anlamıyla bir “devlet” bile sayılamayacağı ortadadır. Bunlar yeterince güçlü bir

¹¹¹ Pierre Bourdieu, *Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Hil Yayınları, 2015, ss. 65-66. “(...) *habitus*, içinde kapattığı dünyaya içkin düzenlilikler ve eğilimlerin içselleştirilmesinin bir ürünü, bu eğilimlerin ve düzenliliklerin pratikte öncelenmesi”dir (Bourdieu, a.g.e., s. 164).

¹¹² Rusya ve İran bağlamının dışında kalmakla beraber söz konusu kültürel yatkınlığa çarpıcı bir örnek de, konuya Türk Siyasal Kültürü açısından yaklaşan Süleyman Seyfi Ögün’ün şu satırlarında rastlanmaktadır: “(...) Biz Türklerin tarihsel politik “mukadderatı” garip bir biçimde Bizans üzerinden önce Roma, daha sonra da modernizasyon süreçleri içinde Fransa ve Almanya’da ve onların ünlü ulus-devlet ya da Prusya tipi devlet pratikleri ve kamucu-komüniteryen kültürleriyle kesişmiştir. Weber’in ünlü kavramlaştırmasıyla patrimonyal ve neo-patrimonyal yapılaşmalar bağlamında Türkiye, Anglo-Amerikan modernleşme örüntülerine ya bigâne kalmış, ya da tanıştığı durumlarda onu reddedici bir refleks geliştirmiştir. Örneğin Jön-türk hareketi içinde yer alan Prens Sabahaddin’in trajik yalnızlığı buna işaret etmekteydi” (Süleyman S. Ögün, *Türk Politik Kültürü*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004, s. 26).

¹¹³ Örnek olarak bkz. Ensar Nişancı, *Geleneksel Patrimonyalizmden Modern Neo Patrimonyalizme: Bir Modernleşme Denemesi*, İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2001, ss. 48-49.

¹¹⁴ H. E. Chehabi, Juan J. Linz, “A Theory of Sultanism I: A Type of Nondemocratic Rule”, *Sultanistic Regimes*, eds. H. E. Chehabi, Juan J. Linz, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998, ss. 23-25.

¹¹⁵ Chehabi ve Linz, a.g.e., ss. 13-25.

çete reisinin zor yoluyla iktidara kavuştuğu ve bürokratik otoriteye değil de zora dayanarak yönettiği ülkelerdir¹¹⁶. Bazı örnekleri göz önüne alındığında bu tarz yapılar, ülke kaynaklarının iktidar sahiplerince kişiselleştirildiği ve adına devlet denen yapının da bunların hem tedarikçisi hem de müşterisi olarak iş ilişkilerine bağlandığı, kamu yönetiminin organize yolsuzlukla ifade edilebildiği ülkelerdir¹¹⁷. “Batık devlet” (*failed state*) olarak da adlandırılan bu rejimlerin, başına “neo” eklenmek suretiyle geleneksel bir meşruiyeti ifade eden patrimonyalizm ile ilişkilendirilmesi bile olumsuz eleştirilere konu olmuştur. Anne Pitcher, Mary H. Moran ve Michael Johnston, ortak makalelerinde patrimonyalizmin, Weber’in kavrama kattığı içerik dikkate alınacak olursa büyük kıta imparatorluklarının gelişmiş meşruiyet biçimi olduğunun altını çizerler ve Afrika’daki cemaatlerin ve patolojik liderlerin gayrimeşru eylemlerinin, yani suç ve zor kullanımının bu gelenekle ilişkilendirilmesine karşı çıkarlar¹¹⁸. Yine Scott D. Taylor, muhtelif Afrika ülkelerindeki kapitalizmin işleyişine ilişkin olarak bunların kültürle ilişkilendirilemeyeceğini ve tıpkı 90’lı yılların Sovyet-sonrası Rusya’sında, siyasal otoritenin ülkede asayiş sağlamadığı bir dönemde illegal çetelerin iş ilişkilerine hâkim olmaları gibi buralarda da devlet yapısının kurulamadığı bir ortamda neo-patrimonyalizmin hâkim olduğunu belirtir¹¹⁹. Dolayısıyla imparatorluk geleneğine dayanan patrimonyal meşruiyet ile modern batık devlete ilişkin neo-patrimonyalizm arasında siyasal kültürle ifade edilebilecek bir süreklilik ilişkisi yoktur.

Bir diğer modern ilişki biçimi olarak klientalizm (yanaşmacılık) ile patrimonyalizm arasında bir süreklilik olup olmadığı da şüphelidir. Eisenstadt ve Roniger’in tanımlamasıyla patron – yanaşma (*client*) ilişkilerinin bazı özellikleri şunlardır¹²⁰: Patron (siyasetçi) ile ona destek veren (oy verme, sadakat vb. ile) yanaşma

¹¹⁶ Bu konudaki görüşler için bkz. Michael Bratton, Nicolas Van de Walle, “Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa”, *World Politics*, Vol. 46, No. 4 (1994), ss. 458-460.

¹¹⁷ Örnek için bkz. Gerald H. Smith, “The Dichotomy of Politics and Corruption in a Neopatrimonial State: Evidence from Sierra Leone, 1968 – 1993”, *A Journal of Opinion*, Vol. 25, No. 1 (1997), ss. 58-62.

¹¹⁸ Anne Pitcher, Mary H. Moran, Michael Johnston, “Rethinking Patrimonialism and Neopatrimonialism in Africa”, *African Studies Review*, Vol. 52, No. 1 (2009), ss. 142-149.

¹¹⁹ Scott D. Taylor, *Globalization and the Cultures of Business in Africa: From Patrimonialism to Profit*, Bloomington: Indiana University Press, 2012, s. 144.

¹²⁰ S. N. Eisenstadt, L. Roniger, *Patrons, Clients and Friends: Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, ss. 48-49. Yazarlar klientalizme muhtelif ülkelerden örnekler verirler. Örnek verdikleri ülkeler arasında SSCB de vardır. Sovyetler Birliği gibi kaynakların önemli ölçüde devletleştirildiği bir sistemde patronlar Komünist Parti kadroları ile temsil

arasındaki ilişki, ilkinin aldığı destek karşılığında ikinciye elinin altındaki devlet kaynaklarına kolay erişim imkânları sağladığı asimetrik bir ilişkidir. Sözleşmeye değil, karşılıklı güvene dayalı gayriresmî ve genellikle devletin yasalarına aykırı bir alışveriş söz konusudur. Bu ilişkiye dâhil olmak veya bu ilişkiden ayrılmak gönüllük esasına dayanır. Buna dâhil olanlar sivil toplum grupları değil, birey veya birey ağlarıdır. Bu özelliklerden patron ve yanaşma arasındaki asimetrik ilişki, devlet kaynaklarından yararlandırma kudretinin patronun elinde olması ve sadakate bağlı olarak dağıtımının sağlanması gibi bazıları patrimonyal ilişkilerde de gözlemlenebilir. Ancak patrimonyalizmde bu ilişkiler gayriresmî yollarla yürütülmez ve en önemlisi de gayrimeşru değildir. Herbert Kitschelt ve Steven I. Wilkinson, klientalizm ile toplumun ekonomik seviyesi arasında bir koşutluk görürler. Yazarlara göre zengin demokrasilerde programatik parti politikaları ve hesap verilebilirlik eğilimi yaygınken yoksul demokrasilerde klientalizm yaygındır¹²¹. Dolayısıyla demokratik kurumların yer aldığı bir ülkede kurulan bir ilişki türü olan klientalizm salt kültüre indirgenemeyeceği gibi, bir meşruiyet biçimi olan patrimonyalizm de buna indirgenemez. Bununla beraber aradaki benzerlikler yadsınmaz. Patrimonyal siyasal kültürün modern dönemde bu tarz ilişkileri kolaylaştırdığı iddia edilebilir.

Patrimonyalizmin modern görünümü, söz konusu meşruiyete ait bazı genel özelliklerin kurulmakta olan modern devlete transfer edilmesiyle ilgilidir. Bu iddiaya sahip bir yazar, John R. Hall, patrimonyalizmin modern devletin inşasıyla basitçe yok olmadığının altını çizer ve liberal kapitalizmin öncüsü ABD'nin, 19. yüzyılda, yazarın “modern devlet patrimonyalizmi” tabir ettiği politikayı nasıl uyguladığını gösterir. ABD’de siyasal otorite, ülkenin ihtiyaç duyduğu geniş demiryolu ağını serbest piyasa koşullarına bağlı kalarak inşa ettiremediğinden, kamusal menfaati gözeterek demiryolu şirketlerine çeşitli avantajlar ve tekeller tanımıştır¹²². Demiryollarının üzerinden

edilmekte ve yanaşmalara alışverişlerde, karaborsada ve rüşvette iltimaslar sağlanmaktadır (a.g.e., ss. 157-159).

¹²¹ Herbert Kitschelt, Steven I. Wilkinson, “Citizen-Politician Linkages: An Introduction”, *Patrons, Clients, and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, eds. Herbert Kitschelt and Steven I. Wilkinson, New York: Cambridge University Press, 2007, s. 24.

¹²² John R. Hall, “Patrimonialism in America: The Public Domain in the Making of Modernity – From Colonial Times to the Late Nineteenth Century”, *Political Power and Social Theory*, eds. Mounira M. Charrad and Julia Adams, Vol. 28 (2015), ss. 28-32.

gececeği arazilerin istimlak edilmesinden, yolun her iki tarafındaki belirli bir kilometreye kadar arazinin yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla şirketlerin mülkiyetine devredilmesine ve şirketlere borçlanma kolaylıkları sağlanmasına kadar devletin özel mülkiyete ve ekonomik işleyişe müdahalesi gerçekleşmiştir. Serbest piyasa koşullarına riayet edilmemiş, siyasal karar ile ekonomik gelişme sağlanmıştır. Yazara göre bu da göstermektedir ki modern devlet, ihtiyaç duyduğunda mülkiyet üzerindeki tarihsel patrimonyal haklarını, meşru şekilde kullanabilmektedir¹²³. Kısacası patrimonyalizmin bazı özellikleri modern mevzuata uyarlanmış (hukuka dayandırma, sözleşme yapma vb.) ve modern devlette de siyasal otoritenin, bu defa kamusal menfaat adına aldığı kararlar modern serbest piyasanın yanında, bir tür “oksimoron” olarak var olmaya devam etmiştir¹²⁴. Buna dayanarak Rusya için denilebilir ki klasik dönemin patrimonyal nitelikli *habitusu*, modern devletin inşası sürecinde yurttaşlık hak ve vazifelerinin, anayasal sistemin, piyasanın serbest işleyişinin, yasal-ussal bürokrasinin, kültür politikalarının hem üzerinde üretildiği zemindir hem de bunlara patrimonyal karakterini vermiştir. İran, farklı bir portre çizer ve bu da konu bağlamında izah edilmeye muhtaçtır.

Kısaca, modernite öncesine ilişkin bir kavram olan patrimonyalizm ile modernleşme, teorik tezatlıklarına rağmen gerçek dünyada birleşebilir. Burada hipotezin kavramsal ve kuramsal çerçevesi çizilmiştir. Bununla beraber, hipotezin daha sağlam bir temele kavuşabilmesi için, söz konusu iki ülkenin siyasal kültürüne ilişkin ilgili yazının gözden geçirildiği bir tartışmaya yer vermek yararlı olacaktır.

¹²³ Hall, a.g.m., ss. 33-34. Rusya ve İran da toprakları üzerindeki demiryollarının inşasını hemen hemen aynı yöntemle gerçekleştirmiştir. Ancak ABD, devletin piyasaya müdahalesini katı şekilde reddeden ve mülkiyetin dokunulmazlığını temel ilke edinen bir siyasal iktisat anlayışının merkez üssü olduğundan, söz konusu örnek daha çarpıcıdır.

¹²⁴ a.g.m., ss. 36-37.

2. İKİ ÜLKENİN MODERN SİYASAL KÜLTÜRÜNE İLİŞKİN PATRİMONYALİZM ÇERÇEVESİNDE BİR TARTIŞMA

2.1.RUSYA

Rusya'nın siyasal kültürüne ilişkin akademik yazın, Soğuk Savaş döneminin temel kaygılarını yansıtarak, büyük ölçüde Sovyet kamu idarecilerinin ve vatandaşlarının siyasal davranışlarını anlamlandırmaya odaklanır. Bu nedenle, Rusya'nın siyasal modernleşmesinde geleneklerin izini sürmek için bu yazından, Stalin'den ve hatta Gorbaçov ve bugünkü Rusya rejimi hakkında yazılanlardan yola çıkılarak geriye doğru gitmek mümkündür. Yazarların birbirleriyle olan tartışmaları, genellikle, Çarlık rejiminden *glasnost*'a kadar Rus siyasal hayatında değişim içinde süreklilik unsurlarının mı ağır bastığı, yoksa Rusya'nın süreklilikleri kesintiye uğratan bir değişim mi geçirdiği sorularına verdikleri cevapların etrafında şekillenir. Bunlarda temel ölçüt liberal-demokratik siyasal değerlerdir. "Süreklilik" vurgusu yapan yazarlara göre Rusya'da liberal-demokratik siyasal değerler ile çelişen siyasal davranış yüzyıllar öncesine kadar götürülebilen kültürel köklere sahiptir. "Değişim" vurgusu yapanlar ise söz konusu kültürel kökleri görmezden gelmemekle beraber ülkeyi *glasnost*'a taşıyan ve aynı ölçüte göre (liberal-demokratik) olumlu buldukları süreci, ileri düzeyde endüstrileşmiş toplumun yukarıya doğru daha baskıcı hale gelen kültürel dinamikleriyle açıklarlar.

"Değişim" tezinin önde gelen savunucuları, endüstrileşme düzeyi ile bir toplumun liberal-demokratik değerlere sahip olması arasında koşutluk kurarlar. Örneğin Jerry F. Hough'a göre, endüstri öncesi toplumları kalıtsal ve mutlak monarşilerle uyum içinde yaşayabilmişken endüstrileşmenin bu uyumu bozması gibi, yirminci yüzyılın son çeyreğinde, artık ileri düzeyde endüstrileşmiş, şehirleşmiş, teknoloji ve eğitim düzeyi oldukça yükselmiş olan Sovyet toplumunun da komünist rejim ve bürokrasi tarafından yönetilemeyeceği açıktır¹²⁵. Hough, Marksizme yönelik ilginin zaten gelişmemiş

¹²⁵ Jerry F. Hough, *Soviet Leadership in Transition*, Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1980, s. 16.

toplumların endüstrileşmeye yönelik yoğun desteğinden kaynaklandığını¹²⁶ düşünür ve ileri endüstrileşmenin başarıldığı söz konusu dönemdeki toplumun, artık bir ütopyayı beklemeyle razı olmayan, gündelik ve pratik iyi yaşama odaklanmış taleplerini yüksek sesle dile getiren bir toplum olduğunu söyler¹²⁷. Moshe Lewin de gerek liderlerin gerek halkın önemli bir kesiminin kapsamlı bir değişim vizyonundan daha azıyla yetinmeyeceğini ve Gorbaçov'un on yıllardır görülmeyen yoğunlukta bir kamusal desteği arkasına aldığı ileri sürer¹²⁸. *Glastnost* dönemi ile ilgili pesimist görüşlerin ifade edildiği yazında Gorbaçov'un reformist liderliği ile Kruşçev'in politikaları arasında sıklıkla bağlantı kurulmuş ve Gorbaçov'un da tıpkı öncülü Kruşçev gibi başarısız olmaya mahkûm olduğu düşünülmüştür. Bununla beraber, "değişim" vurgusu yapılan yazında bu iki dönemin halk kitlesinin nitelik olarak birbirinden farklı olmasının sürekliliği en aza indirdiği savunulur. Kruşçev'in hitap ettiği kitlenin işçi ve köylüler olduğu, ancak Gorbaçov'un ekonomik olarak daha gelişmiş, eğitilmiş, şehirli ve dünyayı daha iyi tanıyan, sivil toplum düzeyi yüksek, aktif katılım talep eden bir kitleye hitap ettiği belirtilir¹²⁹. Ayrıca Sovyet sonrası Rus toplumu üzerine anket çalışması yapan yazarlardan, toplumun siyasal değerlerinin, Almond ve Verba'nın klasikleşmiş eseri *The Civic Culture*'da incelediği Batılı toplumların siyasal değerlerinin ortalamasına yakın sonuçlar verdiğini ileri sürenler de vardır¹³⁰. Tüm bu şartlar altında değişim tezini

¹²⁶ Sosyalist Yugoslavya'da bir dönem Tito'nun yakın çevresi içinde yer almış ve ülkenin başbakan yardımcılığı ve meclis başkanlığı da yürütmüş olan, ancak Komünist Parti ile arası açılınca uzun süre hapis yatan Milovan Djilas, eski bir Marksist lider olarak, Marksizm ile saf endüstrileşme talebi arasında sarılı bir ilişki olduğunu ileri sürer. Djilas'a göre, endüstrisi ileri düzeyde olan toplumlarda komünist hareket devrimci eğilimlerini kaybetmiş ve parlamenter sisteme eklenmiştir. Ancak endüstrisi gelişmiş ülkelerde komünizm, devrimci taleplerini fiiliyata dökme imkânı bulmuştur. Rusya bunun ilk örneğidir. Burada *status quo*'dan şikayetçi başka partiler de bulunduğu bir dönemde, sadece komünist parti, "mevcut mülkiyet haklarının kökünden tahribi" demek olan endüstriyel koşulların değiştirilmesine odaklanmıştır. "Diğer hiçbir parti bu istikamette bu kadar ileri gidememiştir, yani bunlardan hiçbiri bu kadar 'endüstriyel' olamamıştır" (Milovan Djilas, *Yeni Sınıf: Komünist Sisteminin Bir Tahlili*, çev. H. Tayfur Sonkur, Ankara: Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, 1959, ss. 26-28).

¹²⁷ Hough, a.g.e., ss.17-18.

¹²⁸ Moshe Lewin, *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation*, Berkeley: University of California Press, 1988, ss. 119-120.

¹²⁹ Gail W. Lapidus, "State and Society: Toward the Emergence of Civil Society in the Soviet Union", *Politics, Society and Nationality Inside Gorbachev's Russia*, ed. Seweryn Bialer, Boulder: Westview Press, 1989, ss. 122-123 ve ss. 129-130; S. Frederick Starr, "Soviet Union: A Civil Society", *Foreign Policy*, No. 70 (1988), s.34.

¹³⁰ Jeffrey W. Hahn, "Continuity and Change in Russian Political Culture", *British Journal of Political Science*, Vol. 21, No. 4 (1991), ss. 416-417. Yazar anket çalışmasını en eski Rus şehirlerinden ve Moskova ile Leningrad (St.Petersburg) kadar gelişmemiş olan Yaroslavl'da yürüterek belirtilen sonuca ulaşmıştır.

işleyen yazarlar süreklilik vurgusu yapan yazarları, güncel gelişmelerin önemini küçümserken tarihte kalmış olguları gereğinden fazla önemsemediklerini ileri sürerek eleştirirler¹³¹.

Buna karşın süreklilik vurgusu yapan yazarlar, yine liberal-demokratik ölçütlere nispetle ya daha temkinli ya da umutsuzdurlar. Archie Brown, özellikle siyasal kültür kavramının önemsenmesi gerektiğini belirtir ve bunun uzun vadede kurumsal değişim ve ideolojik yenilenme ile birbirine bağlı olduğunu, üstelik içlerinde en dirençlisi olduğu söyler¹³². Brown, gerek Sovyet dönemindeki gerek yeni Rusya rejimindeki reformların siyasal kültür üzerinde hiçbir dönüştürücü etkisinin olmamasının mümkün olmadığını, ancak bu dönüşümün fazla abartılmaması gerektiğini düşünür¹³³.

Ancak süreklilik yanlıları içinde Walter Laqueur ve Zbigniew Brzezinski gibi isimler, değişim düşüncesinde olanları çok daha şiddetli eleştirirler. Laqueur, *glastnost* sözcüğünün dahi Batı'da yanlış anlaşıldığını, çünkü sözcüğün Rusçadan başka dillerde tam bir tercümesinin bulunmadığını söyler. *Glastnost*, liberal-demokratik bir siyasal değer olan özgürlük ile aynı şey değildir. Daha çok demokratik olmayan ya da anti-demokratik hükümet şekli ile kısmî bir kültürel özgürlüğün yanında, özellikle alt seviyede kısmî bir hesap verilebilirlik ve açıklığın (*transparency*) bir tür bileşimini ifade eder¹³⁴. Yazara göre, Hough ve Lewin'in Gorbaçov'un bürokratlar tarafından da desteklendiği fikri doğru değildir, zira Gorbaçov'un reformlarının başarılı olması demek söz konusu kesimden milyonlarcasının işini kaybetmesi demektir¹³⁵. Yine değişim yanlılarının tabandan tavana baskı ile değişim tezini de eleştirir. Rus tarihi boyunca reformların tepeden, dar bir seçkin zümre ya da tek adam tarafından aşağıya empoze

¹³¹ Mary McAuley, "Political Culture and Communist Politics: One Step Forward, Two Steps Back", *Political Culture and Communist Studies*, ed. Archie Brown, London: The Macmillan Press, 1984, s. 22.

¹³² Archie Brown, "Ideology and Political Culture", *Politics, Society and Nationality Inside Gorbachev's Russia*, ed. Seweryn Bialer, Boulder: Westview Press, 1989, s. 32.

¹³³ Archie Brown, "Ideology and Political Culture", a.g.m., ss. 30-31. Yazara göre (a.yer), örneğin "özgürlük" kavramının Marksist "ihtiyacın tanınması" şeklindeki anlamı giderek Batılı ve liberal "sınırlandırılmamış olma" anlamına yaklaşmıştır. Ancak siyasal kültürün bütünü açısından tüm bunlar görece küçük dönüşümlerdir.

¹³⁴ Walter Laqueur, *Soviet Realities: Culture and Politics from Stalin to Gorbachev*, New Jersey: Transaction Publishers, 1990, s. 4.

¹³⁵ Laqueur, a.g.e., s. 19.

edildiğini söyler ve ekler: Bunun sebebi, “Rus toplumuna ve politik kurumlarına spesifik karakterini veren, başka bir yolun olmayışdır”¹³⁶.

Brzezinski de ileri düzeyde endüstrileşmenin ve şehirleşmenin siyasal alanda demokratikleşme ile neticeleneceğine dair bir beklentide bulunulmaması gerektiğini belirtir ve teknolojik ilerleme ile devletin baskı aygıtlarının da daha sofistike hale geldiğini hatırlatır¹³⁷. Ayrıca Sovyetler Birliği’nde komünizmin geri çekilmesi ile ekonomik açıdan liberal ve daha verimli, siyasal açıdan daha çoğulcu bir sistemin ortaya çıkacağı şüphelidir. Zira Leninist siyasal kültür mirasına ek olarak devletin çok uluslu ve merkezîyetçi yapısı, siyasal sorumluluk alma eğilimini baltalamaktadır¹³⁸.

Gerek Laqueur gerek Brzezinski Gorbaçov reformlarının başarısız olacağını, Rusya’da bu reformlarla başlayan karışıklık döneminde siyasal kültüre içkin kuvvetlerin düzeni yeniden tesis etmek adına harekete geçerek merkezîyetçiliğe dönüşü sağlayacağını öngörürler¹³⁹. Sovyetlerin dağılmasından sonra Rusya ve bazı eski Sovyet ülkelerindeki siyasal gelişmeler bu öngörülerini haklı çıkarmıştır. Her şeyden önce yeni rejimlerin siyasal seçkinlerinin kahir ekseriyeti eski Sovyet siyasal seçkinleridir. T.H. Rigby bu durumu, “Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) öldü, ancak *nomenklatura* hükmetmeye devam ediyor”, şeklinde ifade eder¹⁴⁰. Yine Rus siyasal kültürünün tarihsel bir özelliği, gayriresmî kurumların (patron-yanaşma ilişkileri ağı) resmî kurumlara galebe çalması yeni Rusya rejiminde de devam etmektedir. Vatandaşların, Weber’in tanımladığı biçimiyle yasal-ussal bürokrasiye ilişkin gayrişahsîlik ve normlarla iş görme biçimlerinden ziyade, şahsî ilişkiler ağının kullanılması yoluyla devlete ilişkin işlerini yürütmeyi tercih ettiği bu kültürel yapı,

¹³⁶ a.g.e., s. 19 ve ss. 156-157.

¹³⁷ Zbigniew Brzezinski, “Soviet Politics: From the Future to the Past?”, *The Dynamics of Soviet Politics*, eds. Paul Cocks, Robert V. Daniels, Nancy Whittier Heer, Massachusetts: Harvard University Press, 1976, s. 346.

¹³⁸ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Çöküş*, çev. Gül Keskil ve Gülsev Pakkan, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992, s. 204.

¹³⁹ Laqueur, a.g.e., s. 171; Brzezinski, *Büyük Çöküş*, a.g.e., s. 204; Brzezinski, “Soviet Politics: From the Future to the Past?”, a.g.m., s. 351.

¹⁴⁰ T.H. Rigby, “New Top Elites for Old Russian Politics”, *British Journal of Political Science*, Vol. 29, No. 2 (1999), s. 323.

Rusya’da, sadece rejim değişikliğinden kaynaklanan mevzuat açıklarını doldurmaya yönelik geçici bir sapma değil, siyasal kültürün uzun soluklu bir özelliğidir¹⁴¹.

Rejimi liberalleştirmeye yönelik siyasal hareketler de siyasal kültürün çekim alanından kurtulamaz. Gorbaçov döneminden yeni Rusya’ya, kendisini “demokratlar” olarak tanımlayan akımın siyasal kültürü üzerine bir çalışma yapan Alexander Lukin, Batı’da üzerinde pek çok tartışma sürdürülen farklı demokrasi tanımlarının hepsinin Rus “demokratları” tarafından tartışılmadan ve toptancı bir yaklaşımla ilke olarak benimsenmesi garabeti üzerinde durur. Yazara göre, söz konusu “demokratlar” için demokrat olup olmamak arasındaki temel ayırım, Sovyet rejimini reddetmek ile onu desteklemek arasındadır¹⁴². Rus “demokratları” devlet dışında baskı grupları olabileceğini varsaymazlar ve demokrasiyi basit çoğunluk yönetimi olarak değerlendirirlerken çoğunluk zorbalığına dair bir çekinceye de sahip değillerdir¹⁴³. Bu tarz muhalefet anlayışları, Rus siyasal kültürünün bir parçası olan devlet ve karşısındakiler (muhalifler) ayırımına daha uygundur¹⁴⁴. Lukin’e göre, söz konusu “demokratların” savundukları anti-devletçi düşünce ile mutlak bireysellik ve özel inisiyatifçiliğin Rus toplumunda bir karşılığı yoktur. Zira yapılan anketlere göre Rusya vatandaşları, sosyal karışıklık ile neticelenecek ise demokratik değerlerden uzak durmakta, kendileri için talep ettikleri hakları ötekiler için talep etmemektedirler¹⁴⁵. Bu şartlar altında, 1993’teki seçimlerde halk desteğinin eridiğini gören “demokratlar” akımının önemli isimlerinden ve devlet başkanı Boris Yeltsin, çevresindeki radikal serbest piyasa yanlısı siyasetçileri uzaklaştırıp yerlerine daha otoriter isimleri atama yoluna gitmiştir¹⁴⁶.

Nihayet eski KGB ajanı Vladimir Putin’in, önemli bir halk desteğiyle Devlet Başkanı olarak seçilmesi de Rus siyasal kültürüne ilişkin süreklilik vurgusu yapanları haklı çıkarmıştır. Sovyet tarihçisi Amy Knight, nasıl olup ta bu kadar koyu bir KGB

¹⁴¹ Vladimir Gel’man, “The Unrule of Law in the Making: The Politics of Informal Institution Building in Russia”, *Europe-Asia Studies*, Vol. 56, No. 7 (2004), s. 1036.

¹⁴² Alexander Lukin, *The Political Culture of the Russian ‘Democrats’*, New York: Oxford University Press, 2000, ss. 259-260.

¹⁴³ Lukin, *The Political Culture...*, a.g.e., ss. 261-262.

¹⁴⁴ a.g.e., ss. 276-277.

¹⁴⁵ a.g.e., s. 284.

¹⁴⁶ a.g.e., ss. 295-297.

apparatchik'inin halk tarafından desteklendiğine ilişkin sorulara şöyle yanıt verir: “Çeçen terörizminin heyulasından korkan ve Yeltsin'in işlevsiz ‘demokrasi’sinden yorgun düşen Ruslar Putin’i kucaklamışlardır, zira o, Çeçenistan’a karşı savaşa ağırlık vermiş ve sert, saldırgan ve Batı karşıtı bir imaja sahip olmuştur”¹⁴⁷.

Bütün bu gelişmeler, değişim vurgusu yapanların iddia ettiğinin aksine Rus toplumunun liberal-demokratik değerlere pek de teşne olmadığını düşündürür. 1959’da Harvard Üniversitesi’nde Alex Inkeles ve Raymond A. Bauer’in ABD, Avrupa ülkeleri ve İsrail’e göç etmeyi başaran Sovyet vatandaşları ile yürüttükleri anket çalışması bu konuda oldukça ilginç sonuçlar vermiştir. Eski Sovyet vatandaşları genel olarak, Sovyetler Birliği’nde tanımlandığı şekli ile devletin görevlerini onaylamaktadırlar. Lenin döneminde yürürlüğe giren NEP’in (*Novaya Ekonomiçeskaya Politika* – Yeni Ekonomi Politikası) ağır sanayinin devlet mülkiyetinde olması, eğitim, sağlık, kültür hizmetlerinin tamamen devlet tarafından sağlanması, sınırlı özel teşebbüse izin verilmesi vb. temel işlevlerinin devam ettirilmesinden yanadırlar¹⁴⁸. Vatandaşların Sovyet rejimine düşmanlığı Bolşeviklerin kurumsal sistemine değil, ağırlıklı olarak liderlik konumunda bulunan kişilere, kolektif tarım politikasına ve yürüttükleri teröre yöneliktir. Katılımcıların önemli bir kısmı, sistemin Stalin gibi “kötü” liderler ve bürokratlar yüzünden olumsuz olduğunu, “iyi” yöneticilerin iş başına geçmesi durumunda her şeyin daha iyi olacağını düşünürler¹⁴⁹. Katılımcıların çoğu toplumsal değerlerle çatışmayan, mahrum edici değil, cömert bir “baba” rolünü ifa edecek paternalist bir hükümet isterken, keyfi yönetimin sınırlandırılmasına yönelik anayasal güvence ve prosedürler üzerinde çok az dururlar¹⁵⁰. Ayrıca Sovyetler Birliği’nin uluslararası alanda sahip olduğu güçlü konumu hayli memnuniyet verici bulurlar¹⁵¹.

Sovyet mültecilerinin üzerimizde sıklıkla bıraktıkları izlenim, Batı Avrupa demokrasilerini karakterize eden sıkı anayasal güvence vasıtaları, haklar ve teminatlar için sadece en ufak bir anlayışa değil, görece en ufak bir ihtiyaç hissine dahi sahip olmadıklarıdır. Halkı umursayan ve onların üzerinde terör

¹⁴⁷ Amy Knight, “The Two Worlds of Vladimir Putin: I. The KGB”, *The Wilson Quarterly*, Vol. 24, No. 2 (2000), ss. 35-36.

¹⁴⁸ Alex Inkeles ve Raymond A. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Massachusetts: Harvard University Press, 1959, ss. 233-242.

¹⁴⁹ Inkeles ve Bauer, a.g.e., ss. 252-254 ve ss. 336-337.

¹⁵⁰ a.g.e., ss. 291-293.

¹⁵¹ a.g.e., s. 381.

*uygulamayan veya onları fazla zora sokmayan kibar, düşünceli ve merhametli, iyi yöneticiler, özellikle yükselen bir hayat standardı ve kişisel gelişim fırsatları sağladıklarında gayet makbul olabilmektedirler*¹⁵².

Rusya'nın ileri endüstrileşme düzeyine sahip olduğu, şehirleşme ve eğitim seviyesinin hayli yükseldiği yirminci yüzyılın ikinci yarısında, Sovyetler Birliği'nde gerek vatandaşların gerek siyasal elitlerin yukarıda örneklendirilen siyasal kavrayış ve yönelimleri, Rusya'da siyasal modernleşmenin, liberal-demokratik Batılı toplumlarınkinden apayrı bir tarihselliğe tekabül ettiğine işaret eder. Rusya'da yasal-ussal meşru otorite ile geleneksel ve bazen karizmatik meşru otorite iç içe geçmiştir. Ken Jowitt, Lenin'in, karizmatik liderliğinin istisnâ meşruiyetine dayanarak birbirleriyle kökten çelişen iki kavramı Rusya'nın siyasal hayatında, Bolşevik Partisi bünyesinde birleştirdiğini ileri sürer. Burada "parti", yasal-ussal örgütsel ve gayrişahsî prosedürler ile ilkel olarak tanımlanan topluluklarda, savaşlarda ve avlarda topluluğa liderlik eden, onları ganimetle buluşturan şefin şahsî patriyarkal kahramanlığının bir bileşimidir¹⁵³. Partinin kahramanlığı, toplumu ağır sanayi, makine imalâtı, füze ve diğer ağır silahların üretimi ile buluşturabilme gücünden kaynaklanır. Bu temelde inşa edilen siyasal sistemin modern yasal-ussal meşruiyet açısından yolsuzluk olarak kabul edilen alışkanlıklar edinmesi, partinin siyasal hayata tamamen hâkim olduğu ilerleyen dönemde, patriyarkal şef ve yoldaşı savaşçıların geleneksel tipte iş gören "büyük adamlara" dönüşmesinden, yani bir tür yeni-gelenekçiliğin (*neo-traditionalism*) üretilmesinden ileri gelir¹⁵⁴. Böylece Marksizm – Leninizmin modernizmi, bir tür geleneksel otorite inşa edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Jowitt'in çalışması, modern dönemde yeni bir geleneksel otoritenin inşa edilmesine bir örnek teşkil eder. Bununla beraber, hâlihazırda var olan ve Rusya tarihine içkin siyasal gelenekler, modern dönemin siyasal hayatında da sürekliliğe sahip olmuştur. Sovyet dönemi Rusya'sının siyasal hayatına, Marksizm – Leninizmin ideolojik hedeflerinden oluşan perde aralanarak bakıldığında, ortaya saf bir modernleşme talebinin ve buna yönelik eylemin çıktığına dair düşüncelere yukarıda

¹⁵² a.g.e., s. 381.

¹⁵³ Ken Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley: University of California Press, 1992, s. 125.

¹⁵⁴Jowitt, a.g.e., ss. 126-127.

değnilmişti. Ayrıca işin bir de modernleşmeye şekil veren geleneksel boyutu vardır. Bu gelenekler, modern dönemde farklı isim ve biçimler altında tekrar tekrar tezahür etmiştir. Öyle ki modernistlerin referans gösterdikleri metinlerle ürettikleri politikalar arasında uyum bulabilmek çok zor olabilmıştır. Örneğin, ne kişi kültüne yönelik olarak bürokrasi ve kamuoyunda izlenebilen ayinsel özelliklerin, ne lider kadronun oligarklar olarak kendi içinde ayrı bir zümre meydana getirmesinin, ne de bunların ölene kadar koltuklarında oturmaya yönelik heveslerinin Karl Marx ile ilişkilendirilebilecek bir tarafı vardır. Halkın komşu etnisitelere ve yabancı milletlere yönelik zenofobik tutumu dâhil bütün bunlar Rusya'nın geleneksel özellikleridir¹⁵⁵. Böylece olan, “komünizmin Rusya'yı komünistleştirmesinden çok Rusya'nın komünizmi Ruslaştırmasıdır”¹⁵⁶. Aynı şekilde Rusya'da Ortodoks Hıristiyanlığa ilişkin geleneksel kavram ve pratikler ile modern Marksist – Leninist kavram ve pratikleri uyuşturma gayreti ve geleneksel olan sürekliliği başka örneklerde de karşımıza çıkar. Robert C. Tucker'a göre, Bolşeviklerin “bilimsel ateizm” iddiası ile yürüttükleri anti-dindar politikalar temelde, devlet dini Ortodoks Hıristiyanlık ile Leninist Marksizmin yer değiştirmesinden başka bir şey değildir¹⁵⁷. Uygulamada, Hıristiyan “sapma” (*uklon*) kavramının bir metafor olarak Lenin tarafından Komünist Parti'nin 10. Kongresi'nde anarşizm ve sendikalizmi suçlamak için kullanılması; Stalin döneminde de söz konusu heretiklerin (sapkınların) bizzat Büyük Engizitör (Stalin) tarafından ağır şekilde cezalandırılması buna bir örnektir¹⁵⁸. Lenin'in devrimci liderliğinin meşruiyeti, Hıristiyan inancında mevcut olan, yeryüzüne geldiğinde toplumun dezavantajlı üyelerini kurtaracağına inanılan milenyumcu (binyılcı) karizmatik mesih beklentisinin sekülerize edilmiş hâlidir¹⁵⁹.

Bolşevikler, Çarlık rejiminden kökleri yüzyıllar öncesine dayanan bir siyasal kültür devralmışlardır. Bu kültürün ayırt edici özellikleri şunlardır¹⁶⁰: Siyasal karar merciinin aşırı derecede dar bir zümre tarafından sahiplenilmiş olması ile aşırı

¹⁵⁵ Robert V. Daniels, “Russian Political Culture and the Post-Revolutionary Impasse”, *The Russian Review*, Vol. 46, No. 2 (1987), s.170.

¹⁵⁶ Daniels, a.g.m., s. 171.

¹⁵⁷ Robert C. Tucker, *Political Culture and Leadership in Soviet Russia: From Lenin to Gorbachev*, New York: W.W. Norton & Company, 1987, s. 202.

¹⁵⁸ Tucker, a.g.e., s. 203.

¹⁵⁹ a.g.e., ss. 35-36.

¹⁶⁰ Stephen White, *Political Culture and Soviet Politics*, London: The Macmillan Press, 1979, s. 64; Brzezinski, “Soviet Politics: From the Future to the Past?”, a.g.m., s. 340.

merkeziyetçi, bürokratik ve otoriter yapısı; mülkiyet ve ekonomik girişim üzerinde geniş devlet tahakkümü; hükümetin yürüttüğü işlerin kapsamının, Avrupalı çağdaş hükümetlerin kamu düzenini sağlama ve vergi toplama gibi işlerinin kapsamını fazlasıyla aşarak ekonomik girişimcilik, dinî, ahlâki ve adlî işlerin düzenlenmesi ve denetimi gibi alanlara yayılması; tepeden inmece devrimcilik; resmî hakikatin gerçekliğe ilişkin diğer tüm yorumlardan üstün tutulması ve buna muhalefetin ihanet olarak değerlendirilmesi; yerel siyasal elitlerin ve entelektüellerin madun konumuna düşürülmesi ve bunların gerek kendi içlerinde gerek merkez siyasal elitleri ile ilişkilerinde patronajın kurumsallaşmış olması¹⁶¹; temsili kurumların zayıflığı ve halkın siyasal katılma düzeyinin düşüklüğü; halkın büyük ölçüde köylülerden oluşması ve tüm yönleriyle cemaatçi (*gemeinschaft*) bir karaktere sahip olması. Stephen White'a göre, Çarlık siyasal kültürünün bütün bu özellikleri, Bolşeviklerin merkeziyetçi tek parti idaresini kurmasını, kamusal mülkiyetin alanını genişletmesini ve ekonominin merkezî planlama altına alınmasını, ayrıca halkın maddî ve manevî iyiliğini hedefleyen kolektivizm politikasının uygulanmasını kolaylaştırmıştır¹⁶².

Görüldüğü gibi Bolşeviklerin ürettikleri kurumları ve Stalin'in totaliter politikalarını, Marksizm dâhil olmak üzere eski toplumsal yapıyı tamamen yıkıp yerine yeni ve adil bir toplum yaratma şeklindeki ütopyacı, kurtuluşçu (milenyumcu)

¹⁶¹ Bkz. Barbara Walker, "Kruzhok Culture: The Meaning of Patronage in the Early Soviet Literary World", *Contemporary European History*, Vol. 11, No. 1 (2002), ss. 107-123. Walker, Çarlığın klasik döneminde Rusya'da edebiyatçının yeteneğinin ve hatta "deha"sının, tıpkı bürokratik bir pozisyona atamada olduğu gibi patronu olan siyasal elit tarafından kendisine bahşedilen ödüllerle belirlendiğini, son döneminde ise ekonominin kompleks yapısının ve eğitimin gelişmesi ile söz konusu patronların varlıklı erkek ve kadınları da kapsayarak genişlediğini söyler. Bu varlıklı elitler edebiyatçıları ekonomik olarak desteklemekte, ayrıca onlar için edebî, bürokratik ve finansal bir ağ (*network*) oluşturmakta, onları disipline etmekte ve kendileri de edebiyatçı iseler onlara rehberlik etmektedirler. Bunun karşılığını ise hamisi oldukları yazarlarca bir tür yaltaklanma, kült haline getirilme, biyografilerinin yazılması ve erdemlerinin abartılı biçimde göklere çıkarılması olarak almaktadırlar. Bu tarz patronaj çevrelerine *kruzhok* denilmektedir (Walker, a.g.m., ss. 111-113). *Kruzhoklar*, kendilerini Bolşevik patronlarının hizmetine uyarlayarak Sovyet rejiminde de var olmaya devam etmiştir. Savaş komünizmi ve iç savaşın yıkıcı koşullarında yazarlar, çeşitli maddî menfaatler sağlayabilmek için siyasal elitlerin etrafında bir çevre oluşturmuşlardır. Yeni sistemde siyasal elitlerin kendilerine sağladıkları maddî imkânlar ve nüfuz ağı karşılığında onlara karşı sadakat, öz-sansür ve propaganda görevlerini yerine getirmişlerdir. 1920'lerin sonunda başlayan Bolşevik liderler arası çatışmaların sonucunda, çatışmadan galip çıkan liderin (Stalin) *kruzhoku* yükselmiş (Gorki ve çevresi), kaybeden liderlerin *kruzhoku* da tükenmiştir (a.g.m., ss. 122-123).

¹⁶² White, a.g.e., ss. 64-65.

modernist siyasal düşünce akımına bağlayanlar olduğu gibi¹⁶³ söz konusu dönemi, yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda burada artık üzerine gidilecek olan, geleneksel otoritenin ihya edilmesi olarak yorumlayan yazarlar da vardır. Çarlık Rusya'sında algılandığı şekliyle devletin başının, koca bir Rus ailesinin “babası” olması gerektiğine dair geleneksel popüler kanaat, modernizmin belki de en ileri boyutu olan Marksist – Leninist ideolojinin hâkimiyeti altında dahi sürüp gitmiştir. Lenin'in karizmatik otoritesinin geleneksel otoriteye doğru rutinleşmesi ile Stalin'in terörü ve baskıcı rejiminin kültürel temelleri Çarlık Rusya'sının uzun tarihinde gözlemlenebilir.

Graeme Gill'e göre Stalinist rejim saf patrimonyal bir rejimdir¹⁶⁴. Bu rejimde yönetime ilişkin meselelerin tartışılmasında en tepeden en aşağı düzeye kadar bütünüyle liderliğin kişisel kararları gözetilir. Stalin, mutlak atama ve görevden alma, hatta kişilerin hayatlarına son verebilme iktidarıyla en tepededir ve bürokratik makam sahiplerinin icraatlarının meşruiyeti, makamlarının bizzat onun tarafından bahşedilmiş olmasından ileri gelir. Bunun devamında söz konusu atananlar da kendi mantıklarında Stalin'in meşruiyetini paylaşarak altlarına ihsanlarda bulunurlar¹⁶⁵. Yani en tepeden en aşağıya kadar patrimonyal nitelikleri haiz bir meşruiyet zinciri kurulmuştur. Söz konusu zincirin halkaları olan bürokrasinin bölgesel seçkinlerinin büyük çoğunluğu 1936 – 38 dönemindeki terör ile tasfiye edilecek olsalar da bu sonuca ulaşmadan önce, kendi evlerindeki iktidarlarının meşruiyetini sağladığından, bu tarz bir yapıyı bizzat arzulamış ve oluşturmuşlardır¹⁶⁶. Gill, Stalinist sistemin ne siyasal seçkinlerin dış dünyadan kopuk biçimde ürettikleri bir yenilik ne de hâkim konumdakilerin hiç de gönüllü olmayan bir yapıya yukarıdan dayatması olduğu görüşündedir. Bu sistem, Rus siyasal kültürünün kendi içinden çıkardığı değerlere göre ve bizzat sistemin alt katmanlarının, iktidarın

¹⁶³ Bkz. John Gray, *Kara Ayın: Apokaliptik Din ve Ütopyanın Ölümü*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013. Yazar, Çarlık Rusya'sı ile Bolşevikler tarafından uygulanan güvenlik politikalarının ve müeyyidelerin, nitelik ve nicelik olarak farklarına vurgu yaparak, “geleneksel zorba” olarak kabul edilebilecek hiçbir çarın, Sovyet liderlerinin sahip olduğu totaliter güvenlik aygıtına sahip olamadığını söyler (Gray, a.g.e., ss. 65-67). Ona göre Bolşevikler, Batı'dan modernist ütopyacılığı (Marksizm) alarak, Rusya'nın tarihsel otokrasiden sapmıştır ve Stalin terörünün kaynağı da budur.

¹⁶⁴ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist Political System*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

¹⁶⁵ Gill, a.g.e., s. 325.

¹⁶⁶ a.g.e., ss. 317-318.

patrimonyal bir şeklini talep eden baskılarıyla kurumsallaşmıştır¹⁶⁷. J. Arch Getty de söz konusu dönemde siyasal seçkinlerin, bürokrasinin ve halkın siyasal pratiklerinin, Çarlık rejiminin patrimonyal pratikleriyle hemen hemen aynı olduğunu örneklerle ortaya koyar. Bu örnekler, Sovyet vatandaşlarının yönetime ilişkin işlerini bürokratik prosedürlere uyararak değil de kişisel ilişkiler kurarak çözmeye çalışmalarından, devletin kendilerine bahsettiği unvan ve ödüllerin (nişanlar vb.) sosyal statülerini belirlemesine; Stalin’i “halkların babası” olarak görmelerinden¹⁶⁸, kişi kültürüne sağladıkları katkıya kadar çeşitlenir. Tepede ise eski tüfek Bolşevikler, tıpkı Çarlık *boyar*larında görüldüğü gibi çocukları için “klan” içinde münasip eş adayları arayıp bulmakta ve klan içi evlilikler yapılması suretiyle birçok parti şefi akrabalık ilişkisi kurmaktadır¹⁶⁹.

Getty, Rusça “devlet” anlamına gelen “*gosudarstvo*” sözcüğünün etimolojik köklerinin hane reisliğini ifade ettiğini belirtir ve Rus siyasal kültüründe hükümdarın bedeni ile devletin bir ve aynı şey anlamına geldiğini ileri sürer¹⁷⁰. Bu da Rusların neden “ilahi onayla ömür boyu hükmeden bir şahsın yönetiminde olmayan bir devlet fikrini asla” kavrayamadıklarını¹⁷¹ açıklar¹⁷². Böyle bir hükümdarın kişiliğinde temellenen otokrasi, halkın gözünde meşrudur. Sovyetlerin kuruluş döneminde sayıca ağırlıklı kesimi köylülerden oluşan bir toplumun Stalin’i, eşitlikçi ve adil bir toplumu meydana getirmek için gerekirse zalimce araçlar kullanan ve iradesi çoğu kez

¹⁶⁷ a.g.e., ss. 326-327.

¹⁶⁸ “(...) Baba hükümdar aynı zamanda geçimi sağlayan kişidir ve ekonomik ilişkiler, kişiler arasında hediyelerin alınıp verildiği bir ahlâki ekonominin parçaları olarak temsil edilir. Sovyet yurttaşları kömür, ekmeğe, iş veya eğitim aldıkları zaman, bunları yalnız bir devletin rasyonel faydaları olarak değil, Yoldaş Stalin’den kişisel hediyeler olarak kabul ediyorlardı”, (Getty, a.g.e., s. 138).

¹⁶⁹ Getty, a.g.e., s. 89.

¹⁷⁰ a.g.e., s. 135.

¹⁷¹ Gogol’ün, giderek deliren dokuzuncu dereceden bir devlet memuru, Aksentiy İvanoviç’in günlüğünü konu alan ünlü öyküsü “Bir Delinin Hatıra Defteri”nde, İspanya tahtının boş kaldığını ve söz konusu boşluğun ülkede iç karışıklığa sebep olduğunu gazetelerden öğrenen İvanoviç’in şu tepkisi ilginçtir: “(...) Kral yok demek olmaz. Kralsız bir devlet olamaz. Kral vardır, ama bilinmeyen bir yerdedir. Olabilir, bir yerlerdedir, ya bir takım aile sorunları nedeniyle ya da komşu devletlerin yarattıkları tehlikelere karşı önlem olarak bir köşeye çekilmiştir. Fransa ve öteki devletler saklanmak zorunda bırakılmadıkları onu veya ortada başka birtakım nedenler vardır” (Nikolay Vasilyeviç Gogol, “Bir Delinin Hatıra Defteri”, *Petersburg Öyküleri*, çev. Ergin Altay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss. 260-261).

¹⁷² Getty, a.g.e., ss. 135-137. Stephen White (a.g.e., s.31), 1917’de Britanya’nın Rusya büyükelçisi olan Sir George Buchanan’ın ilginç bir tanıklığını aktarır. Bir asker Buchanan’a, “Ah evet, bizim bir cumhuriyete sahip olmamız gerek” demiş ve eklemiştir, “ama onun başında iyi bir çarımız olmalıdır”.

yanındakilerce saptırılan disiplinli bir lider olarak görmesi de¹⁷³, hükümdara ilişkin “iyi çar” şeklindeki patrimonyal imajın sürekliliğini gösterir. Sovyet döneminde Lenin ve Stalin üzerinde oluşturulan kişi kültü de temelde Rus köylüsünün, Çarlık döneminde azizlerden çara, Sovyet döneminde ise çardan komünist liderlere transfer ettikleri, bir tür sadakatlerini ifade biçimidir. Sovyet elitleri buna bilinçli olarak katkı sağlamışlardır, zira halkın siyasal otoriteye sadakatının başka bir ifade yolu olmadığını düşünürler¹⁷⁴. Rus köylü kültürünün iş görme alışkanlıkları Sovyet döneminde daha ileri boyutta, Politbüro, Parti Kongresi ve Yüksek Sovyet gibi modern kurumların işleyişinde de gözlemlenir. Tıpkı geleneksel köylü meclisi *mir*’lerde olduğu gibi, ihtilafli konular meclis içinde tartışılrsa da nihaî aşamada çoğunluğa itiraz edilmez ve kararlar oybirliği ile çıkar¹⁷⁵. Yani zarf değişmiş, mazruf aynı kalmıştır¹⁷⁶.

Rusya’nın modern toplumsal ve siyasal yapısında gözlemlenen genelde geleneksel, özelde patrimonyal kültüre ait unsurların izini Rus tarihinin klasik döneminden itibaren süren Edward L. Keenan, Richard Pipes ve Vatro Murvar’ın, Rus siyasal kültürüne ilişkin sistemli açıklamalarına, bu çalışmada ileri sürülen savlara dayanak oluşturduklarından özellikle değinilmelidir. Keenan, Rusya’nın klasik siyasal kültürünü birbirini destekleyen üç kültürel alana ayırarak analiz eder. Bunlar “köylülerin siyasal kültürü”, “Moskova sarayının siyasal kültürü” ve “bürokrasinin siyasal kültürüdür”¹⁷⁷. Rusya’nın yerleşik olduğu coğrafyanın zorlu doğal şartlarında köylüler için adalet, refah, hayat tarzı vb. değil doğrudan hayatta kalabilmek önemlidir ve bu nedenle köy cemaatinin ortak çıkarlarını bozan, bilinen yöntemleri değiştirmeye yönelik¹⁷⁸ ve bireysel çıkarları ön plana çıkaran her hareket, köyün üretim ve tüketim istikrarını bozma potansiyeli taşıdığından dışlanır. Cemaat içinde ihtilaflar ortaklaşa

¹⁷³ Archie Brown, “Soviet Political Culture through Soviet Eyes”, *Political Culture and Communist Studies*, ed. Archie Brown, London: The Macmillan Press, 1984, s. 102.

¹⁷⁴ Stephen R. Burant, “The Influence of Russian Tradition on the Political Style of the Soviet Elite”, *Political Science Quarterly*, Vol. 102, No. 2 (1987), s. 290.

¹⁷⁵ Burant, a.g.m., s. 289.

¹⁷⁶ Sovyet dönemini, kendini sosyalizm olarak adlandıran, ancak geniş ölçüde Rus köy cemaatine tekabül eden bir sistem olarak değerlendiren bir yazı için, bkz.: John M. Joyce, “The Old Russian Legacy”, *Foreign Policy*, No. 55 (1984), ss. 132-153. Yazar, Sovyet siyasal yapısını, Rus köylü kültürünün kalıntılarının kemikleşmiş bir şekli olarak görmektedir (Joyce, a.g.m., s. 150).

¹⁷⁷ Edward L. Keenan, “Muscovite Political Folkways”, *The Russian Review*, Vol. 45, No. 2 (1986), ss. 115-181. Sözü edilen siyasal kültür alanlarına ilişkin bundan sonraki satırlarda yer alacak bilgiler, aynı çalışmanın şu sayfaları arasında yazılanlardan özetlenmiştir: ss. 125-138.

¹⁷⁸ Türkçe’de “başına icat çıkartmak,” deyiminin ifade ettiği gibi.

çaba ile çözüme kavuşturulur. Siyasal kurumla ilişkiler, *mir* denilen köy meclisinin ortak kararı ile gayriresmi ilişkiler vasıtasıyla ve yukarıdaki kaygılar doğrultusunda yürütülür. Moskova sarayının siyasal kültürü de köylülerinki ile benzer şekilde seçkinler arası çatışmadan, risk almaktan ve yenilikten kaçınmaya yönelik temel kaygılardan beslenir. Bununla beraber, çok geniş olan ülke topraklarında yer alan şehirlerin devletten ayrışmasını veya uzak sınırların yabancı istilasına uğramasını önlemek ve buraların güvenliğini sağlamak gibi yüksek maliyetli işlerin yürütülmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda devlet, oldukça sınırlı kaynaklar üzerinde olası kısıtlığı önlemek için gerekirse orantısız güç kullanarak denetimini sağlar ve Moskova Devleti'ne katılan yeni şehirlerin siyasal seçkinlerini bizzat Çarlık sarayında iâşe etmek suretiyle şehirlere ilişkin en küçük detaylara bile burada karar verilmesine yönelik aşırı merkeziyetçi bir siyasal yapıya sahip olur. Bürokrasinin siyasal kültürü ise bütün bu kapsamlı işleri yürüten aslî aygıt olmasının yanı sıra siyasal olarak iktidarsız bırakılması ve toplumdan bütünüyle ayrılmış bir sosyal yapı olması ile şekillenir. Makamı, sosyal statüsü ve mülkiyeti tamamen Çar'm veya onun atadığı üstlerinin merhametine bağlı olan bürokratlar, bu patrimonyal ilişkideki yerlerini bir şekilde kaybedecek olurlarsa sadece gelirlerini değil, sosyal statülerini ve mülklerini de kaybederler.

Keenan, bu üç kültürel alanın birleştiği biricik merkezin Çar olduğunu, atom çekirdeği benzetmesi ile ifade eder. Siyasal hiyerarşinin Batılı şeklini ifade eden piramit benzetmesinden farklı olarak söz konusu benzetmeye göre atomun çekirdeği Çarı, çekirdeğin yörüngesinde enerjiye göre yön değiştirerek dolaşan parçacıklar da siyasal seçkinleri temsil eder¹⁷⁹. Bütün bir siyasal çekişme Çara yakınlığın derecesini ayarlamaya yönelik olup, tamamen sarayda cereyan eder. Rus oligarklarının hiçbiri atomun çekirdeğine yerleşmeyi göze alamaz, zira içlerinden birinin bu konuda en ufak bir niyet belirtisi göstermesi dahi ya Çar ya da yatay otorite ilişkisine sahip olduğu diğer oligarklar tarafından yok edilmesine neden olur¹⁸⁰.

Pipes'in ve Murvar'ın açıklamaları ise daha ziyade Rusya'nın klasik siyasal sisteminin Batı Avrupa'nın feodal sisteminden tamamen farklı ve saf patrimonyal

¹⁷⁹ Keenan, "Muscovite Political Folkways", a.g.m., ss. 139-140.

¹⁸⁰ a.g.m., s. 140.

meşruiyetle ifade edilebileceği yönündedir. İki yazar da mülkiyet ile siyasal otoritenin kesin olarak birbirinden ayrıldığı ve toplumsal aktörlerin aralarındaki sözleşme ile bağlı olduğu feodal düzenden farklı olarak; mülkiyet ile siyasal otoritenin bir ve aynı şey anlamına geldiği, toplumsal aktörlerle sözleşmeye dayalı bir “mütekabiliyet” ilişkisinin bulunmadığı patrimonyalizmi, Rusya’nın klasik siyasal kültürünü karakterize eden asıl meşruiyet yapısı olarak değerlendirirler¹⁸¹. Pipes, despotizm ile patrimonyalizm arasında esaslı bir fark görür. Ona göre despot, tebaasının sözleşmelerle garantiye alınmış mülkiyet haklarını ihlâl eder; ancak patrimonyal bir hükümdarın tebaasının mülkiyeti üzerindeki keyfî tasarrufları bu tarz bir yolsuzluk sayılamaz, zira tebaanın mülkiyeti üzerinde sözleşmeye dayalı sınırsız bir hakkı olduğuna dair bir kavrayış bu tarz rejimlerde mevcut değildir¹⁸². Pipes’a göre, Batı Avrupa halklarının razı gelemeyeceği bu tarz siyasal yapılara Avrupa’da sadece iki örnek verilebilir: Rusya ve Türkiye¹⁸³. Gerek Pipes gerek Murvar, Rusya’nın Petro’dan beri edebiyattan sanata, bilimden orduya her alanda görülen bilinçli modernleşme çabalarının siyasal alanı kapsamadığı görüşündedirler¹⁸⁴. Pipes, bu tarz siyasal kültürün, bir kural olarak, ülkenin genişliği ve dış güvenliği ile toplumun istikrarı ve bireysel özgürlükleri arasındaki ters orantılı bir ilişkiden kaynaklandığını ileri sürer. Başka bir deyişle, bir ülkenin sınırları ne kadar geniş ve dış düşmanların saldırılarına ne kadar açıksa o ülkede halk egemenliği ve medenî haklar o derecede lüks kabul edilir¹⁸⁵.

¹⁸¹ Richard Pipes, *Russia under the Old Regime*, New York: Charles Scribner’s Sons, 1974, s. 22-23; Vatro Murvar, “Patrimonial – Feodal Dichotomy and Political Structure in Pre-Revolutionary Russia: One Aspect of the Dialogue between the Ghost of Marx and Weber”, *The Sociological Quarterly*, Vol. 12, No. 4 (1971), ss. 503-506 ve s. 522.

¹⁸² Pipes, *Russia under the Old Regime*, a.g.e., s. 23. Geoffrey Hosking, feodalizm ve patrimonyalizm ayrımında genel olarak Pipes’a katılsa da Pipes’ın, Çarlık Rusyası’nda egemenlik ile mülk sahipliği ilişkisini yanlış yorumladığı, bunun neticesinde de *boyarların mülkleri üzerinde sanki hiçbir hukukî hakları yokmuş gibi Büyük Prens’in isterse buraları istismar edebileceği, hatta yok edebileceği fikrine vardığını ileri sürer* (Geoffrey Hosking, “Patronage and the Russian State”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 78, No. 2 (2000), ss. 303-304). Batılı yazarlar, ilerleyen bölümlerde de vurgulanacağı gibi, Batı-dışı toplumların siyasal sistemlerini, yöneticilerin yönetilenler üzerindeki eylemlerinde hiçbir sınır tanımadığı sistemler olarak görmeye ve yönetilenleri bir tür genel kölelik koşullarına indirgemeye heveslidirler. Patrimonyalizm ne böyle bir sınırsız keyfiyeti ne de yönetilenler açısından içinden çıkılmaz sınırlarla çevrili zorunlu bir otorite ilişkisini ifade eder.

¹⁸³ Pipes, *Russia under the Old Regime*, a.g.e., s. 65.

¹⁸⁴ Richard Pipes, *Russian Conservatism and Its Critics: A Study in Political Culture*, New Haven & London: Yale University Press, 2005, s. 1; Murvar, a.g.m., ss. 513-514.

¹⁸⁵ Pipes, *Russian Conservatism and Its Critics*, a.g.e., s. 9.

Rus modernleşmesi, patrimonyal otokrasinin meşruiyeti zemininden hiç ayrılmamıştır. Bunu destekleyen en çarpıcı örneklerden biri, kamu hukuku ve özel hukukun birbirinden ayrıştığı 19. yüzyılın ortalarında dahi Rus hükümdarlarının, tıpkı fiziksel nesnelere gibi devleti de varislerine miras olarak bırakmaları ve bunun kamu hukukunun değil, özel hukukun konusu olarak değerlendirilmiş olmasıdır¹⁸⁶. Pipes'a göre modernleşme döneminde siyasetin ana akımının üyeleri olan Rus muhafazakarları, bu tarz bir patrimonyal otokrasinin meşruiyetine fazlasıyla katkı sağlamışlardır. Bu ana akıma göre patrimonyal temellere dayanan bu tarz bir otokrasi Rusya için elzemdir, aksi takdirde Rusya parçalanabilir¹⁸⁷.

2.2.İRAN

İran'ın siyasal kültürüne ilişkin akademik yazın ağırlıklı olarak 1978 – 79'da gerçekleşen İran İslâm Devrimi'nin damgasını taşır. İslâm Devrimi, devrim sürecinde gerek azımsanamayacak seviyede bir orta sınıf katılımı sağlaması, gerekse liberal, sosyal demokrat ve Marksist siyasal akımlarca da desteklenmiş olması kadar, devrim sonrasında Humeyni'nin İslâm devletine ilişkin özgün fikirlerini şiddet içeren uygulamalara dökmesi ve kamusal alanın kendisini bu yeni şartlara uyarlama şekliyle de entelektüellerin ilgisini çekmiştir. Bütün bu çarpıcı gelişmeler nedeniyle, devrim sonrasında, İran'ın modernleşme tarihine ve siyasal kültürüne ilişkin Türkçe ve İngilizce yayımlanmış akademik çalışmalar, ağırlıklı olarak dinî kurumun siyaset ile

¹⁸⁶ 1858'de, gelecekte Rus muhafazakar – liberal hareketinin lideri olacak olan Boris Çiçerin'in yazdıklarından aktaran, Pipes, *Russian Conservatism and Its Critics*, a.g.e., s. 16.

¹⁸⁷ a.g.e., s. 184. Pipes, Çarlık dönemi Rus muhafazakar entelektüellerinin otokrasi yanlısı fikirlerinin kısa bir özetini sunmuştur (a.yer). Her maddenin sonundaki parantezler içinde, özeti verilen fikirlerin sahibi entelektüellere göre:

“ 1) Otokrasi, tıpkı ötekiler gibi iyi bir hükümet biçimiydi, zira siyasal kurumları değil, aydınlanma ve tüm vatandaşların erdemini mesele ediniyordu (Novikov ve bir dereceye kadar Karamzin);

2) Daha iyi ya da daha kötü, bu Rusya'nın geleneksel hükümet biçimiydi: Bunun yoldan çıkarılması felaketi davet ederdi (Karamzin);

3) Sadece otokrasi Rusya'yı aydınlanmaya götürebilirdi (Krizhaniç, Tatişçev, Puşkin);

4) Yalnızca otokrat serfleri özgürleştirebilirdi (Puşkin);

5) Rus halkı doğası gereği apolitikti ve devlet işlerini hükümdarlarının ellerine bırakmaktan hoşnut olurlardı (Slavofiller);

6) Halk tabakasının cehaleti ve apolitikliği dikkate alındığında, Rusya'da temsili hükümet demokrasi ile değil aristokrasi ile sonuçlanırdı (Kavelin, Samarin);

7) Sadece otokrasi Rusya'yı 'dondurabilirdi' ve böylece onu burjuva kültürsüzlüğünün keşmekeşine batmaktan kurtarabilirdi (Leontiev);

8) Otokrasi, Rusya'yı ütopyacı 'nihilizmden' kurtarmak için gerekliydi (Pobedonostsev);

9) Otokrasi, demokrasiden daha üstündü, zira bencil sınıf çıkarlarının üstündeydi (Şipov).”

ilişkinin tarihsel açıdan incelemeye ve dinî bir devrime giden süreçteki süreklilikleri açıklamaya odaklanmıştır.

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde İran’da yaşanan, adı üstünde, dinî olma iddiası taşıyan bir devrimdir ve elbette dinî kurumun bu ülkenin siyasal kültüründeki yeri yadsınamaz. Ancak İran’ın modern tarihi, salt siyasal Şiîliğin devlet iktidarını ele geçirmesi süreci ile açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Kaldı ki modernleşme sürecinde bizzat Şiîlik önemli değişimler geçirmiştir. Devrim sürecinde dahi Humeynî’nin siyasal düşüncesi, Şiîliğin bünyesindeki tek siyasal yorum değildir ve devrim sonrasında da böyle olmamıştır. Hatta Humeynî’nin kendisi bile devrim sonrasında siyasal fikirlerinde önemli değişikliklere gitmiştir. Bu nedenle, Rusya ile karşılaştırmaya yönelik olarak İran’a ilişkin bir çerçeve oluşturabilmek amacıyla dinî kurumsal yapı dâhil olmak üzere İran’ın siyasal değişimindeki süreklilik unsurlarını ortaya çıkarmak, söz konusu ülkenin modernleşmesini siyasal kültür bağlamında konu edinen bir analiz girişimi için verimli bir temel sağlayabilir. Böylesi bir girişime ise İran’ın siyasal modernleşme sürecinde, ilgili yazında sıklıkla dikkat çekilen, merkezî devlet iktidarı ve kamusal alanda her fırsatta kendini gösteren çok sayıda ve özerk otorite alanları sorunu irdelenerek başlanabilir. Burada da yakın tarihin dramatik gelişmelerinden başlanıp geriye doğru gidilerek meselelerin tarihsel izlerine ulaşılabilir.

Bir din devrimi olmasından dolayı İran İslâm Devrimi, konuyu takip edenler üzerinde çoğunlukla köktenci (*fundamentalist*) bir ideolojiye sahip olduğuna dair bir kanı uyandırmıştır. Ervand Abrahamian ise “Humeynizm” olarak adlandırdığı bu ideolojinin, ne önce ne de sonra köktencililiğin tanımıyla uyuşmadığını, oldukça pragmatik niteliklere sahip olduğunu ileri sürer¹⁸⁸. Zira devrim sırasında ezenler (*müstekbirler*) ve ezilenler (*mustazaflar*) gibi sosyalist jargondan ödünç alınmış terminolojiler kullanılmış¹⁸⁹, devrim sonrasında ise İslâm’ın kuruluş dönemiyle hiçbir

¹⁸⁸ Ervand Abrahamian, *Humeynizm: İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, çev. Mehmet Toprak, İstanbul: Metis Yayınları, 2002.

¹⁸⁹ Abrahamian (*Humeynizm...*, a.g.e., s. 53), Humeynî’nin devrim sırasında istihdam ettiği terminolojiye bazı örnekler verir: “(...) bir İslami ütopya kurmayı vaat etmişti. ‘İslam Devrimi bizi emperyalizm ve baskılardan kurtarmaktan daha fazlasını yapacaktır, yeni bir insan tipi yaratacaktır’ diyordu. Bu ütopyanın gerçekleşmesini hızlandırmak için bağlılarım, ‘dünyanın hem müslüman hem de kâfir mazlumlarını kendi sınıf zalimlerine ve yabancı emperyalistlere karşı birleşmeye’ çağırıyordu”.

benzerliği olmayan modern siyasal kurumlara (parlamento, anayasa vb.) sahip olunmuş, teknolojiyi benimseme özendirilmiřtir¹⁹⁰. Abrahamian'a göre İşlm Devrimi'nin anayasası dahi köktenci değildir; anayasanın "ana çatısı, Montesquie'nun kuvvetler ayrımıyla birlikte, doğrudan doğruya Fransız Beşinci Cumhuriyeti'nden alınmıştır"¹⁹¹. Humeynî sonrası, Hamaney'in *veli-yi fakih* (günümüzde "ruhanî lider" yahut "rehber" tabir edilen, Humeynî'nin siyasal düşüncesine göre İşlm hukukçularından biri olması gereken devletin meşru başı), Rafsancan'nin ise cumhurbaşkanı olduğu dönemde rejim, Humeynî'nin politikalarından fazlasıyla uzaklaşmıştır. Dünya pazarına açılmış, ekonomik kalkınma ön plana geçerken yabancı sermaye şah döneminden bile daha çok mülkiyet hakkına sahip olmuş, sokaklar daha liberal bırakılmış ve aile planlaması önemsenmiştir. Daha da önemlisi artık "devrimin ihracı" farklı bir anlam kazanmış, içeride ekonomik koşulların iyileştirilerek örnek ülke olunması gibi, Abrahamian'ın "Stalin'in 'tek ülkede sosyalizm'inin İran versiyonu olarak" adlandırdığı bir şekle brnmřtir¹⁹².

Humeynî'nin karizmatik liderliği (1979 – 1989) sonrası İran'ın sosyal ve siyasal düzleminde bir tür oğluluk hâkim olmuştur. Buna dikkat çeken Fariba Adelkhah'a göre, otoriter devlet, halkla ilişkisinde yalnızca baskı ve denetim mekanizmasına dayanmamakta, toplumla uyumu da bir dereceye kadar gzetmektedir¹⁹³. "Reformcu" Hatem'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle sonuçlanan siyasal kampanya, bunun dışa vurumudur. Siyasal düzlemde iktidar aktörleri çoğalmıştır ve bunların etrafında kümelenen siyasal taleplerle söz konusu oğluluk oluşmuş, toplum karmaşık bir hal almıştır. Dolayısıyla "hiçbir aktör artık toplumun tekeline eline geçirebileceğini umut edemez"¹⁹⁴. Ancak bu oğluluk, en azından şimdilik, demokratik oğlulukla eş anlamlı değildir. Daha ziyade klientalist ilişkiler üzerinde temellenmektedir. Bazı görüşlere göre, İran toplumunda merkezî hükümet haricinde birçok otorite merkezinin var olması söz konusu klientalist ilişkileri beslemekte ve bu odaklar, gerek seçilmiş

¹⁹⁰ a.g.e., ss. 21-24.

¹⁹¹ a.g.e., s.39.

¹⁹² a.g.e., ss. 134-136.

¹⁹³ Fariba Adelkhah, *İran'da Modern Olmak*, ev. İsmail Yerguz, İstanbul: Metis Yayınları, 2015, ss. 21-22. "(...) Bir yanda 'nefret edilen', gerici ve baskıcı bir iktidar, öte yanda ilerleme ve özgürlüğü temsil ettiği söylenen 'sempatik' bir sivil toplum yoktur" (Adelkhah, a.g.e., s. 25).

¹⁹⁴ a.g.e., s. 244.

hükümetler ile gerekse de kendi aralarında çatışarak merkezî devletin altını oymaktadır¹⁹⁵. Zira askerî işlerden medyaya, istihbarat teşkilatından diplomatik birimlere ve malî alanlara, hatta devletin işin içinde olduğu iddia edilen siyasî komplolara kadar birçok kurumsal yapı ve iş, klientalist ilişkilerin şekillendirdiği grupların denetimi altındadır¹⁹⁶. Söz konusu tipte bir çoğulculuğun oluşmasını sağlayan faktör ise Farzin Vahdat'ın deyimiyle, “ham-öznellik”tir. Failin, yalnız kendi özneliğinin değil, ötekilerin öznelliklerinin de farkında olduğu ve bireysel talepleriyle bunlar arasında bir müzakere yürütülmesine matuf “özneler-arasılık”tan farklı olarak ham-öznellik, özneler-arasılığı ıskalayan, ancak siyasal hedefleri hakkında bilinçli olan bir faillik durumudur¹⁹⁷.

Bir tarafta merkezîyetçi ve baskı aygıtlarını etkin biçimde kullanan bir devlet iktidarı ile diğer tarafta siyasal katılımı yüksek vatandaşlık özelliğine sahip bu tarz bir sistemi salt otoriter olarak nitelenecek zordur. Bu konuda Linz'in tanımlamasına bakılacak olursa otoriter bir rejim, ideolojiden ziyade zihniyete dayanan, sınırlı ve sorumlu olmayan bir çoğulculuğa izin veren, ancak yaygın ve yoğun bir siyasal mobilizasyon yaratmamaya özen gösteren ve bir lider ya da grubun partisinin tahmin edilebilir sınırlar dâhilinde iktidarı kullandıkları bir rejimdir¹⁹⁸. İran özelinde

¹⁹⁵ Kazem Alamdari, “The Power Structure of the Islamic Republic of Iran: Transition from Populism to Clientelism, and Militarization of the Government”, *Third World Quarterly*, Vol. 26, No. 8 (2005), s. 1291. Söz konusu iktidar merkezlerine şu örnekler verilebilir (a.g.m., s. 1291-1292): Hatemî'nin cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından, *de jure* tek hükümet olsa da *de facto* birbirine paralel üç hükümet ortaya çıkmıştır. Resmî hükümet Cumhurbaşkanı Hatemî'nin hükümetidir ancak onunla çatışma halinde veya ona vesayet etmekte olan Velî-yi Fakih Hamaney ile Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi (Mecma-yi Teşhis-i Maslahat-ı Nizam) Başkanı Rafsancanî görece bağımsız politikalar üretmektedirler. Ayrıca ülkenin biri konvansiyonel, diğeri devrim muhafızları olmak üzere iki ayrı ordusu vardır. Yine yargılama alanında düzenli mahkemelerin yanında devrim mahkemeleri bulunur. Yasama ve yargı ile ilişkili olanların yanı sıra, bir kısmı doğrudan Velî-yi Fakih'e bağlı olması ve muazzam bütçeleri sebebiyle hükümetten bağımsız yürütme organlarıyla beraber, oldukça güçlü olan kurumlar arasında Kültür Devrimi Yüksek Şûrası (Şûra-yi Âli-yi İnkılab-ı Ferhengi), İslâmî Tebliğ Teşkilatı (Sazman-ı Tebliğat-ı İslâmî), Uzmanlar Konseyi (Meclis-i Hibregân), 15 Hurdad Vakfı (Bunyad-ı Penzdeh Hurdad), Mustadaflar Vakfı vb. sayılabilir (İsmail Safa Üstün, *Humeyni'den Hamaney'e: İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999, ss. 31-36).

¹⁹⁶ Alamdari, a.g.m., s. 1292-1294. Yazara göre rejimin aniden çökmesi halinde, bütün bu çıkar gruplarının bir iç savaşın içine düşmesi bile mümkündür (a.g.m., s. 1299).

¹⁹⁷ Farzin Vahdat, “1979 İran Devrimi Üzerine Düşünceler: Öznellik ve Vatandaşlığın Yükselişi”, çev. Hatice Doğan, *Doğu Batı*, S. 79 (2016), ss. 203-226.

¹⁹⁸ Juan J. Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, çev. Ergun Özbudun, Ankara: Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, t.y., s. 130. Linz'in tanımladığı otoriter rejimin alt türleri arasında İran'ın çağdaş rejimiyle benzerlikler taşıyanlar varsa da bunlar, bu tarz siyasal katılıma sahip ve muhalefetin sesinin yüksek çıkabildiği bir rejimi tam anlamıyla nitelendirmeyebilir.

düşünülecek olursa belirli bir ideoloji vardır (siyasal Şiîliğin Humeynî yorumu). Çoğulculuğun sınırları hükümetin el değiştirmesine imkân tanıyacak kadar geniştir, yalnızca rejimin tehdit edilmesini engelleyecek ölçüde sınırlıdır – ki birçok ülkede durum aynıdır. Siyasal mobilizasyonu yüksektir ve birden fazla siyasal rakip, hükümet olmak için yarışmaktadır. Yine de merkezîyetçi devlet iktidarının uygulamalarında baskı ve denetim aygıtlarının etkin kullanımı, rejimin bir tür “seçimli otoriterlik” olarak tanımlanmasına imkân vermektedir¹⁹⁹.

Devrim sonrası İran’ın söz konusu siyasal ortamının belli başlı özellikleri, aslında devrim sürecinde ve öncesinde de gözlemlenebilir. Siyasal Şiîlik açısından bakıldığında, yukarıda da belirtildiği gibi Humeynî’nin geliştirdiği ideoloji, Şiîliğin ürettiği tek ideoloji değildir. Devrim öncesinde reddiyeler aldığı gibi devrim sonrasında da almıştır.

Humeynî’nin *velayet-i fakih* teorisi, temelleri 18. yüzyıl İran’ında, siyasal otoritenin ileri derecede aşındığı bir ortamda, siyasal küreden görece bağımsızlaşmaya başlayan Şiî din adamlarının, mensup oldukları *usûlî* ve *ahbârî* okulları arasındaki fikir ayrımının çatışma boyutuna ulaşmasıyla atılmıştır. Bunun açıklanabilmesi için de öncelikle Şiîliğe ve siyaset ile ilişkisine değinmek gerekir.

Şiîlik, İslâm Peygamberinin meşru halifeliğinin, damadı ve akrabası olan ilk “İmam” Ali’den başlayarak onun soyundan gelenlerin hakkı olduğu inancı üzerine temellenmiştir. Şiânın, *İsnâaşeriyye* (Onikici, İmâmiyye yahut Caferiyye de denilir) mezhebine göre, bu silsilenin on ikinci ve son İmamı olan Ebû’l Kasım Muhammed bin Hasan’m, babasının vefatından sonra ortadan kaybolması üzerine tek meşru halifenin “gaybubet dönemi” başlamıştır ve söz konusu kayıp İmam, kıyametten önce, zulümle dolmuş yeryüzüne dönecek ve adaletle hükmedecektir²⁰⁰. Şiânın siyaset ile ilişkisini inceleyen Hamid Algar, söz konusu “gaybubet dönemi” inancının, Şiîler ile seküler siyasal otoriteler arasında belirgin ve kronik bir meşruiyet krizini tetiklediğini düşünür.

¹⁹⁹ Peter Seeberg, “İran Devrimi, 1977 – 79: Etkileşim ve Dönüşüm”, çev. Onur Açar, *Doğu Batı*, S. 79, 2016, s. 201.

²⁰⁰ Ethem R. Fıçlalı, “İsnâaşeriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 23, s. 142.

Bu kriz, peygamberin tek meşru halifesi yeryüzünde değilken gâib İmama vekâleten yönettiğini “açıkça ve itiraz edilmez şekilde ortaya koyamayan herhangi bir dünyevî gücün, gayrimeşru” kabul edilmesinden kaynaklanır²⁰¹. Yazara göre, bu nedenle tarih boyunca Şîî Müslümanlarla siyasal iktidar arasındaki ilişki her zaman gerilimli olmuş ve Şîîler çoğunlukla kurulu düzene muhalefet etmişlerdir²⁰². Ancak tarihsel olgular, Şîîlik ile siyasal iktidar arasında her zaman böyle bir gerilimin yaşanmadığını gösterir niteliktedir. Fatımîler örneğinde görüldüğü gibi Şîîlerin bir kolu (İsmailîyye) Mısır’da siyasal iktidarını kurumsallaştırabilmiştir. Yine İran’da devlet kuran Şîî Büveyhîler, yaklaşık yüz on yıl boyunca siyasal egemenlikleri altında tuttukları Sünnî Abbâsî Halifeliği ile herhangi bir gerilim yaşamadan beraber var olabilmişler, hatta Abbâsî hilafetini Fatımîlere karşı savunmuşlardır²⁰³. Arjomand da İran’da Şîîliğin yayılmaya başladığı Safevîler döneminde, siyasal iktidar ile din adamları arasında, ilkinin diğerini memur konumunda tuttuğu sezaropapist – patrimonial bir ilişki olduğunu vurgular²⁰⁴. Bu dönemde İran’a ithal edilen Arap Şîî ulema, hükümdara sağlam bir siyasal destek sağlarken, sufizmin etkisi altındaki Yörük aşırılığının saf dışı edilmesi için devletin baskı aygıtı olarak da kullanılmıştır²⁰⁵. Böyleyken Şîî ulemanın, gaybubet döneminde gâib İmam’ın iradesini siyasal alanda da yorumlayabileceği fikri, Safevîlerin 18. yüzyıl başında iktidardan düşmesiyle oluşan merkezî siyasal otorite boşluğunda, ülkede otuz farklı grubun taht için çekiştiği anarşi döneminde, ulemanın siyasal otoriteye ait araçları devralmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır²⁰⁶. Ulema arasında daha eskiye uzanan ahhârî ve usûlî ekolleri ayırımı, söz konusu dönemde, bir âlimin görevinin Kuran ve Sünnet ile beraber hadislerin (Şîa’da meşru hadisler yalnızca Peygamberden değil, gâib İmam dahil olmak üzere meşru İmamlardan aktarılan hadisleri de kapsar), kendi akıl yürütmesi ile iradesini ortaya koymaksızın doğrudan aktarımından ibaret olduğunu

²⁰¹ Hamid Algar, *İslâm Devriminin Kökleri*, çev. M. Çetin Demirhan, İstanbul: İşaret Yayınları, 1988, s. 19.

²⁰² Algar, *İslâm Devriminin Kökleri*, a.g.e., s. 19.

²⁰³ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu’ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011, ss. 118-119.

²⁰⁴ Said Amir Arjomand, “The Muhtahid of the Age and the Mulla-bashi: An Intermediate Stage in the Institutionalization of Religious Authority in Shi’ite Iran”, *Authority and Political Culture in Shi’ism*, ed. Said Amir Arjomand, Albany: State University of New York Press, 1988, ss. 80-83.

²⁰⁵ Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*, New York: Yale University Press, 1981, ss. 11-12.

²⁰⁶ Nikkie R. Keddie, “The Roots of the Ulama’s Power in Modern Iran”, *Studia Islamica*, No. 29 (1969), s. 38; Algar, *İslâm Devriminin Kökleri*, a.g.e., s. 25.

kabul eden ahbârilere, âlime hukuk alanında temel prensiplere bakarak akıl yürütme yoluyla karar verme imkânı tanıyan ve onu müçtehid olmayanlarca da uyulması zorunlu bir merci olarak yorumlayan usûlîlerin galebe çalması ile sona ermiştir²⁰⁷. Usûlîlerin bu zaferi sonucunda, toplum içinde “merci-i taklîd” kabul edilen müçtehidler, yalnızca kendilerine bağlı geniş kesimler tarafından dinî usûlde uyulması zorunlu kişiler olmakla kalmıyor, aynı zamanda zekât, humus ve sehm-i imam gibi dinen farz kılınan ödemeleri de toplayıp dağıtımını gerçekleştirme ve mülkleriyle beraber cami, türbe ve medreselere bağlı vakıfları idare etme yetkisinin de yegâne sahibi oluyorlardı²⁰⁸.

Şahrüh Ahavi'ye göre usûlîlerin referans gösterdikleri, Şiflerce altıncı İmam olarak kabul edilen Cafer es-Sâdık'a dayandırılan ve İmamların din adamlarına vekalet verdiği şeklinde yorumlanan hadis, aslında din adamlarına spesifik konularda bu hakkı tanıyordu; ancak usûlîlerce 18. yüzyılda, *ex ante* (evveliyatı olan) bir tayinmiş gibi kabul edilmişti²⁰⁹. Nikki R. Keddie'ye göre de İsnâaşeriyye Şîasının temellerinde yer almayan ve müçtehidlere sosyo-politik alanda devletten bağımsız bir otorite sağlayan bu görüş, 18. yüzyılda Safevîlerin düşüşü ile İran'da merkezî siyasal otoritenin bulunmadığı bir dönemde yaygınlık kazanmıştır²¹⁰. İran'ı içinde bulunduğu anarşiden belirli bir süre için kurtaran ve siyasal otoritesini sağlamlaştıran Nadir Şah (Şahlık dönemi: 1736 – 1747), ulemanın bağımsızlaşmaya başlayan otoritesini kırmak için vakıflarını müsadere ederek malî kaynaklarını kurutmaya, hatta Osmanlılarla müzakereler yürüterek İsnâaşeriyye Şîasının Sûnnîliğin beşinci mezhebi olarak tanınmasına gayret etse de ölümünün ardından bu politikaları işlevsiz kalmıştır²¹¹. Hamid Dabashi, Nadir Şah'ın bu politikalarının ters teperek ulema – devlet ilişkilerinde “epistemolojik kırılmaya” neden olduğunu ileri sürer. Dabashi'nin bununla kastettiği, usûlîlerin devletle aralarına ciddi bir mesafe koyarak Safevî döneminin kozmopolitliğini

²⁰⁷ Ahbârilere için bkz.: Metin Yurdağur, “Ahbâriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, ss. 490-491; Usûlîler için bkz. : Mustafa Öz, “Usûliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. 42, ss. 214-215. Ayrıca özet bir bilgi için bkz. : Algar, *İslâm Devriminin Kökleri* a.g.e., ss. 26-27.

²⁰⁸ Hamid Algar, “Merci-i Taklîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, ss. 172-174.

²⁰⁹ Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset: Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990, s. 39.

²¹⁰ Keddie, “The Roots of the Ulama's...”, a.g.m., s. 38.

²¹¹ Keddie, *Roots of Revolution...*, a.g.e., s. 22.

terk edip skolastik mantığa yönelmesi ve buradan destekle kendilerini siyasal olarak ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmeleridir²¹². Keddie'ye göre bir diğer kırılma da 19. yüzyılda İran ulemasının önemli isimlerinin, Şîllerce önemli sayılan ve o tarihlerde Osmanlı toprakları içinde yer alan Atabat'a (Necef, Kerbela, Kazımeyn ve Samarra'da bulunan Şîî İmamlarının türbeleri) taşınması ve burada yerleşmiş tek bir müçtehidî ulema hiyerarşisinde en tepeye yerleştirmeleridir²¹³. Keddie bu yeni oluşan durumun, ortaçağ Katolik Avrupa'sındaki siyasal otorite – dinî otorite ayırımıyla şu benzerlikleri taşıdığını ileri sürer²¹⁴: Dinî otorite, seküler siyasal otoritenin siyasal ve malî açıdan elinin ulaşamayacağı kendi sınırları dışında bir merkeze sahiptir; seküler siyasal otorite ideolojik meşruiyetini kendisinden üstün olduğu iddiasını taşıyan dinî otoriteden alır; seküler siyasal otorite parçalanmıştır, askerî güçleri bile kendi çıkarları peşinde koşan feodal unsurlara, yani aşiret güçlerine dayanır. Yine Keddie'ye göre bu durum, feodal Batı ile kıyaslanamayacak kadar güçlü hükümdarlık kurumlarının altında hizmet eden, merkezde ikamet eden ve devletin siyasal ve malî denetimine tabi dinî kurumlara sahip, Hıristiyan Bizans ve Rusya ile Sünnî – Müslüman Osmanlı ve Mısır'ın sezaropapist örnekleriyle tezat oluşturur²¹⁵. Arjomand'a göre de böylece din adamlarının devletten bağımsız iktidarı tesis edilmiştir²¹⁶. Bundan böyle İran, siyasal küresinde düal (ikili) bir yapı ile karşı karşıyadır²¹⁷.

İran'da siyasal birliği sağlayan Kaçar Hanedanı'nın (1794 – 1925) merkezî siyasal otoritesi, başından sonuna kadar düşük seviyededir. Hükümdarları, Safevî selefleri gibi şecerelerini İmamlara dayandırmak isteseler de bu tezleri ülke içinde geniş bir kabul görmemiştir. Arjomand'a göre bu durum, Kaçar hükümdarlarını, meşruiyetlerini sağlamak adına ulemaya daha da bağımlı kılarken, karşılığında Safevîler döneminin patrimonial sezaropapizmini bütünüyle aşındırmış ve devlete bağlı en yüksek dinî makam olan “mollabaşılık” (Osmanlı şeyhülislâmının İranlı muadili)

²¹² Hamid Dabashi, *Şiizm: Bir Protesto Dini*, çev. Belgin Çallı, İstanbul: Yarı Yayınları, 2015, ss. 199-202.

²¹³ Keddie, “The Roots of the Ulama's...”, a.g.m., s. 49.

²¹⁴ a.g.m., ss. 49 – 50.

²¹⁵ a.yer.

²¹⁶ Arjomand, “The Mujtahid of the Age...”, a.g.m., s. 89.

²¹⁷ Said Amir Arjomand, *The Turban For the Crown: The Islamic Revolution in Iran*, New York: Oxford University Press, 1988, s. 77.

otoritesi merkezden öteye geçemeyen bir memuriyet halini almıştır²¹⁸. Devlet memuriyeti olan dinî makamlar artık sadece devletten bağımsız yerel müçtehidler ile devlet arasında aracı vazifesi görmektedirler²¹⁹. Bundan böyle gerek Kaçarlar dönemi, gerek Pehlevîler dönemi İran’ında dinî otorite, siyasal otorite ile zaman zaman çatışma, zaman zamansa uzlaşma içinde İran’ın modernleşme tarihinde siyasal otoritenin yanında etkin bir konum elde etmiştir.

Bugün ilk bakışta İran ulemasının geleneksel kurumsal yapısının bir parçasıymış gibi görünen bazı öğeler de aslında 20. yüzyılda, dinî kurumun modernleşmesi neticesinde üretilmiştir. Bunların başında “Âyetullah” (kelime anlamı, Allah’ın alâmeti ve işaretidir) unvanı gelir. Yüzlerce yıl önce yaşamış bazı âlimler için ve sonradan kullanıldıysa da söz konusu unvanın özerk dinî kurumların liderleri olan müçtehidler için yaygın olarak kullanılması 20. yüzyılda, Meşrutiyet Devrimi (1905 – 11) sırasında, meşrutiyet yanlılarını destekleyen din adamlarının bu unvanla anılmalarıyla başlar²²⁰. Unvanın tüm müçtehidleri kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmasından sonra ise en önde gelen müçtehidleri bunlardan ayırmak için “Âyetullahi’l-uzmâ” (en yüksek, en üstün Âyetullah anlamında) unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Nihayet Devrim’den sonra Âyetullah Humeynî’yi diğerlerinden ayırmak için de kendisine “İmam” unvanı ile hitap edilmeye başlanmıştır ki Şîî geleneğinde bu unvan, o zamana kadar sadece On İki İmam için kullanılmıştır²²¹.

Ulemanın dinî kurumlarda modernleşmeye yöneldiğinin bir diğer göstergesi de 20. yüzyılın ortalarında ulemanın lideri kabul edilen Âyetullah Burucerdî’nin, halktan topladığı dinî vergiler ile devletten bağımsız malî işlerini rasyonelleştirme

²¹⁸ Arjomand, “The Mujtahid of the Age...”, a.g.m., ss. 89 - 90.

²¹⁹ a.g.m., s. 92. Devlet memuriyeti olan dinî makamların dejenere oluşu ve artık sadece sürekli gelir kapısı olarak alınıp satılan bir makam haline gelmesine yönelik bir örnek için bkz.: a.g.m., s. 93. Burada yazar, 1914’te Kürdistan bölgesinde şeyhülislamlık makamının satışı için (Osmanlı şeyhülislamı ile karıştırılmamalıdır. Taşra teşkilatında bir dinî memuriyettir) bölgenin valisi ile girişilen bir pazarlığa örnek vermektedir.

²²⁰ Mehdî Muhakkık, “Ayatullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 4, s. 244. Algar ise bu unvanın yaygın kullanıma girmesinin, 20. yüzyılın ilk yarısında, Kum şehrinde dinî kurumu geliştirip güçlendiren Şeyh Abdülkerim Hâirî’nin bu unvanla anılmasıyla başlamasından sonra olduğunu söyler (Hamid Algar, “Ayatallah”, *Encyclopedia Iranica*, 1987, <http://www.iranicaonline.org/articles/ayatallah>, (29.03.2017)).

²²¹ Baqer Moin, *Son Devrimci: Ayetullah Humeyni*, çev. Osman Cem Öneroy, Ankara: Elips Kitap, 2005, s. 194.

girişimiydi²²². Söz konusu yenilik ile ulema, malî işlerini merkezîleştirecek, bütçe sahibi olacak, yatırım programları belirleyebilecek ve kredi verebilecekti. Böylece malî açıdan devletten zaten bağımsız olan ulema, bağışları sebebiyle bağımlı olduğu halka karşı da özerkliğini sağlayabilecekti. Bu girişim Burucerdî'nin ölümünden sonra akim kaldıysa da ulemanın modernleşme eğilimlerinin ne derecede olduğuna dair fikir vericidir.

Nihayet Humeynî'nin İslâm Devrimi ile yaptığı, kendi geliştirdiği *velâyet-i fakih* teorisini yürürlüğe sokmak suretiyle bütün iktidarı din adamında toplayarak söz konusu siyasal otorite – dinî otorite düalitesine son vermek olmuştur²²³. 1964'ten devrime kadar yurtdışında, sürgünde yazdığı kitaplar ve verdiği derslerde şekillendirdiği bu teoriye göre Müslüman toplumun liderinin, insanların yaşamının düzenlenmesine aracılık etmekten fiyatların belirlenmesine, gerekliyse ticaret işlerine müdahale etmekten toplumu yabancıların etkisinden korumaya kadar toplum üzerinde bazı yetkileri vardır²²⁴. Velayet denilen bu yetki, Allah tarafından peygambere, peygamber tarafından imamlara, imamlar tarafından fukahaya, fukahadan da başkalarına verilebilmektedir²²⁵. Humeynî'nin bu teorisine göre yalnızca adil bir müçtehid Müslüman toplumun meşru otoritesi olabilirdi²²⁶. Söz konusu teori daha devrim öncesinde, Şiîlerce kutsal kabul edilen Necef'teki ileri gelen ulema tarafından reddediliyordu²²⁷. Kendisi de devrime giderken bu teorisini siyasal söyleminden uzak tutmuştu²²⁸. Devrim sonrası yeni anayasa hazırlanırken bu hükümet teorisini pratiğe döktü ve o güne kadar çoğu İranlı için pek duyulmamış olan *velâyet-i fakih* kavramı, “monarşinin yerini alabilecek bir siyasî sistem seçeneği olarak kabul” edildi²²⁹. Aslında devrim sonrası kurulan İslâm Cumhuriyeti, Humeynî'nin etrafında kümelenen pek çok muhalif grubun bilinçli olarak

²²² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. : Ahavi, a.g.e., ss. 225-227.

²²³ Arjomand, *The Turban For the Crown...*, a.g.e., ss. 178-179.

²²⁴ Moin, a.g.e., s. 136.

²²⁵ Üstün, a.g.e., s. 25.

²²⁶ a.g.e., s. 27. Humeynî'nin öne sürdüğü şekliyle basit olan bu teori İran'ın 1979 anayasasının 5. ve 107. maddelerinde formüle edilmiştir. 5. maddenin bir kısmı şöyledir: “Hz. Veliyyu'l asr'ın yokluğunda İran İslam Cumhuriyeti'nde veliyyu'l emr olma ve ümmete imamlık etme, halkın ekseriyetinin kendisini rehber bildikleri ve kabul ettikleri adil, takva sahibi, devrini iyi bilen, cesur, idareci ve tedbirli bir fakih'in uhdesindedir” (a.g.e., s. 29). 107. madde de söz konusu velî-i fakih'in bir merci-i taklid olmasını, eğer şartlara sahip bir kişi bulunamazsa yine merci-i taklid olan üç veya beş kişilik bir rehberlik şûrasının bu görevi yerine getirmesini öngörür (a.yer).

²²⁷ Moin, a.g.e., s. 155. Humeynî'nin teorisine Şiî ulemadan gelen reddiye ve eleştirilerin kategorik analizi için bkz. : Arjomand, *The Turban For the Crown...*, a.g.e., s. 180; Üstün, a.g.e., ss. 49-58.

²²⁸ Moin, a.g.e., s. 198.

²²⁹ a.g.e., s. 210.

hedeflenmiş, kolektif bir kararı değildi; onların hedefi, Şah'ı devirmektir²³⁰. Batılı yazarlar arasında devrimin heyecanıyla yazarlar olduysa da sular durulduktan sonra yazılanlara bakıldığında, konuyla ilgilenenler arasında bu kanaatin daha yaygın olduğu söylenebilir²³¹.

²³⁰ Seeberg, a.g.m., s. 201.

²³¹ Devrim sırasında İran'da, İtalyan Corriere della serra Gazetesi'nin muhabiri olarak bulunan Michel Foucault, bu entelektüel tipine bir örnektir. Bu konuda eleştirel bir çalışma için bkz. : Janet Afary, Kevin B. Anderson, *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, çev. Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015. Söz konusu çalışmada yazarlar, Foucault'nun İslâm devrimini, iktisadî ve siyasal çekişmelerin şekillendirdiği modern ideolojik bir hareket olarak değil, dinî ve kültürel bir başkaldırı olarak değerlendirdiğini belirtirler (Afary ve Anderson, a.g.e., s. 77). Yazarlara göre Foucault, İslâm devrimi konusunda, tıpkı Rusya ve Çin konusunda önce heyecana kapılıp ardından hayal kırıklığına uğrayan entelektüeller gibidir. Devrimin dinî unsurları yeniden biçimlendirdiğini ve tahakküm kurmaya yönelik yeni bir modern devletin ortaya çıkarıldığını görememiştir: “(...) bu devlet, geleneksel bir ideoloji arz ediyordu, fakat kendisini modern örgütlenme, gözetleme, savaş ve propaganda teknikleriyle donatmıştı” (a.g.e., s. 20). Foucault, tıpkı şarkiyatçılar gibi, belirli bir tarihte gördüğü Şiîliği tüm tarihte sabit kabul etmiş, ayrıca Humeyni'nin siyasal yorumunun da Şiîliğin birçok anlatısından sadece biri olduğunu görememiş, onun gelenek icat ettiğini fark edememiştir (a.g.e., s. 64 ve ss. 116-117).

Foucault'nun İslâmî hükümet kavramını, İslâmî duyarlılıkları olan bir tür sivil toplum gibi gördüğünü gösteren bir örnek, Muhammed Rıza Şah döneminde İran'ın Firdevs şehrinde yaşanan bir deprem sonrasında gelişmeler hakkında yazdıklarından çıkarılabilir: “(...) Bana bir örnek anlatılmıştı. On yıl önce Firdevs'te olmuş bir deprem. Bütün şehrin yeniden inşa edilmesi gerekmiş, fakat seçilmiş olan şehir planı köylülerin ve küçük zanaatkarların çoğunu tatmin etmediği için bu plana uyulmamış. Bir dinî önderin kılavuzluğunda az ötede kendi şehirlerini kurmuşlar. Bütün bölgede para toplamışlar. Hep birlikte yerleşecek alanı seçmişler, su kaynağı ayarlamışlar, kooperatifler örgütlemişler. Şehirlerine İslamiye demişler. Deprem, dinî yapıların salt direniş merkezi olarak değil, aynı zamanda siyasal yaratım kaynağı olarak da kullanılması fırsatını yaratmış. İslamcı hükümetten bahsedildiğinde kişinin düşlediği [*sange*] şey budur” (Michel Foucault, “İranlılar Ne Düşlüyor [Révent]?”, Afary ve Anderson, a.g.e. içindeki Ek bölümünde: “Foucault ve Onu Eleştirenler: Açıklamalı Bir Çeviri”, ss. 263-264).

İslâm Devrimi konusunda belki de erken karar vermiş olan bir diğer yazar Theda Skocpol'dür. Öyle ki “Devletler ve Toplumsal Devrimler” isimli ünlü çalışmasında Fransa, Rusya ve Çin devrimlerinden yola çıkarak ileri sürdüğü tezin İran için geçerli olamayacağını yazmıştır. Zira ilk üç örnekte devrimler, “kitle tabanlı devrimci toplumsal hareketler tarafından tasarlanarak” değil, kitleler tarafından kolektif bir amaç olmadan hazırlanan koşulların kesiştiği noktada kendiliğinden gerçekleşmiştir (Thoda Skocpol, “Rantiye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam”, çev. Serpil Üşür, *İran Devrimi: Din, Anti-Emperyalizm ve Sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 56-57. Yazarın ismi kaynakta hatalıdır). Oysa yazara göre İran devrimi, bu tezinin dışına çıkmaktadır. Skocpol, İran Devrimi'nin, yukarıdaki düşüncelerinden farklı olarak “düşünülerek ve hep birlikte” yapıldığını söyler ve ekler: “İran Devrimi'nin patlak vermesinin nedensel biçimlenişi, Fransız, Rus ve Çin Devrimleri'ninkinden kesin farklı bir başlangıç göstermesi konusunda hiçbir tereddüte yer yoktur” (Skocpol, “Rantiye Devlet...”, a.g.m., ss. 58-59. Kaynaktaki yazım hataları aynen alınmıştır).

Skocpol'un burada yazdıklarına yönelik bir eleştiri için bkz. : Ahmad Eqbal, “Skocpol Üzerine Yorumlar”, çev. Serpil Üşür, *İran Devrimi: Din, Anti-Emperyalizm ve Sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 83-95. Yazar, Skocpol'un “Devletler ve Toplumsal Devrimler” kitabındaki tezin, İran devrimi örneğine Skocpol'un düşündüğünden daha çok uyduğunu söyler. Skocpol'un göremediği noktalardan bazıları şunlardır (Eqbal, a.g.m., ss. 87-88): Humeynici ideoloji devrimin arkasındaki yönlendirici güç değildir, zira Humeyni siyasal hedefini devrim sürecinde gizli tutmuştur. Hatta o ve lider kadrodaki diğer isimler gazetecilerle röportajlarında, “çoğulcu bir yönetim biçimini ve parlamenter bir hükümeti benimsediklerini iddia” etmişlerdir. Birçok önemli Âyetullah, Humeyni ile aynı

Bu kanaatin, İran'ın modern döneminin sosyo-politik yapısı hakkında yazılanlar dikkate alınarak güç kazandığı söylenebilir. Devrim sürecinde Humeyni'ye verilen desteğin sınıfsal bileşimi dikkate alındığında, bunun bir orta sınıf hareketi olduğu görülür. Devrimciler kendilerini alt tabakanın çıkarlarına hizmet ediyor gibi sunsalar da varoşların devrime fiilî desteği en alt seviyededir. Bu konudaki kapsamlı çalışmasında Asef Bayat, devrim sırasındaki çatışmalarda hayatını kaybeden varoş sakinlerinin toplam kayba oranının yüzde bir olduğunu söyler²³². Bunlar siyasal eyleme doğrudan katılmak yerine, yazarın “sıradanın sessiz tecavüzü” tabir ettiği şekilde, devrim sonrası oluşan siyasal boşlukta eski hâkim sınıfın mülklerini istila etmekle ve yerel sorunlarına imece usulü çözüm ürettikleri özerk Mahalle Konseyleri kurmakla yetinmişlerdir²³³. İran köylüsü de hareketin içinde yer almaz, zira İran'da köylülük hiçbir zaman devrimci olmamıştır. Ülkenin çorak topraklarında tarımın yüksek maliyetli bir iş olması nedeniyle İran'ın tarıma elverişli toprakları üzerindeki mülkiyet yapısı, kiracı veya tarım işçisi olan mülksüz küçük köylülüğün yaygın olduğu ve devrimci potansiyele sahip olabilecek orta köylülüğün çok sınırlı kaldığı bir görünüm arz eder²³⁴. Arjomand da Pehlevî döneminin sanayileşme politikaları neticesinde 20. yüzyılda sayıları giderek artan şehirli işçi sınıfının, devrim sürecinde ya Şah'ı desteklediğini ya da devrime katılımının yüzde yedi gibi sınırlı bir düzeyde kaldığını söyler²³⁵. Devrimi destekleyen en önemli sınıf, ülkenin geleneksel burjuvazisi sayılan, klasik dönemden bugüne kadar varlıklarını sürdüren, şehirlerin merkezindeki çarşıların tüccarları, *bazarîler*dir. Bununla beraber bazarîler, Arang Keshavarzian'a göre, dindar hayat tarzlarından dolayı analistlerce ulema ile organik ve ayrılmaz bir ittifak içinde gösterilseler de bu doğru değildir²³⁶. İran'ın modern tarihindeki, başta “tütün protestosu” (1891 – 1892) olmak üzere devrimci eylemler hep bu sınıf tarafından başlatılmış, ulema bunları

fikirde değildir. Devrimden sonra kurulan ilk hükümette Başbakan olarak Mehdi Bazergan ve Dışişleri Bakanı olarak da Ulusal Cephe'nin lideri Dr. Kerim Sencabi'nin bulunması bile Humeyni'nin ideolojisini açığa çıkarmak konusunda ne kadar temkinli olduğunu gösterir.

²³² Asef Bayat, *Sokak Siyaseti: İran'da Yoksul Halk Hareketleri*, çev. Soner Tarlak, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2008, s. 74.

²³³ Bayat, a.g.e., s. 101 ve s. 159.

²³⁴ Farhad Kazemi, Ervand Abrahamian, “The Nonrevolutionary Peasantry of Modern Iran”, *Iranian Studies*, Vol. 11, No. 1/4 (1978), ss. 271-272 ve s. 293.

²³⁵ Arjomand, *The Turban For the Crown...*, a.g.e., ss. 107-108.

²³⁶ Arang Keshavarzian, *Bazaar and State in Iran: The Politics of the Tehran Marketplace*, Connecticut: Cambridge University Press, 2007, s. 255.

desteklemiştir²³⁷. Ancak Musaddık'ın düşürüldüğü 1953 tarihli darbeye de görüldüğü gibi bazarîler ve ulema ayrı saflarda yer alabilmişlerdir: Ulema Şah'ı desteklerken Tahran bazarîleri, Şah'm tüm hışmını üzerlerine çekmek pahasına Musaddık'a sadık kalmışlardır²³⁸. Keshavarzian, bazarîlerin de ulema gibi siyasal tutumlarında aslında yek pare olmadıklarını, dönemsel olarak değiştiklerini, İslâm Devrimi'ni de aslında despotik yönetime son vermek için desteklediklerini; ancak devamında, örneğin Tahran bazarîlerinin Humeynî'nin politikalarına karşı Cumhurbaşkanı Beni Sadr'ın arkasında olduklarını söyler²³⁹.

Entelektüeller ve sol kesimin devrim sürecindeki yeri de bazarîlerinkinden farklı değildir. Şah Muhammed Rıza Pehlevî'nin 1953'teki CIA destekli darbesinden²⁴⁰ sonra artan otokrasi altında bunalan bu kesimler, rejimin ABD ile kurduğu bağımlılık ilişkisine de tepkiliydiler. Ancak otokrasi, söz konusu muhalefetin ifade edilebileceği kamusal alanın sınırlarını fazlasıyla daraltmıştı. Bu şartlar altında ulemanın idaresindeki dinî merkezler, muhaliflere, söz konusu tepkilerin kısmen daha rahat ifade edilebileceği görece özerk bir kamusal alan sağlıyordu. Gerek ABD gerek Sovyet emperyalizmine tepkili olan seküler mesleklere sahip Celal Âl-i Ahmed²⁴¹, Mehdi Bezirgan ve Ali

²³⁷ Keshavarzian, a.g.e., ss. 235-240.

²³⁸ a.g.e., ss. 236-237.

²³⁹ a.g.e., ss. 244-254.

²⁴⁰ AJAX Operasyonu olarak da bilinen darbe hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Stephen Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, çev. Selim Önal, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014. Ayrıca darbenin mimarı sayılan Amerikalı ajanın kendi anlatımı için bkz. Kermit Roosevelt, *Countercoup: The Struggle for the Control of Iran*, New York: McGraw-Hill Book Company, 1979.

²⁴¹ Hayatının erken dönemlerinde içinde yer aldığı sosyalist harekettan kopan Celal Âl-i Ahmed, bundan sonra fikirlerini emperyalizme karşı geleneği ön plana çıkaran bir yolda devam ettirmiştir. Ünlü kitabı "Garbzedeği" (Batizedelik, yahut Türkçeye çevrildiği adıyla Batılılaşma hastalığı) yayımlandığı dönemde İranlı aydınları çok etkilemiştir. Tarihsel anlatımlarında çokça hata bulunsa da söz konusu kitapta Âl-i Ahmed, Bağımlılık Okulunun ve Dünya Sistemi teorisinin tezlerine benzer şekilde dünyayı makine üreten ve bunları tüketmekle mükellef olan toplumlar olarak ikiye ayırır ve Müslüman toplumların, makine tüketicileri olarak maruz kaldıkları kültürel aşınmadan bahseder (Celal Ali Ahmed, *Batılılaşma Hastalığı: Batıdan Gelen Veba*, çev. Fatmanur Altun, İstanbul: Yöneliş, 2000, ss. 39-44). Kitabında, Edward Said'in öncülü sayılabilecek şekilde, adını koymadan bir şarkiyatçılık eleştirisi de yapar: "(...) Bütün bunlar bize, Batılılar tarafından yazılan ansiklopediler içinde neden İslâm Ansiklopedisi'nin temel eser olduğunu açıklar. Biz uyumaya devam ediyoruz, fakat Batı bizi, bu ansiklopedi ile çoktan laboratuvarına taşıdı" (Ali Ahmed, a.g.e., ss. 42-43). Âl-i Ahmed'in eleştirileri tek yönlü değildir ve Batı'yı da teknolojiizmle malûl olmakla eleştirir. Bu konuda ilginç bir paragraf: "(...) Bu beylerin kendileri de böylesi cesur bir astronotun 'hayatını insanlığa adadığı' gerçeğini saklamazlar. Ve bence bu hayatlar 'teknolojik ilerleme'ye adanmış hayatlardı. Tüm bunlardan önce İbrahim'in, oğlunu doğrulara adadığı bir zaman vardı. Fakat bugün insanlar teknolojiye ve makineye kurban ediliyorlar" (a.g.e., s. 156).

Şeriatî gibi entelektüellerin yanında, Âyetullah Taleganî²⁴² gibi din adamları da anti-emperyalist sâiklerle dinî kurumun siyasete çekilmesinde ve siyasal muhalefetin dinî bir ifadeye kavuşmasında etkili oldular. Böylece seküler muhalefetin liderliği de giderek ulemanın eline geçti. Bu kamusal alanı tercih etmeyenler de siyaset alanının tamamen dışına çıkarak gerilla hareketlerine yöneldiler²⁴³. Ulema, yukarıda da belirtildiği gibi İran'ın modernleşme sürecinde siyasal eylemlerde her zaman rol sahibiydi, ancak, Mansoor Moaddel'in de vurguladığı gibi, bunların siyasal muhalefetin baskın unsuru haline gelmeleri 1960'ların ve 70'lerin bir "sosyal fenomenidir"²⁴⁴.

Buraya kadar İran'ın modern tarihinin İslâm Devrimi'ne bağlandığı yolda siyasal otorite – dinî otorite arasındaki ilişkinin daha ziyade dinî otorite kısmı üzerinde duruldu. Görüldüğü gibi çağdaş İran ulemasının işgal ettiği siyasal konum ve hatta kendi iç hiyerarşisi geleneksel değil, modern dönemin bir eseridir. Dinî kurum, "gelenek icat ederek" meşruiyet aramak suretiyle kendisini 20. yüzyıl boyunca tedricen merkezine yerleştirdiği siyasal otorite makamında, yukarıda bahsedildiği gibi, bugün dahi hem kendi içindeki hem de toplumun diğer kesimlerindeki çok parçalı özerk

²⁴² İran'da dinî muhalefet Bezirgan, Şeriatî ve Taleganî tarafından başlatılmıştı. Ulemayı siyasal konularda etkin olmamakla itham eden bu hareketin adı geçen üyeleri, 1953'teki Musaddık-Şah çatışmasından beri Musaddık'a bağlı kalmışlardı. Chehabi, dinî muhalefetin öncülerinin bu isimler olmalarına rağmen, 1963'teki başkaldırısından sonra Humeyni'nin adının ön plana çıktığını söyler ve 1953'te fanatik olarak değerlendirilen Bezirgan grubunun devrimden sonraki durumu için şu yorumu yapar: "(...) Bezirgan grubu şimdi ılımlı olarak görülüyor ve 1953 – 63'te dinin toplumda daha büyük bir rol oynaması gerektiğini söylerken, şimdi yeni rejimin aşırılıkları ve hoşgörüsüzlüğü konusunda uyarılarda bulunuyordu (Houchang. E. Chehabi, *Iranian Politics and Religious Modernism: The Liberation Movement of Iran Under the Shah and Khomeini*, New York: Cornell University Press, 1990, ss. 305-306).

Ali Şeriatî devrimden önce, yurtdışında sürgündeyken öldü (1977). Akademisyen olan Şeriatî, Üçüncü Dünya'daki diğer düşünürlerden de etkilenerek kapitalizm, emperyalizm, diktatörlük gibi güncel sorunlara karşı özelde Şiîliğin, genelde İslâmın, tevhid, şehitlik, Kerbela gibi kavram ve sembollerini yeniden yorumlayarak çözümler üretmeye çalıştı. Özellikle Bezirgan grubuyla beraber 1970'lerde kurdukları "Hüseynîye-yi İrşad" adlı dinî merkezde gençlere verdiği İslâm Sosyolojisi gibi derslerde, yüksek belâgat yeteneği ile etkilediği gençlerin radikalleşmesinde ve devrim saflarında yer almasında önemli katkısı oldu. Şeriatî'nin, etkileşim içinde olduğu modern İran'ın siyasal ve dinî kurumlarının da ayrıntılı olarak ele alındığı bir biyografisi için bkz. Ali Rahnema, *Ali Şeriatî: Bir İslami Ütopyacının Siyasi Biyografisi*, çev. Zehra Savan, İstanbul: Kapı Yayınları, 2006. Ali Şeriatî, henüz hiçbir kitabı Türkçeye çevrilmemişken Türkiye'ye Cemil Meriç tarafından tanıtılmıştır. Meriç'in Şeriatî'nin bazı fikirlerini kategorize edip özetleyerek yazdığı makale için bkz. Cemil Meriç, "Göller Bölgesinde Bir Ada", *Kırk Ambar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980, ss. 425-439.

²⁴³ G. Hossein Razi, "Democratic – Authoritarian Attitudes and Social Background in a Non-Western Society: A Study of the Iranian Elite", *Comparative Politics*, Vol. 14, No. 1 (1981), s. 71.

²⁴⁴ Mansoor Moaddel, *Class, Politics, and Ideology in the Iranian Revolution*, New York: Columbia University Press, 1993, s. 131.

alanlar arasında otoriter bir denge politikası izlemektedir. Devrimin ve hâlihazırdaki idarenin baskın dinî karakteri nedeniyle bu kurum üzerinde uzun uzadıya durulduysa da İran modernleşmesinin seküler siyasal otorite ile ilgili kısmı da analiz edildiğinde, modernleşme sürecinde siyasal kültüre ilişkin süreklilikler açısından belirli önermelere ulaşmak mümkün olacaktır.

Devrim sonrasındaki rejim ile devrim öncesindeki rejim arasında göze çarpan süreklilikler vardır. Şah rejiminin devlet kurumlarını, bürokrasiyi ve orduyu büyütme politikası, devrim sonrasında artarak devam etmiştir. Bunun yanı sıra, muhalefet üzerindeki baskılar, özerk aşiretlerin zorlama yoluyla entegrasyonu, özellikle Türkmenler, Kürtler ve Belucîler gibi çoğu Sünnî azınlıklar üzerinde merkezî denetim kurulması gibi politikalar da söz konusu süreklilikler arasında sayılabilir²⁴⁵. Ayrıca Şah'ın ve Humeynî'nin ideolojik söylemleri ve politikalarında da çarpıcı benzerlikler bulunur²⁴⁶. Örneğin, Şah Muhammed Rıza kendi tahtı ile kendisinden 2500 yıl önce yaşayan ve İran'da büyük bir imparatorluk kuran Ahameniş hanedanı arasında, söylem düzeyinde bir bağlantı kurar. Humeynî de kendi şeceresini bir seyyid olarak İslâm Peygamberi'ne ve On İki İmam'a bağlamaktadır. İkisi de siyaset konusunda en doğrusunu kendilerinin bildiğini düşünürler. İkisi de farklılıklar konusunda aynı derecede tahammülsüzdürler²⁴⁷. 1963'te Şah, monarşi ve modernizasyon yanlısı referandumu % 95'in üzerinde onayla kazanırken Humeynî de 1979'daki anayasa referandumunu % 95'in üzerinde onayla kazanmıştır.

Bunlar süreklilikler konusunda anlık görünümüdür ve dar bir çerçeve çizer. Daha geniş bir çerçeve, İran'ın, en azından son 2500 yıllık tarihinde merkezî siyasal otorite ile çok parçalı, yerel ve özerk toplumsal birimler arasındaki gerilim dikkate alındığında belirir. İran, coğrafi konumu nedeniyle tarihi boyunca Orta Asya'dan gelen göçebe topluluklara ev sahipliği yapmıştır²⁴⁸. Geçimlerini genellikle hayvancılıkla

²⁴⁵ Arjomand, *The Turban For the Crown...*, a.g.e., ss. 173-174.

²⁴⁶ Bu paragrafta bahsedilecek olan söz konusu benzerlikler için bkz. Fereydoun Hoveyda, *The Shah and the Ayatollah: Iranian Mythology and Islamic Revolution*, Westport: Praeger, 2003, ss. 29-30.

²⁴⁷ Örneğin Marksistler konusundaki fikirlerini ifade ediş biçimleri bile hemen hemen aynıdır. Şah, "Bu insanlar olgun çağlarında çocuklar gibi hareket ediyorlar" derken, Humeynî, "Onlar çocuklar gibiler ve İran toplumu hakkında hiçbir şey bilmezler" der (Hoveyda, a.g.e., ss. 29-30).

²⁴⁸ Bu cümle ve bundan sonraki satırlarda bahsedilen tarihsel anlatı için bkz. : Garthwaite, a.g.e., ss. 3-19.

sağladıklarından sürekli hareket halinde olan bu göçebeler, aşiretler şeklinde örgütlenmişlerdir. Ahamenişlerden Pehlevîlere gelinceye kadar hükümet merkezlerini şehirlerde kuran merkezî siyasal otorite, aslında, kendi içinde zaten siyasal özerk kurumlara sahip tüm bu parçalı yapılardan mürekkep bir konfederasyonun en üst otoritesidir. Belirli bir merkezde oturan bu en üst otorite, “şahlar şahı” anlamına gelen “şehinşah” unvanını kullanmıştır²⁴⁹. Söz konusu unsurlar kendi aralarında bir tür diplomasi veya mücadele de yürütebildiklerinden şehinşahın merkezî otoritesi, bunlar arasında gerilimli bir denge politikası üzerine kurulmaktadır. Ne var ki bir diğer göçebe akınının sistemi çökertmesi ile yeniden bir şehinşahlık kurulması gibi bir döngü Pehlevîlere kadar geçerli olmuştur. Pehlevîlerin de toplumun farklı kesimlerinin uzlaşısı ile düşürüldüğü ve bugün de ülkenin, yukarıda bahsedilen, kendi içinde uzlaşısı ve çatışmalara devam eden çok parçalı yapısı göz önüne alınırsa İran’da merkezî siyasal otorite ile özerk toplumsal kesimler arasında tarihsel bir gerilim olduğu söylenebilir. Homa Katouzian, bu kısır döngüyü şöyle özetler:

(...) İran tarihinin karakteristik bir özelliği keyfi yönetim, kamusal ayaklanma ve düzensizlik, takip eden keyfi yönetim döngüsüdür. Devlet tüm hakları tekeline aldığından kaçınılmaz olarak tüm vazifeleri de tekeline aldı. Tersinden, toplum hiçbir hakka sahip olmadığından devlete yönelik herhangi bir vazife hissine sahip değildi. Aslına bakılırsa ne zaman devletin yıkılmak üzere olduğuna dair (doğru veya yanlış) bir kanaat oluşsa kamusal tepki, aksi durumda engellenebilecekken bunun gerçekleşmesine yardımcı olmak ya da can çekişme süresini kısaltmak şeklindeydi.

Ancak isyan, her durumda, keyfi yönetimin kendisine değil, iktidardaki hükümete yönelikti ve bu nedenle hiçbir alternatif tasarlanmamıştı. Dolayısıyla İran tarihinde kaos ve düzensizlik, keyfi yönetimin tek alternatifi olarak görünür. Düzensizlik yalnızca hukuksuzluğun yoğunlaşmasına hizmet etti ve asayişsizlik ile öngörülemezlik hâlini artırdı. Böylece kısa süre içinde toplum, düzen ve disiplin hasreti çekmeye başladı ve başka bir keyfi yöneticinin dönüşümü umdu.²⁵⁰

İran modernleşmesi, hükümdarlık kurumunun Kaçar Hanedanı’nın elinde olduğu 19. yüzyılda başladı. Bu dönem de merkezî siyasal otoritenin zayıf olduğu bir dönemdir.

²⁴⁹ Bununla beraber, söz konusu dönemde ülke içinde “şah” unvanını kullanan yerel siyasal liderler bulunduğu ve şehinşah unvanının da bunlara karşı üstünlük belirtisi olarak kullanıldığına dair herhangi bir bulgu yoktur (F.C. de Blois, “Shah ‘King’, and Shahanshah”, *Encyclopaedia of Islam*, 2012, eds. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_6744 (04.07.2017)).

²⁵⁰ Homa Katouzian, “Problems of Political Development in Iran: Democracy, Dictatorship or Arbitrary Government?”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 22, No. 1/2 (1995), s. 10.

Abrahamian, Machiavelli'den Wittfogel'a kadar Batılı düşünürlerin kafasındaki “Doğu”nun, her şeye kadir hükümdarın despotik idaresiyle ifade edilen siyasal sistemlere sahip olduğunu, ancak bunun, özellikle Kaçar İran'ı için neden gerçeği yansıtmadığını anlatır²⁵¹. Kaçar monarşisi, “Asya Tipi Üretim” teorisi²⁵² ya da “Doğu Despotizmi” teorisinde²⁵³ ifade edilenin aksine ne merkez tarafından inşa edilen sulama sistemlerine ne de kayda değer genişlikte bir bürokrasiye sahiptir. Hatta yüksek maliyetli sulama sistemlerinin (*kanat*) inşasını yerel otoritelere bırakarak onları güçlendirmişti²⁵⁴. Ayrıca bürokratik kayıtlar, aynı yüzyılda Osmanlı komşularınıninkiyle kıyaslanamayacak kadar azdır²⁵⁵. Şahlar için, teşrifatta yabancı gözlemcileri şaşkına çeviren abartılı patrimonyal unvanlar kullanılsa da gerçekte Şah'm otoritesi, yerel ileri gelenlerin onayını almadan ilgili bölgeye yönetici atayamayacak düzeydedir²⁵⁶. Toplum, birbiriyle çatışan çok parçalı bir yapıdadır: “(...) köy köye karşı, köy şehre karşı, şehir şehre karşı, mahalle mahalleye karşı, mezhep mezhebe karşı, şehir aşirete karşı, aşiret köylüye karşı, aşiret aşirete karşı”dır²⁵⁷. Bu yapıya hükmeden Şah'm politikası, rasyonel bürokrasiyi kurumsallaştırmaktan çok söz konusu parçalı unsurları birbirlerine karşı

²⁵¹ Ervand Abrahamian, “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 5, No. 1 (1974), ss. 3-31.

²⁵² Asya Tipi Üretim teorisi, Marx'ın özellikle Grudrisse isimli eserinde ortaya koyduğu bir teoridir. Marx, daha önceki çalışmalarında siyasal iktisadın kapitalizmle sonuçlanan evrensel aşamaları olduğu fikrini ileri sürmüş olsa da Asya'da, Batı'ya kıyasla çok farklı bir sürecin geçerli olduğunu düşünerek alternatif tarihsel gelişme çizgilerini araştırmaya başlamıştır. Neticede Asya toplumlarında, tarımsal üretimin niteliği gereği daha güçlü olduğunu düşündüğü merkezî siyasal iktidarın özel mülkiyet – kamusal mülkiyet ayırımına izin vermediğini, artık-değeri vergi yoluyla tamamen emdiğini ve kapitalizmin gelişmesine ket vurduğunu ileri sürmüştür. Bu konuya ileride daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

²⁵³ “Doğu Despotizmi” kısaca, Machiavelli'den Marx'a kadar modern Avrupalı düşünürlerin yazdıklarından esinlenen, özellikle Asya toplumlarının Batı'ya kıyasla çok güçlü ve despotik olarak kabul edilen merkezî siyasal yapılarını tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Teorik çerçevesine Karl Wittfogel'in *Oriental Despotism* isimli eseri ile kavuşmuştur (bkz.: Karl Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, New Haven - London: Yale University Press, 1967). Burada, kapitalizm öncesi dönemde Asya toplumlarının tarımsal üretimlerinin, iklimsel nedenlerle geniş sulama tesislerine ihtiyaç duymasından ve söz konusu “hidrolik projelerin” inşasının yüksek miktarda emek gücünün örgütlenmesini gerektirmesinden dolayı, bütün bunları gerçekleştirebilmek adına toplumdaki tüm sınıfları genel kölelik düzeyine indirgeyen çok güçlü siyasal iktidarların oluştuğu görüşü ileri sürülmektedir.

²⁵⁴ Abrahamian, “Oriental Despotism...”, a.g.m., ss. 8-9.

²⁵⁵ a.g.m., s. 9.

²⁵⁶ a.g.m., ss. 9-12.

²⁵⁷ a.g.m., s. 17.

konumlandırıp kullanmaktan ibarettir²⁵⁸. Yazar, başka bir eserinde Kaçarların siyasal otoritesi için şu yorumu yapar:

(...) Onların kurduğu devlet – tabii buna devlet denebilirse – toplumu denetleyip içine nüfuz edeceğine havada asılı duruyordu. Gösterişli, tumturaklı ve fazla abartılı bir iktidar talep ediyordu. Oysa gerçek yetki alanı başkent ve dolaylarıyla sınırlıydı. Daha çok “Doğu despotizmi”nin prototipi olarak görülmekteydi. Ancak gerçek otoritesi büyük ölçüde bazıları şah ailesine damat olan ve çoğu kendi bağımsız güç kaynaklarına sahip yerel kodamanlara dayanıyordu. Yüce Hakem gibi türlü unvanları gururla taşıyan şah, kendine başka bir unvan bulsa daha doğru olurdu: Büyük Entrikacı. Ne de olsa şahenshahtı o, Şahlar Şahıydı, hem de her anlamda...²⁵⁹

İran’da bilinçli bir politika olarak modernleşme, 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan Valisi ve saltanat nâibi olan Abbas Mirza ve ekibinin, kendi bölgelerine yabancı uzmanlar getirterek orduyu Batılı tarzda yeniden teşkilatlandırma ve Avrupa’ya öğrenciler gönderme gibi girişimleriyle başladı²⁶⁰. Bundan sonra sanayileşme hamleleri, dârülfünun (üniversite) kurulması, laik mahkemelerin açılması gibi tüm modernleşme çabaları Rıza Şah’ın (Pehlevî) merkezîyetçi ve despotik idaresine (1925 – 1941) kadar akim kalmıştır²⁶¹. Bununla beraber, Avrupa’da eğitim görüp ülkelerine dönen, Dabashi’nin deyiimiyle “inorganik entelektüeller”, ülkenin “kurtarılması” için İran siyasal kültürüne ulus-devletin inşası fikrini ve buna yönelik eylemleri sokmuşlardı. Yazara göre, birçok halkın barındığı ülke toprakları, dışarıdan bir bakışla bir tür “hayalî özgürlükler” ve “düşler” ülkesi olarak tasarlanıyordu²⁶². Avrupa’dan dönen aydınlar, Avrupalı yazarlar arasında 18. ve 19. yüzyıllarda hayli revaçta olan İran’a ilişkin oryantalist görüşleri de ülkelerinin entelektüel ve siyasal tartışmalarına sokmuşlardı. Söz konusu görüşler, İran’ın tarihini Pers İmparatorluğu (Ahamenişler) döneminden bu yana donmuş kabul ediyor ve İslâmiyet öncesine ilişkin olarak ışıltılı bir İran portresi çiziyordu²⁶³. Özellikle Pehlevîler döneminde İran tarih yazımına hâkim olan bu görüşler doğrultusunda, arkeolojik kalıntılar üzerinden 6000 yıllık bir İran “vatani” ve “milleti”

²⁵⁸ a.g.m., ss. 27-31.

²⁵⁹ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, ss. 44-45.

²⁶⁰ Keddie, *Roots of Revolution...*, a.g.e., s. 43.

²⁶¹ a.g.e., ss. 43 – 54.

²⁶² Hamid Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, çev. Emine Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları, 2008, ss. 62-63.

²⁶³ Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, New York: Palgrave, 2001, s. 142.

icat ediliyordu²⁶⁴. Ülkenin tarihi Aryancı çizgiye uyduruluyor²⁶⁵, Araplar ve Türkler gibi ülke tarihinin çok önemli unsurları İran'ın geri kalmasından sorumlu, medeniyetsizlikle malûl ırklar olarak anlatılıyordu²⁶⁶. Bu arada oryantalistlerin çizdiği coğrafi sınır aynen kabul ediliyor ve İran kültürü bu sınıra hapsediliyordu. Farsçanın, yüzlerce yıl boyunca bugünkü İran sınırlarını aşan etkinliğiyle bölgenin kültürel üretim dili olduğu düşünülürse söz konusu “vatan”ın dışında kalan tarihsel birikim de bir anda ortak hafızadan silinmiş oluyordu²⁶⁷.

Modernleşmenin gerekli olduğu siyasal otorite tarafından bir kere kabul edildikten sonra, bunun için nasıl bir yol izleneceğine ilişkin tartışmaların öne çıkan bazı özellikleri, Rusya'nın modernleşme tarihinde de görülebilir. Örneğin, Batı'nın askerî ve teknolojik yönlerinin alınmasına yönelik yoğun ilgiye karşılık, sosyo-politik yönüne ve demokratik kurumlara karşı ilgisizlik²⁶⁸ bunlardan biridir. İran'da bu tarz yaklaşımın sonuçlarından biri, geleneksel otoriteye göre teşkilatlanmış idare örgütüne rasyonel bürokrasiye ilişkin unsurların eklenmesiyle “patrimonyal bürokrasi” tabir edilebilecek geleneksel-modern alaşımının ortaya çıkmasıdır²⁶⁹. Yine entelektüeller arasında pozitivist kabullerin ve önerilerin hayli yaygın olması²⁷⁰ bir diğer

²⁶⁴ Tavakoli-Targhi, a.g.e., ss. 135-137.

²⁶⁵ Burada bahsedilen ve İranlı entelektüelleri etkileyen Avrupalı görüşleri arasında Hegel'inkiler oldukça dikkate değerdir. Hegel, tinin (*Geist*) özgürleşmesinin ilk devresi olarak gördüğü antik Pers medeniyetinin halkını tarihin ilk ulusu, siyasal yapısını da tarihin ilk imparatorluğu olarak değerlendirir (G.W.F. Hegel, *Tarih Felsefesi II - Doğu Dünyası: Çin; Hindistan; Persia*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2011, s. 72). Hegel'e göre “Persia”, Batı medeniyetinin bir parçasıdır: “(...) Persia'dan Hindistan'a giden Avrupalı buna göre çok büyük bir zıtlık görür, ve birincide kendini henüz kendi yurdunda duyumsarken, ve Avrupalının duygusal yatkınlığı, insansal erdemi ve insansal tutkuları ile karşılaşırken, İndus'u geçer geçmez bu bölgede tüm tekil çizgilerin içine yayılan en yüksek çelişki ile karşılaşır” (Hegel, a.g.e., ss. 71-72). İran'ı hiç ziyaret etmemiş olan Hegel, İran tarihinin İslâm-öncesi dönemini parlatırken, İslâm dönemini gözle görülür bir küçümseme ile karşılar. Burada dikkate değer bir örnek, İran edebiyatının temel taşı sayılan Şehname hakkında yazdıklarıdır. Hegel'e göre Firdevsi'nin bu eseri yeni Pers görüşlerini ve zamanın tinini (*zeitgeist*) sergilemesi dışında tarihsel bir değer taşımaz, zira “içeriği şiirsel ve yazarı bir Müslümandır” (a.g.e., s. 81). Aynı Hegel, örneğin, Asur İmparatoru Ninus'un Bakhtria (Belh) seferine yanına “1.700.000 piyade ve orantılı bir sayıda süvari” alarak gittiğini yazan Antik Yunanlı yazar Ctesias'ın verdiği bilgilerin tarihsel değerini sorgulamaz (a.g.e., s. 82).

²⁶⁶ Katouzian, “Problems of Political Development...”, a.g.m., ss. 17-18. Yazara göre bunun sonucu, yüzlerce yıllık İranlı aidiyetinin parçalanması ve İran'ın söz konusu unsurlarının Fars kültürü ve devletine milliyetçi cephe alışları olmuştur (a.g.m., s. 18).

²⁶⁷ Tavakoli-Targhi, a.g.e., s. 143.

²⁶⁸ Farzin Vahdat, *God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter with Modernity*, Syracuse: New York University Press, 2002, s. 28.

²⁶⁹ Ahmad Ashraf, “The Roots of Emerging Dual Class Structure in Nineteenth – Century Iran”, *Iranian Studies*, Vol. 14, No. 1/2 (1981), ss. 21-22.

²⁷⁰ Vahdat, *God and Juggernaut...*, a.g.e., s. 31 vd.

benzerliktir²⁷¹. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra radikal modernist ve merkezîyetçi bir siyasal otoritenin ortaya çıkması da bu benzerlikler arasında sayılabilir.

İran'da Rıza Pehlevî rejimini ortaya çıkaran, Birinci Dünya Savaşı'nda ülkenin Rusya, Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından işgâle uğramasının ardından güçlü bir siyasal otoriteye duyulan arzudur. Meşrutiyet Devrimi, Kaçarların güçlü bir merkezî devlet aygıtı bulunmaması sayesinde başarılı olmuştu, ancak devrimin kendisi de iktidarını kabul ettirecek bu güçlü aygıtı sahip olamadığından reformlarını başarıya ulaştıramadı²⁷². Savaşın İran'ı vurması da buna eklenince İran'ın yeni oluşan eğitimli orta sınıfı, toplumun parçalı yapısına ve anayasal sistemin “cahil çoğunluğun hâkimiyetine” imkân tanınmasına karşı bir tepki geliştirdi. İki Savaş Arası Dönem'de Batı'da da liberalizmin terk edilmesi ve “devletin abidevî dönüşü” teması bu kesimin fikirlerine dış destek sağlıyordu²⁷³. Böylece bir darbe ile siyasal iktidarı ele alan ve daha sonra kendisini Şah ilân eden Rıza Han, radikal modernleşmeci diktatörlüğünü kurabildi. Rıza Şah'm politikaları da bu bağlamda, monarşiyi merkeze alarak devlet ile toplumu birbirinden ayırıp, bütün gücü devlette toplamaya yönelikti.

Rıza Şah'ın “alametifarıkası devletin inşası” idi; 1941'de tahttan indirildiğinde arkasında “kapsamlı bir devlet yapısı bıraktı”²⁷⁴. Ancak çok parçalı ve özerk yapıların hepsini bir anda devletin denetimi altına ve demir yumrukla alma yöntemi, sadece kendisine güvenen Şah'm, ülkenin tüm siyasal aktörlerinin yollarını tıkayarak bütün iktidarı tek eline alması ve bürokrasinin en önemsiz işlerine bile müdahil olmasıydı. Böylece ortaya çıkan ve eğitimli kesimden istihdam edilen bürokrasi, sorumlu olduğu

²⁷¹ İran modernleşmesinde halkın durumu ise Rusya (ve hatta Türkiye) ile farklılık teşkil eden bir konudur. Yukarıda bahsedilen toplumun parçalı ve özerk yapısı, siyasal otoritenin zayıf olduğu modern dönemde, söz konusu otoriteye boyun eğdirecek halk ayaklanmalarına imkân vermiştir. 19. yüzyılın sonundaki “tütün protestosu”ndan 20. yüzyılın başındaki Meşrutiyet Devrimi'ne, Rıza Şah'ı iktidara getiren kargaşadan (1919 – 1925) Musaddık'a destek gösterilerine (1951 – 1953) ve nihayet İslâm Devrimi'ne kadar birçok olayda şehir halkının eylemlere yoğun katılımı söz konusudur. İran halkının bu tutumu bazı yönleriyle Batı Avrupa halklarına benzetilebilse de bütün bu eylemlerin sonunda kurulan rejimlerde, halk hareketlerinin demokratik mecralara aktılmasını sağlayacak kurumlar ortaya çıkarılmamıştır. Konuyla ilgili olarak bkz. Ervand Abrahamian, “The Crowd in Iranian Politics 1905 – 1953”, *Past & Present*, No. 41 (1968), ss. 184-210. Sonuç açısından özellikle bkz., a.g.m., s. 208.

²⁷² Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 48.

²⁷³ Cyrus Schayegh, “‘Seeing Like a State’: An Essay on the Historiography of Modern Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 42, No. 1 (2010), s. 39 vd.

²⁷⁴ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 88.

konularda karar verme iradesi bulunmayan ve durumun gereğine göre hareket etme yeteneğinden yoksun bir sınıftı²⁷⁵. Parlamentodan basma kadar tüm alanlarda Şah'ın belirlediği tek seslilik hâkimdi. Böylece siyasal süreçler de karar verme iradesinden yoksun bırakıldığından “siyaset gayrisiyasî hâle geldi”²⁷⁶. Ancak Rıza Şah'ın politikaları, İran halkını, Fars monarşisinin otokratik meşruiyetine inandıracak şekilde toplumsallaştıramadı. Nihayet İkinci Dünya Savaşı esnasında Müttefik kuvvetlerince devrildiğinde (1941) milliyetçilerden sosyalistlere, İslâmcılardan kadın derneklerine birçok siyasal ve sivil oluşum, örgüt ve yayınlarıyla kamusal alanı doldurdu²⁷⁷. Yıllar sonra oğlu Muhammed Rıza Şah da babasınıninkine benzer bir idare tarzına sahip oldu. Ancak bu sefer artan petrol gelirleri dış ekonomik yardımlar ile finansal açıdan büyük destek sağlayan monarşi, buna dayanarak genişlettiği askerî ve idarî bürokrasi ile ekonomik sınıflardan (özellikle toprak ağalarından) ve toplumsal kurumsal yapılardan (özellikle dinî kurum) giderek bağımsızlaştı²⁷⁸. Bununla beraber, tıpkı babasının döneminde olduğu gibi, Muhammed Rıza'nın kurduğu neo-patrimonyal rejimde de askerî ve idarî aygıt, en önemsiz işlerinde bile doğrudan Şahtan emir gelmeden hareket edemiyordu. Şahın yurtdışı gezilerinde çıkan siyasal krizler, kişisel hizmetkârları olan kabine üyelerinin gerek kendi aralarındaki kaprisleri gerekse bağımsız hareket etmekten korkmaları nedeniyle kendisi ülkeye dönüp talimat vermeden hükümet tarafından çözülemiyordu²⁷⁹. Katouzian, söz konusu bağımlı bürokrasinin hareket etme yetisine sahip olmamasını, gerek devrimin engellenememesinin gerekse devrim sonrasında kurulan rejimle ilgili herhangi bir irade beyan edememesinin sebebi olarak görür²⁸⁰. Nihayet devrim başladığında, ülkede kurumsallaşmasını tamamlamış meşru bir seküler rejim de bulunmamaktadır.

²⁷⁵ Reza Arasteh, “The Role of Intellectuals in Administrative Development and Social Change in Modern Iran”, *International Review of Education*, Vol. 9, No. 3 (1963), ss. 330-331.

²⁷⁶ Moaddel, a.g.e., s. 55.

²⁷⁷ A. Reza Arasteh, *Man and Society in Iran*, Leiden: E.J.Brill, 1970, ss. 114-116.

²⁷⁸ Homa Katouzian, “The Pahlavi Regime in Iran”, *Sultanistic Regimes*, eds. H. E. Chehabi ve Juan J. Linz, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998, s. 188.

²⁷⁹ Katouzian, “The Pahlavi Regime in Iran”, a.g.m., ss. 195-196.

²⁸⁰ a.g.m., s. 205.

2.3.DEĞERLENDİRME

Yukarıdaki bölümlerde Rusya ve İran'ın yakın tarihine ilişkin bir çerçeve çizilerek modern dönemine ilişkin siyasal kültür özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunlar arasında özellikle siyasal otoritenin bir yönüne, meşruiyetine odaklanılmıştır. Sonuç olarak söz konusu ülkeler arasında, gelenekselden moderne takip eden süreklilikler ve farklılıklar bağlamında, meşru otoriteye yönelik hipotezin tarihsel ayağı oluşturulabilir.

İlgili dönemde Rusya'da modern siyasal otorite ile girilen ilişkinin biçimi siyasal liderlerin, bürokrasinin, siyasal seçkinlerin ve halkın onu halen patrimonyal meşruiyet çerçevesinde değerlendirdiklerini göstermektedir. Rusya'da önce yasal-ussal Batılı devletler, daha sonra ise Marksizm-Leninizm gibi ileri endüstriyalist bir ideoloji model alınarak inşa edilen modern kurumların, Rusya Çarlığı'nın siyasal otoriteye yönelik geleneksel anlayışının çizdiği sınırlar dâhilinde işletildiği ileri sürülebilir. Seküler siyasal otoritenin alternatifsiz kalmasına ve sivil alanlar dâhil olmak üzere devletin sınırlarının kapsadığı tüm alanlarda belirleyici olması gerektiğine yönelik bu patrimonyal anlayışın salt bürokratik seçkinlerce değil, sivil unsurlarca da kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Ülkenin endüstriyel düzeyi zaman içerisinde artmış, toplumların eğitim ve kültür seviyesi yükselmiştir. Siyasal liderlik makamına sahip olan kişi ve gruplar da zaman içerisinde değişmiştir. Değişimin boyutları oldukça belirgindir. Bununla beraber her kim siyasal otoriteyi eline almışsa, özellikle toplumsal kriz anlarında patrimonyalizme bir geri dönüş göstermiştir.

İran örneği farklı bir portre çizmektedir. İran hükümdarları her dönem, göçebe veya yerli birçok özerk otoritenin üstünde konumlanmış ve bunları denge içerisinde tutma kabiliyeti geliştirmişti. Son olarak Safevîler patrimonyal bir otoriteyi, ülkenin hemen hemen bugünkü sınırları içerisinde tesis etmişti. Ancak Safevî hanedanının sonu ile ülke genelinde tüm özerk grupların çekişmeleri başlamıştır. Kaçar hanedanı da hiçbir zaman geçmişteki patrimonyal meşruiyeti inşa edememiştir. İran'ın modernleşmesi de bu şartlar altında, yani tek bir otoritenin siyasal meşruiyete sahip olamadığı, geleneksel meşruiyetin berhava olduğu bir zemin üzerinde başlatılmıştır. Bu dönemde "bazarîler"

ve “ulema” gibi şehirli gruplardan, aşiretler gibi kırsal gruplara kadar birçok otorite, siyasal otoriteye alternatif bir alanı teşkil etmiştir. Nihayet 20. yüzyılda siyasal gücünü pekiştiren ulema, söz konusu otorite kargaşasına son vermiştir. Ancak İran’da halen siyasal otoritenin birçok grup arasında denge kurması gerekmektedir. Pehlevî rejimi radikal modernleşme hamlesi ile ülkede kapsamlı dönüşümler gerçekleştirmiş ve modern devleti kurmuştur. Ancak söz konusu gruplar arasında meşruiyetini hiçbir zaman tam anlamıyla sağlayamamıştır. Rusya’dakinin aksine, güçlü siyasal liderliği kurumsallaştırma girişimi, bu nedenle bir tür akraba hükümdarlığına, yani neo-patrimonyalizme evrilmiştir – ki bu, patrimonyal meşruiyetten oldukça farklıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME ÖNCESİ PATRİMONYAL YAPILARIN ANALİZİ

1. HAN, BASİLYUS, ÇAR: RUSYA'DA ÇEVREYE KARŞI SİYASAL MERKEZİN EFSANEVÎ OTORİTESİNİN YERLEŞMESİ

1.1.MOSKOF SİYASAL YAPISININ TEMELLERİ

Bugünkü Rus Devleti'nin modernite öncesi siyaset otoritesinin temelleri, 14. yüzyılda henüz Moğol¹ hanlarına bağlı küçük Moskova Knezliği'nin zamanla genişlemesi ve bağımsızlaşmasıyla atılmıştır. İlk Moskovalı hükümdarlar, zorlu coğrafi ve iklimsel şartlarda, uzun nehirlerin sağladığı ulaşım imkânlarıyla oldukça geniş bir alana yayılmış olan Slav topluluklarının merkezkaç eğilimlerinin, merkezî siyaset denetim altına alınması gibi sorunlarla uğraşmak zorunda kalmışlardı. Hanedan içinde istikrarlı bir veraset sistemi kurulmasına yönelik çabalar 16. yüzyılın ortalarında, IV. İvan döneminde bile devam etmiştir. Rurik hanedanının soyunun tükenmesi ile 1598'de başlayan ve Romanov hanedanının hükümlanlığının başladığı 1613'e kadar devam eden Fetret Devri, tüm Rusya sathında merkezî ve güçlü bir siyaset otoriteye duyulan ihtiyaç konusunda yerel seçkinleri (*boyar*'lar) ikna etmişti. İstanbul'daki Patrikhane'den bağımsızlaşan ve merkezde "sezaropapist" kurumsallaşmasını tamamlayan kilise de buna destek sağlamıştır. Böylece 17. yüzyılda, I. Petro'nun radikal bir modernleşme hareketini başlatmasından hemen önce, Rusya'da siyaset otoritenin patrimonyal yapısı tam anlamıyla tesis edilmiştir.

Genelde Rus klasik siyaset kültürüne, özelde Rus patrimonyalizmine "otokrasi" sıfatıyla özgünlüğünü kazandıran unsurlar içinde coğrafi konum ve Moskova

¹ 13. yüzyılda Moğol istilâsına maruz kalan Ruslar, istilâcı Moğol ve Türk boylarını toptan bir şekilde, aslında bir Türk topluluğuna ait olan "Tatar" adıyla anmaktaydılar.

Knezliği'ne has kültürel öğelerin yanı sıra, Moğol hâkimiyetinin mirası ve Bizans Ortodoksluğu da gösterilmektedir². Bu unsurlar tek tek irdelenerek tarihsel bir yoruma ulaşılabilir.

Rusya'nın oldukça sert iklimi Rus köylülerine (*mujik*) ve boyarlarına³, kendilerine yeni yaşam alanları açmak amacıyla sürekli yer değiştirmelerine ve mümkün olan her fırsatta yaşam alanlarını ticarete açmalarına yönelik merkezkaç bir karakter kazandırmıştır⁴. Geniş topraklarda en uygun ulaşım aracı nehirlerdir ve bunların etrafında, Moğol istilâsının başladığı 13. yüzyıla kadar dış ticaretle meşgul olan 250 civarında şehir oluşmuştur⁵. Bütün bu ticarî birimlerin birleşik bir siyasal otoritenin emniyeti sağlamasına ihtiyaç duymasına⁶ ek olarak, sürekli yer değiştiren köylülerin ve boyarların sebep olduğu ekonomik ve siyasal karmaşanın da sona erdirilmesi gerekmektedir. Lord ve serfi birbirine bağlayan sözleşme temelinde üretim ilişkilerinin, yani feodalitenin görülmediği Rusya'nın bu imparatorluk-öncesi döneminde köylüler, kendilerine daha uygun çalışma ve yaşama koşulları sağlayan topraklara göç etmek, böylece efendi değiştirmek gibi bir geleneğe sahiptiler⁷. Daha da fenası boyarların da aynı geleneğe sahip olmalarıydı. Zira knezlere artık üründen pay veren bu yerel toprak sahipleri, yalnızca kendileri başka bir kneze intisap etmekle kalmıyorlar, yanlarında köylülerini ve zenginliklerini de götürüyorlardı⁸. Ayrıca merkezdeki siyasal otorite, ülke topraklarına sürekli akınlar düzenleyen Kırım Tatarları, Polonya-Litvanya gibi önemli askerî güçlere karşı sınırlarının emniyetini sağlamak zorundaydı. Öyle görünüyor ki 15. yüzyılda Moğol hâkimiyetinden çıkan Moskova Devleti'nin çözüm bulması gereken sorunların başında, işte bu merkezkaç eğilimlere

² Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 18; Hélène C. d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003, s. 55.

³ Boyarlar, dar anlamıyla 10. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında knezlerin maiyetindeki kıdemli görevlilere, geniş anlamıyla ise tüm ayrıcalıklı toprak sahiplerine verilen isimdir. "Zengin" veya "seçkin" anlamına gelen Türkçe kökenli bir sözcükten türetildiği tahmin edilmektedir. Özellikle 17. yüzyılda, bir kısmı çarın danışmanları da olan saray mensubu soyluları teşkil etmişlerdir (bkz. Sergei Bogatyrev, "Boyar", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 1, s. 166).

⁴ d'Encausse, a.g.e., s. 43.

⁵ Boris Kagarlitsky, *Çevrenin İmparatorluğu: Rusya ve Dünya Sistemi*, çev. Esin Soğancılar, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2007, s. 58.

⁶ Kagarlitsky, a.g.e., s. 48.

⁷ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 103.

⁸ a.g.e., s. 106.

kapılmış “artık değer rejimini” merkezî denetim altına almak ve işgâlcilerin sınırları aşmasını engelleyerek emniyeti sağlamak gelmektedir. Bu her ne kadar askerî ve otoriter bir rejimi gerektirse de geniş ülke topraklarının yanı sıra, mevcut ekonomik ve teknolojik şartlarda modern anlamıyla merkezî bir devlet düzenine sahip olmak imkânsızdı. Dolayısıyla siyasal merkez, yerel seçkinler ve idareciler ile buldukları yerlerde merkezin gücünü gösterecek işleri yaptırarak karşılığında çeşitli imkânlardan faydalandırılacakları klientalist bir ilişki tesis etti ki, bu yanaşmalar sınıflı knezlikler döneminde *drujina*, İmparatorluk döneminde toprak sahibi boyarlar, Sovyet döneminde *de nomenklatura* olarak kendini gösterecekti⁹.

Moskova Devleti'nin Moğol egemenliğinden çıkışının sembolü 1480'de III. İvan'ın Ugra nehri kıyılarında, Altınorda ordularının savaşmadan geri çekilmeleriyle elde ettiği zaferdir¹⁰. Bu tarihe kadar neredeyse tüm Rusya üzerindeki Moğol egemenliği yaklaşık iki asır sürmüştür. Moğol istilâsından sonra Batu Han, Rus knezlik sistemine dokunmamıştır. Knezlerin yapmaları gereken hanın katma gelip (Saray şehrine; ancak bazen de Karakurum'daki “Büyük Kağan”'a gitmek zorunda kalıyorlardı) “yüz sürmeleri” ve topraklarındaki egemenliklerinin hanın bir lütfu olduğunu gösteren “yarlık” almalarıydı¹¹. Bununla beraber knezlerin yegâne otoriteleri unsurlarını yargılama yetkileriydi, dolayısıyla knez mahkemeleri Rusya'da “devletin çekirdeği”ni oluşturmuştur¹². Moğollar kiliseye asla müdahale etmemiş, din adamlarına vergi muafiyetleri de dâhil olmak üzere birçok imtiyaz tanımışlardır¹³.

Knezler Moğolların bu üstünlüğünü tanımakla kalmamış, hanın sarayında türlü entrikalar çevirerek birbirlerine üstünlük kurmaya, makam ve servet edinmeye çalışmışlardır¹⁴. Suzdal-Vladimir (Moskova) Knezliği'nin rakipleri arasından sivrilmesi de bu tarz bir etkinliğin neticesidir. 1327'de Tver knezinin başlattığı ayaklanmanın

⁹ a.g.e., ss. 18-19.

¹⁰ Akdes N. Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK Yayınları, 2014, s. 131.

¹¹ Kurat, a.g.e., s. 87. “Yarlık (veya yarlığ)” almak, Türk-Moğol siyasal geleneğinde, bir kişinin belirli bir bölgeyi yönetmek için han tarafından yetkilendirildiğini belirten bir buyruk elde etmesini ifade etmektedir.

¹² George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak ve Egemen Ç. Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015, ss. 109-110.

¹³ Kurat, a.g.e., s. 93.

¹⁴ a.g.e., s. 94.

bastırılmasında Altınorda ordusuna destek sağlayan Moskova Knezi I. İvan, bunun karşılığında han tarafından “Büyük Knez” ilân edilerek, han adına vergi toplama ve diğer knezler arasındaki anlaşmazlıklarda yargıçlık etme yetkilerini elde etmiştir¹⁵. I. İvan bu görevi yerine getirirken hana gönderdiğinden daha fazla vergi toplayarak hazinesini güçlendirmiş¹⁶, yine hana dayanarak sağladığı emniyet ile Moskova giderek müreffeh bir şehir hâline gelmiştir. Böylelikle istikrar arayan köylüler ve boyarlar eski efendilerini terk ederek Moskova büyük knezinin hizmetine girmeye başlamış, kilise de Kiev’deki metropolitliği, kendisine *Uspenski Sobor* katedrali gibi pahalı ve görkemli bir yapıyı bağışlayan büyük knezin topraklarına taşımıştır¹⁷. Moskova zaman içinde güçlenirken Moğol egemenliği zayıflamış, neticede Büyük Knez II. Vasili, 1448’de oğlu İvan’ı (III.) hanın onayı olmadan varisi olarak atamak suretiyle Moskova Rusyası’nın siyasî bağımsızlığını ilân etmiştir¹⁸.

Moğol egemenliğinin Rus siyasal kültürüne mirası oldukça tartışmalı bir konudur. George Vernadsky’nin başını çektiği Avrasyacı okul, Rusya’da siyasal merkezin ezici gücünden, ülkenin Avrupa’daki Rönesans ve Reform’a zamanında intibak edememesinden ve geri kalmışlığından, Bizans ve Batı’dan kopmasından Moğolların siyasal mirasını sorumlu tutar¹⁹. Gerçekten de Vernadsky, oy birliği ile kararlar almak suretiyle şehirlerin idaresinde aktif rol aldığını söylediği ilkel Slav parlamentosu *veçe*’nin²⁰ Moğol istilâsının ardından zayıflamasını ve hana dayanan knezlerin güçlenmesini “Rus idarî sistemindeki demokratik unsur”un parçalanması şeklinde ifade etmektedir²¹. Gerek Donald Ostrowski, gerek Michael Cherniavsky Moğol idarî sistemi ile Moskova’nınki arasında şematik benzerlikler yakalamışlardır. Örneğin Ostrowski²², yatay veraset sisteminden toprakların sözleşme ile değil hizmet karşılığı dağıtılmasına; han sülalesinin *ak yasun*, sıradan tebaanın ise *kara yasun* olarak

¹⁵ d’Encausse, a.g.e., ss. 50-51.

¹⁶ Bu nedenle lâkabı “para kesesi” demek olan *Kalita* idi.

¹⁷ Kurat, a.g.e., ss. 107-109.

¹⁸ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 120.

¹⁹ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli, İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 2016, ss. 68-70.

²⁰ Vernadsky, a.g.e., s. 70.

²¹ a.g.e., s. 109.

²² bkz. Donald Ostrowski, “The Mongol Origins of Muscovite Political Insitutions”, *Slavic Review*, Vol. 49, No. 4 (1990).

sınıflandırıldığı Moğol-Türk ikili toplumsal katmanının Moskova’da devam ettirilmesinden Rusya’nın imparatorluk dönemindeki birçok soylu ailenin Moğol-Türk kökenli olmasına kadar bazı benzerlikler sıralamaktadır. Bu nedenle Moskovalı Rusya’nın siyasal geleneklerinin, Kievli siyasal geçmişinden çok Moğol-Türk siyasal karakterinde temellendiği kanaatindedir²³. Cherniavski de Rusya’daki “otokrasi” kavramının, Hıristiyan *Basilyus*’unun meşru idaresini ifade etmekten öteye geçmeyen Bizanslı orijinalinden farklı olarak tüm unsurlarını kölesi (*vse kholopi*) olarak gören, hiç kimseye karşı sorumlu olmayan, sekülerleşmiş, keyfî ve mutlak monarşiyi ifade ettiğini, dolayısıyla da Bizans basilyusunun değil, Moğol hanının bir imajı olduğunu belirtir²⁴. Yine de bir tarafta Hıristiyanların meşru lideri olarak Rus Çarı, bu imajın hemen yanında ve bununla hiçbir senteze ulaşmadan çelişkili varlığını sürdürmüştür. Cherniavski, IV. İvan’ın gündelik davranışlarında bunun yansımasını görür: “Gündüzleri katletmek ve geceleri dua etmek”²⁵.

İki asırlık Moğol egemenliğinin Rus siyasal kültürü üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını söylemek, elbette ki gerçekçi olamaz. Bununla beraber Moğol siyasal mirasının biraz abartıldığı da açıktır. Temelleri 19. yüzyılda, ünlü Rus tarihçi Karamzin tarafından, Rusya’nın Batı karşısında geri kalmışlığını açıklamak amacıyla atılan bu tez, Sovyetler Birliği döneminde benimsenerek resmîleştirilmiştir²⁶. Ancak Rusya’da siyasal merkezin çevreye uyguladığı orantısız gücü, Rus siyasal seçkinlerinin ve halkının iç dinamiklerini yadsıyarak Moğolların idarî sisteminin Ruslar üzerinde bıraktığı kalıcı bir maraz olarak görmek pek inandırıcı değildir. Puşkin’in de ifade ettiği gibi Moğollar, “Aristoteles’i ve cebiri olmayan Araplar”dır²⁷; yani bunların Ruslar üzerinde bıraktığı etki, Arapların Batı üzerinde bıraktığıyla bir tutulamaz. Ayrıca Moğollar Rus şehirlerini, kendilerine bağlı knezlerin idaresine bırakmışlar, kiliseye hemen hiç müdahale etmemişler, toplumla da belirli zamanlarda haraç toplamak dışında bir ilişkiye girmemişlerdir. Muazzam bir askerî güç olsalar da siyasal açıdan istikrarlı kurumlara sahip olamamışlar, devletleri de çok kısa ömürlü olmuş, parladıkları gibi dağılıp

²³ Ostrowski, “The Mongol Origins...”, a.g.m., ss. 537-538.

²⁴ Michael Cherniavsky, “Khan or Basileus: An Aspect of Russian Medieval Political Theory”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 20, No. 4 (1959), ss. 474-476.

²⁵ Cherniavsky, “Khan or Basileus...”, a.g.m., s. 476.

²⁶ Kagarlitsky, a.g.e., ss. 76-77.

²⁷ Aktaran, d’Encausse, a.g.e., s. 46.

gitmişlerdir. Bunun yanında alfabeden ölçü birimlerine kadar birçok teknolojiyi fethettikleri halklardan almışlardır²⁸. Sovyet döneminin sakıncalı tarihçisi Pokrovski'ye dayanan Boris Kağarlitsky'e göre, Moğol istilâsı başlamadan önce Kiev Rusyası çoktan çözülmüştür²⁹. Zira 13. yüzyılda Baltık'taki ticarî üstünlüğünü bölgede yeni kurulan ticarî merkezlere, Akdeniz'dekini de Venedik ve Cenevizlilere kaptırdığından ekonomik daralmaya uğramış; neticede merkezî siyasal otoritesi aşınmış, bağlı knezler kendi içlerinde savaşa tutuşmuş ve askerî sistemi yozlaşmıştır. Yine Kiev Rusyası'nın Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasının ardından özerk şehirlerin yok olmasının ve Moskova Rusyası'nda mutlak monarşinin kurulmasının illâ Moğol etkisine bağlanması gerekmez. Zira Moskova Rusyası Moğollardan bağımsızlaştığı esnada, Avrupa'da feodal birimler merkezî mutlak monarşilerin çatısı altında birleşmeye başlamıştır³⁰.

Burada Ostrowski'nin bazı benzerliklere dayanarak ileri sürdüğü görüş de eleştirilebilir. Örneğin yatay veraset, Moğollar Rusya'ya gelmeden çok önce Kiev Rusyası'nda büyük bir sorundur. Hatta yatay veraset sistemi nedeniyle mülkiyetleri, dolayısıyla otoriteleri giderek ufalanan knezler, sırf bu soruna çözüm bulabilmek için 1097'de Lyubech'te bir konsey toplamışlardır³¹. Özellikle hanedanın verasetinde sorun yaratan bu sistemin terk edilmesi için ilk adım, yukarıda da belirtildiği gibi, tam da Moğol egemenliğinin zayıfladığı dönemde, II. Vasili'nin oğlunu varisi olarak tayin etmesiyle atılmıştır. Yine de Romanovlara (yani 17. yüzyılın başına) kadar sorunun tamamen çözülemediği anlaşılmaktadır. Ayrıca toprakların ileri gelenlere, feodalitede olduğu gibi ileriye yönelik karşılıklılık ilkesine dayalı sözleşme ile değil de hâlihazırda verilen hizmetin karşılığı olarak tahsis edilmesi sistemi Moğollardan çok önce Bizans *pronoia*'sında, Abbasî, İran ve Selçuklu *ikta*'sında da görülür. Yine Çarlık Rusyası'nda, 19. yüzyılda bile birçok soylu ailenin Moğol-Türk kökenli olmasında şaşırtıcı bir taraf

²⁸ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., ss. 71-72.

²⁹ Kağarlitsky, a.g.e., ss. 92-94.

³⁰ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 72.

³¹ a.g.e., s. 35.

yoktur. Rusya gibi geleneksel imparatorluklarda, siyasal seçkinlerin farklı etnik kökenlerden gelmesi sıkça görülen bir husustur³².

Bununla beraber Moğol egemenliği, Rus halkı ile siyasal seçkinleri arasındaki ilişkiyi yüzyıllar boyunca etkileyecek içsel bir süreci tetiklemiştir. Yukarıda Moğolların bu topraklara gelmelerinden önce şehirlerin ticaretten elde ettikleri gelirlerin çoktan azalmış olduğu belirtilmişti. Ayrıca Moğol hanları, kendilerine vergilerini düzenli olarak ödeyen knezleri, başında oldukları idarî bölgelerde görece bağımsız bırakmışlardı. Bu şartlar altında şehirlerin yöneticileri, yani Rus halkının idarecileri olan knezler, ortaya çıkan gelir açığını, Moğol egemenliğine dayanmak suretiyle idareleri altındaki halkın üstüne çökerek kapatma yoluna gitmişlerdir. Köylünün artık ürününün önemli kısmını ellerinden almışlardır. Rus siyasal seçkinlerinin bu fırsatçılığı, Rus alt sınıfları üzerinde yüzyıllar boyunca zaman zaman kendini gösteren devlet iktidarını reddetmeye yönelik eğilimlerin başlangıcı olmuştur³³. Gelecek yüzyıllarda görülen “Eski İnançlılar” hareketi, *streltsi* (seçkin, tüfekli askerî birlik) ayaklanmaları, “düzmece” çarların isyanları, hatta Bolşevik Devrimi, insan kaynağı olarak tam da bu hoşnutsuz halk kitlelerine dayanmıştır³⁴.

1.2.RUS SEZAROPAPİZMİNİN OLUŞMASI

Rus siyasal kültürüne yön verdiği düşünülen önemli bir diğer unsur da Ortodoks Kilisesi aracılığıyla Bizans siyasal mirasıdır. Bu miras bir yönüyle Rusya'yı, haçlı ordularına insan kaynağını sağlayan Batılı komşularından ayırmıştır. Diğer yönden ise dinî kurumu, aynı zamanda kilisenin de başı olan hükümdarın, yani siyasal otoritenin madunu olarak konumlandırılan Bizans sezaropapizmi ile Rus otokrasisine en önemli meşruiyet kaynaklarından birini sağlamıştır. Zaten siyasal otoritenin Hıristiyanlığın Ortodoks yorumunu seçmesinde bu sonuca ulaşmayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

³² Burada üzerinde ayrıntısıyla durulmayacak olsa da Cherniavsky'nin de Bizans basilyusunun siyasal otoritesinin sınırlarını fazla iyimser değerlendirdiği söylenebilir. Zira sezaropapizm, doğrudan Bizans siyasal geleneklerinden türetilmiş bir kavramdır.

³³ d'Encausse, a.g.e., s. 45.

³⁴ Ayrıca Keenan'ın “geleneksel hoşnutsuzluk” olarak değerlendirdiği ve Slavofillere kadar genişlettiği bir tür anti-Moskovacı siyasal gelenek için bkz. Keenan, “Muscovite Political Folkways”, a.g.m., ss. 162-163.

Rusya'da Hıristiyanlığın resmen kabulü, 10. yüzyılın sonlarında Kiev Büyük Knezi Vladimir'in bu dine geçişi ile başlar. Vladimir'in Ortodoksluğu seçmek suretiyle etrafını kuşatmış olan Latin-Katolik Avrupa'dan ve İslâm dünyasından siyasal açıdan daha bağımsız kalabilmeyi, ticarî ilişkilerinin kuvvetli olduğu Bizans ile kültürel açıdan daha da yakınlaşmayı ve ülke içindeki kan davalarını bitirebilmeyi amaçladığı düşünülmektedir³⁵. Fakat daha da önemlisi Ortodoks Kilisesi'nin dünyevî siyasal otoriteye attığı meşruiyettir ve o dönemde Bizans imparatoru, Katolik siyasal otoritelere nazaran daha haşmetli görünmektedir³⁶. Hıristiyanlığın kabulü ile Bizans'ta *nomokanon* olarak bilinen kanunlar, Bulgarca üzerinden Rusçaya *kormçaya kniya* adı ile tercüme edilmiş, böylece Kiev Rusyası ilk defa, sadece kiliseye değil, mülkî idareye ilişkin düzenlemeler de içeren bir kanun derlemesine sahip olmuştur³⁷. Bu kanun metni Bizans sezaropapizmini de aynen Rus siyasal sistemine aktarmış, hükümdara dinî kurumun başı payesini vermiştir. Buna göre kilisenin en önemli vazifelerinden biri de dinin korunması ve sürekliliğinin sağlanması karşılığında hükümdarın meşruiyetine katkıda bulunmak, halkı siyasal otoriteye itaat etmeye teşvik etmek olacaktır³⁸.

Siyasal otoritenin dinî kurumdan bağımsızlaşması, Moğol egemenliğinden ve boyarlardan bağımsızlaşması süreciyle eş zamanlı seyretmiştir. Görüldüğü gibi Ortodoks Kilisesi'nin kendisine dayandığı teori, hâlihazırda siyasal otoriteye üstün bir güç atfetmektedir. Bununla beraber Rusya'daki dinî kurumun 15. yüzyılda Konstantinopolis'teki hiyerarşik üstlerinden bağımsızlaşmaya başlaması süreci de onu, tamamen seküler siyasal otoritenin denetimine sokmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun etrafını çevirdiği Konstantinopolis şehrinde ibaret kalan Bizans İmparatorluğu, siyasal açıdan hayatta kalabilmek adına kilisesini Katolik Kilisesi'yle birleştirme yoluna gitmiş; Konstantinopolis'teki patriklik, o dönem Moskova metropoliti olarak atamış olduğu İsidor'u 1438-39'da, 1431 ile 1442 arasında çeşitli aralıklarla toplanan Basel-Ferrara-Floransa Konsili'ne temsilcisi olarak göndermiştir. Konsilde, İsidor'un da kabul ettiği üzere iki kilisenin, yani Ortodoks ve Katolik kiliselerinin, ikincisi lehine birleştirilmesi kararı çıkmıştır. Bu teslimiyet Ortodoks Kilisesi içinde derin bir çatlığa sebep olurken,

³⁵ Vernadsky, a.g.e., s. 58; Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 61-62.

³⁶ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 63.

³⁷ Kurat, a.g.e., s. 36.

³⁸ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 66.

1444'te haçlı ordularının Varna'da Osmanlı ordusu karşısında aldığı yenilgi ile bu birleşmenin, Bizans'ı kurtarmak açısından pratik bir faydasının olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Rusya'daki siyasal otorite harekete geçmiş ve İsidor'u tutuklatmıştır. Yerine, tarihte ilk defa Konstantinopolis'in onayı aranmaksızın Yona'yı atamış, böylece Moskova'daki Ortodoks Kilisesi, “*otosefal*” de denilen Konstantinopolis'ten bağımsızlaşma sürecini başlatmıştır³⁹. 1453'te İstanbul'un Osmanlılarca fethi neticesinde, Ortodoks teolojisine göre Hıristiyan dünya, kendisine bağlanacağı evrensel siyasal otoriteden mahrum kalmıştır. Rus Kilisesi ve siyasal otoritesi bu soruna, özgün ve aşamalı bir çözüm üretecektir.

Dikkat edilecek olursa söz konusu tarihler, II. Vasili'nin oğlunu (III. İvan) Altınorda hanının onayı olmaksızın varisi olarak atadığı tarihle (1448) çakışmaktadır. Demek ki Rusya'da siyasal otorite, aynı dönemde hem siyasal hem dinî açıdan bağımsızlığını kazanmaya ve tüm kurumlar üzerindeki hegemonyasını tesis etmeye başlamıştır. Vasili'nin oğlu III. İvan döneminde (1462 – 1505) hükümdarın patrimonyal ayrıcalıkları açıkça ortaya konmuştur. İvan, 1472'de Paleolog hanedanından prenses Sofya (Zoya) ile evlenmiş, Sofya maiyetiyle beraber Kremlin'e taşınırken onunla beraber Bizans saray adetleri ile İtalyan sanatı da Moskova'ya girmiştir⁴⁰. Böylece Rusya hükümdarları, Roma İmparatorları ile akrabalık tesis edecektir. Daha sonra ileri sürülen Bizans (yani Roma) imparatorunun mirasçısının ve Hıristiyanların (yani Ortodoksların) yegâne hamisinin Rus çarları olduğu fikrinin meşruiyeti bu akrabalığın sayesinde gelişmiştir. İvan, artık kendi otoritesinin yanında herhangi bir alternatife izin vermemektedir. Siyasal açıdan bunun göstergesi, knezi ve başpiskoposu dâhil olmak üzere tüm üst rütbeli makamların *veçe* tarafından seçildiği ve yerine göre görevden

³⁹ a.g.e., ss. 120-121. Tam da bu satırların yazıldığı dönemde Rus Ortodoks Kilisesi ile İstanbul'daki patrikhane arasındaki ilişki açısından tarihsel bir gelişme daha yaşanmıştır. 2014'te Rusya'nın Ukrayna toprağı olan Kırım'ı ilhak etmesiyle iki ülke arasında gerilen ilişkiler, ülkelerin din kurumlarının da etkilemiştir. Ukrayna'nın Rusya'dan ulusal bağımsızlaşma sürecine paralel olarak Ukrayna Kilisesi'nin de Moskova'dan bağımsızlaşma talebi, Ekim 2018'de İstanbul'daki Fener Rum Patrikhanesi tarafından kabul edilmiştir. Bunun üzerine toplanan Rus Ortodoks Kilisesi'nin karar organı “Kutsal Sinod”, 15 Ekim 2018'de, “tarihsel hakikate aykırı” davrandığını iddia ettiği İstanbul'daki patriklik ile tüm ilişkilerini kesme kararı almıştır. Buna göre iki kilisenin de patrikleri ile üyeleri beraber herhangi bir ayin yapamayacaklardır. Söz konusu ayrılık, 1054'te Katolik Kilisesi'yle ayrılmasından sonraki süreçte Ortodoks Kilisesi'nin yaşadığı en büyük ayrılık olarak değerlendirilmektedir. Konuyla ilgili olarak bkz. “Russian Orthodox Church Severs Links with Constantinople”, *BBC*, 16.10.2018, <https://www.bbc.com/news/world-europe-45870939>, (30.10.2018).

⁴⁰ Kurat, a.g.e., ss. 138-139.

alınabildiği, bir tür cumhuriyet olan Novgorod'un, 1478'de İvan tarafından ele geçirilmesi ve *veçe*'sinin dağıtılıp, çanının Moskova'ya gönderilmesidir. Geçmişte Baltık ticaretinde sahip olduğu üstünlüğü, 15. yüzyılda Hansa Birliği'ne kaptıran ve boyarları artık halkı üzerinde birer yük hâline gelen Novgorod'un Moskova'nın eline geçmesi ile Rusya'da, Moskova'dan bağımsız, özgün yasalarıyla idare edilen siyasi birimlerin sonunun geldiği anlaşılmaktadır⁴¹. İvan'ın 1497'de ilân ettiği ve Rusya'nın ulusal çaptaki ilk yasası ile Rus hükümdarı, hukukî olarak da diğer seçkinlerden ayrılarak bunların üstünde bir konuma sahip olmuştur. 1497 *Sudebnik*'i olarak da bilinen bu yasa ile hükümdarın yanı sıra boyarların ve doğrudan hükümdara bağlı memurlar olan *dyaki*'lerin tüm ülke sathında geçerli seküler hukukî ve idarî yetkileri belirlenmiştir. Buna göre söz konusu makamlara suçluların tespiti ve cezalandırılması, rüşvetin engellenmesi vb. yetkiler tanınmıştır⁴². Yargının kaynağının örfî hukuk mu, Bizans metinleri mi, yoksa yargıcın kişisel adalet duygusu mu olacağı çok da belli olmayan modernite öncesi bir hukuk metni olarak 1497 *Sudebnik*'i⁴³, yine de Moskova'nın tüm ülkeye hükmetmeye başladığının göstergesi olmuştur. Getirdiği bir diğer yenilik de meşhur 57. maddesi ile köylülerin geleneksel göç etme özgürlüklerini toprak sahipleri lehine sınırlandıran ilk hukukî metin olmasıdır. Buna göre köylüler eğer göç etmek istiyorlarsa bunu, zaman açısından her yılın Aziz George Günü'nün bir hafta öncesi ile bir hafta sonrası arasında sınırlandırılmış olarak ve toprak sahibine belirli bir ödeme yaptıktan sonra gerçekleştirebileceklerdi⁴⁴.

Dinî kurum üzerindeki siyasi tahakkümün tesisi açısından ise yine III. İvan döneminde yaşanan, kilisenin mülklerine ilişkin ruhban sınıfını ikiye bölen teolojik tartışma önemli bir gelişme olmuştur. Söz konusu dönemde ülkedeki tarım arazilerinin yüzde 25'i kilisenin mülkiyetindedir ve bu durum hem bazı ruhbanlar arasında hem de siyasi otorite nezdinde kaygı uyandırmaktadır⁴⁵. Tver-Volga münzevileri ile Musevîlikten etkilenen *Judaizer* tarikatının başını çektiği bir grup ruhban, kilisenin mülkiyet hakkı olamayacağını ileri sürerken, *Josephist* tabir edilen ("eldeciler" de

⁴¹ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., ss. 75-82.

⁴² George G. Weickhardt, "Sudebnik of 1497", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.4, s. 1495.

⁴³ Weickhardt, "Sudebnik of 1497", a.g.md., s. 1496.

⁴⁴ a.yer.

⁴⁵ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 116.

denilirdi) ruhban okulu tam tersini savunmaktadır. Aslında Novgorod'daki kilise mülklerini müsadere eden III. İvan, ilk grubun görüşlerini kendi çıkarlarına daha uygun bulmaktadır. Ancak Josephistlerin 1503'te topladığı kilise konseyi Judaizerleri sapkın ilân etmiş ve siyasal otoriteden bunların kovuşturulmasını istemiştir. İvan da bu tarihsel fırsatı kaçırmamış ve kilise mülklerini müsadere eden vazgeçip, Josephistlerin tezini resmîleştirilmesi karşılığında, bunlardan otoritesine tam destek sözü almıştır. Neticede Josephist ruhban, Bizans "kilise-devlet" uzlaşması doktrinini hatırlatmış ve "Üçüncü Roma" tezini geliştirmek suretiyle siyasal otoritenin dinî meşruiyetini sağlayarak sözünü tutmuştur⁴⁶. İvan'dan sonra tahta geçen III. Vasili döneminde (1505 – 1533), Pskov'daki manastırın rahibi Philotheos tarafından hükümdara yazılan mektupta ileri sürülen teoriye göre, Hıristiyan dünya hâkimiyeti Roma'da temellenmiş, son temsilcisi Konstantinopolis olmuş ve bu şehir de Türklerin eline geçmiştir. Bu durumda Moskova hükümdarı, hem Hıristiyanların (Ortodoksların) yegâne bağımsız siyasal otoritesi hem de Bizans imparatorlarının soydaşı ve varisi olduğuna göre Moskova, artık "Üçüncü Roma"dır ve Hıristiyanlıktaki "mukaddes üçleme" gereği bir dördüncüsü de olmayacaktır. Bu nedenle dünya hâkimiyetinin yeni merkezi Moskova olmalıdır⁴⁷. Mektubunda Philotheos, Vasili'ye hitaben, "Siz tüm dünyadaki Hıristiyanlar için tek çarsınız" demiştir⁴⁸. Esasen, "Üçüncü Roma" tezi, siyasal olmaktan çok teolojik bir tezdır ve Rusya, dış politikasında bu teze pek dayanmamıştır⁴⁹. Buradan da anlaşılmaktadır ki Rusya'da "Üçüncü Roma", kilise hiyerarşisinde Bizans'tan bağımsız olarak sezaropapizmin Rus versiyonunun inşasına teolojik meşruiyetini kazandırma meselesi olarak görülmüştür. Hemen arkasından da diğer patrimonial sistemlerin kurumsallaşması dönemlerinde görüldüğü üzere, Rus hükümdarının kişisel meşruiyetini artırmaya yönelik efsaneler uydurulmaya başlanmıştır. Bu çerçevede, Rurik hanedanının nesebi, Roma Sezarı Augustus'un kardeşi Prus'a bağlanmış; Bizans imparatorunun olduğu iddia edilen, ancak muhtemelen bir Tatar yapımı olan *Monomah* denilen tacın, bizzat İmparator IX. Konstantin tarafından Moskova büyük knezlerinin Kievli Rurik atası Vladimir'e hediye edildiği iddia edilmiş ve devlet sembolü olarak da Bizans'ın çift

⁴⁶ Vernadsky, a.g.e., ss. 144-145.

⁴⁷ Kurat, a.g.e., s. 156.

⁴⁸ Aktaran Michael Cherniavsky, "'Holy Russia': A Study in the History of an Idea", *The American Historical Review*, Vol. 63, No. 3 (1958), s. 619.

⁴⁹ d'Encausse, a.g.e., s. 57.

başlı kartalı kabul edilmiştir. Hatta Hristiyanlığın Rusya topraklarındaki başlangıcı daha erken bir döneme, Aziz Andrey'in Rusya'yı takdis ettiği iddia edilen Hristiyanlığın başlangıç dönemlerine kadar geri çekilmiştir⁵⁰.

1.3.TOPRAK REJİMİNDE PATRİMONYAL KURUMSALLAŞMA

III. İvan ve III. Vasili dönemleri, siyasal merkezin patriyarkal geçmişten koparak patrimonyal bir sisteme evrilmesi hususunda belirleyici olmuştur. Yukarıda bahsedilenlere ek olarak tahtın veraseti sisteminde ve toprak rejiminde de köklü değişimler bu dönemde yaşanmıştır. III. İvan'ın vasiyeti ile III. Vasili, diğer kardeşlerinden kati şekilde ayrılarak tahta çıkmış ve para basma, diplomatik ilişkiler kurma gibi işler tamamen ona bırakılmıştır. Böylece Moskova hükümdarının kardeşleri ya da akrabaları olan diğer knezler, artık sadece onun tebaası konumuna düşmüştür⁵¹. Yine de veraset sorunu Rusya'da sistemli bir çözüme oldukça geç bir zamanda kavuşmuştur. Bu durum bile tek başına, devletin, hükümdarın kişiliğine ne derecede bağımlı olduğunun göstergesidir.

Toprak rejiminde ise patrimonyalizm, bağımsız özel mülkiyetin yerini her an müsadere edilebilir hizmet topraklarının almasında görünür hâle gelmiştir. Aristokrasinin, yani Slav knezlerinin dayandığı geleneksel veraset sisteminde – ki tahtın veraseti de aynı sisteme bağlıdır –, *udel* denilen özel mülkiyetteki topraklar miras olarak babadan en büyük oğula değil, tüm oğullara ve babanın erkek kardeşlerine kalmaktadır⁵². Bunun sonucu, bu tarz özel mülkiyetteki toprakların parsellere ayrılarak küçülmesi ve prens sayısının giderek kabarmasıdır. Boyar topraklarının da dâhil olduğu şekliyle genel adı *votçina* olan bu özel toprakların zaman içinde, özellikle askerî hizmet karşılığında verilen ve Bizans *pronoia*'sına, Abbasi/İranî iktaya, ama daha çok Osmanlı timarına benzeyen *pomestie* topraklarının gerisinde kalmasının bir nedeni de bu işlevsizleşme hâlidir. 16. yüzyılın ortalarından itibaren *votçina* ile *pomestie* arasındaki

⁵⁰ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 155; Kurat, a.g.e., s. 156; Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 123.

⁵¹ Kurat, a.g.e., s. 149.

⁵² Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 103-104.

farklar azalmaya başlamış, *votçina* sahipleri (*votçinnik*'ler) de çarın ordusunda hizmet etmeye mecbur bırakılırken, bunu reddetmeleri hâlinde toprakları müsadere edilmiştir⁵³.

Pomestie, patrimonyal bir idarenin tesis edilmesinde önemli bir adımdır. Bu adımın atılması ise diğer statü gruplarından siyasal açıdan ayrıışan bir hükümdarın, teorik olarak tüm ülkedeki toprakların mülkiyetinin yegâne sahibi olmasını gerektirir. Böylece bu toprakları, özellikle askerî hizmet karşılığında memurlarına gönlünce tahsis edebilir ve gerektiğinde müsadere edebilir. Bu ise ekonomik işleyişe doğrudan müdahale edebilecek kudrete sahip olması ve bunun meşru kabul edilmesi ile mümkündür. Bunun da III. İvan döneminde tam olarak gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Aslında daha eski dönemlerden beri Slav prensleri olan knezler ile bunların savaşçıları olan ve sonradan boyar sınıfını meydana getirecek olan *drujina*'lar, *kormlenie* denilen bir maaş sistemini kurumsallaştırmışlardır. Buna göre toprak sahipleri kendi topraklarını işleyen halk üzerindeki vergi alma ve yargılama yetkilerini taşrada *namestniki* veya *volostel*, köylerde köylü meclisi *mir* tarafından seçilen *starosta* denilen memurlarına havale etmişler, karşılığında bu memurlar verginin bir kısmını maaş olarak kendilerine ayırmışlardır⁵⁴. Buradan da anlaşılacağı gibi *kormlenie*, tipik bir ilkel maaş ödeme sistemidir. Bununla beraber *kormlenie* sahibi memurların artık ürünün ne kadarını vergi olarak kendilerine çektiklerinin denetimini yapmak pek mümkün olmamıştır ve köylülerle kişisel ilişkilere fazla bağımlı olan bu sistemde kamusal ve özel ilişki arasında net bir ayırım kalmamıştır. Ayrıca sistem, Rusya'da para ekonomisinin kurumsallaşmasını da engelleyici bir işlev görmüştür⁵⁵.

Pomestie ise yerel seçkinlerin değil, doğrudan merkezî siyasal otoritenin tahsis ettiği, dolayısıyla merkezî devlet otoritesinin göstergesi olan hizmet topraklarıdır. III. İvan, 1471 ve 1478'deki Novgorod seferlerinin sonucunda, şehrin özerkliğine darbe vurmak amacıyla birçok Novgorodlu boyarı idam ettirmiş, kalan seçkinleri başka bölgelere sürmüş, kilise toprakları ile bunların mülklerini müsadere edip subaylarına

⁵³ Mikhail M. Krom, "Votchina", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 4, ss. 1650-1651.

⁵⁴ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 138-139.

⁵⁵ Stefan Hedlund, "Kormlenie", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 2, s. 772.

hizmetlerinin karşılığı olarak tahsis etmiştir⁵⁶. Böylece *pomestie* sisteminin temelleri atılmış,⁵⁷ bundan sonra sistem giderek yaygınlaştırılmıştır.

Pomestie kurumunu geliştirmek suretiyle siyasi otorite, toprak aristokrasisinin gelişip serpilmesini engellemeyi ve doğrudan kendine bağlı bir hizmet aristokrasisi kurmayı amaçlamıştır. Zaten kendilerine *pomestie* tahsis edilen bu seçkinler (*pomeşçiki*), en azından uygulamanın ilk dönemlerinde, söz konusu topraklar üzerinde ikamet etmemekte, köylülerden alacakları kiralar, üçüncü bir memur grubu tarafından toplanıp bunlara iletilmektedir. Böylece Moskova, giderek genişlettiği bu hizmet toprakları üzerinde daha etkin bir denetim sağlamış ve orduya asker yetiştirmenin ucuz bir yolunu bulmuştur⁵⁸. Bu arada da *pomeşçiki*'lerin göze batacak kadar zenginleşmelerini veya aralarında anlaşma yapmalarını kendi otoritesine tehdit olarak algılamış ve bu tarz gelişmelere derhal müdahale etmiştir. *Pomeşçiki* ailelerinden biri olan Patrikeyeviler, böylesi bir zenginleşme neticesinde 1499'da III. İvan'ın müdahalesine uğramışlar, aile reisleri İvan Yurieviç rahip olmaya zorlanmış, kardeşleri de hapse atılmıştır. Zamanla aile tamamen ortadan kaybolmuştur⁵⁹.

Hosking, *voçina* ve *pomestie* meselesinde Pipes'm, çara aşırı güç atfettiğini söylemektedir. Yazara göre Pipes, hükümdarın ülkedeki tüm topraklar üzerinde sınırsız bir mülkiyet hakkı olduğunu ve bunu babadan oğula miras olarak devraldığını düşünmüştür. Oysa Hosking'e göre zaten *voçina*, Batı Avrupa'daki feodalitede görülen ve hukuken desteklenen özel mülkiyete benzememekte ve hükümdar da geleneklerle bağlı kalmaktadır⁶⁰. Gelişmeler Hosking'in bu konuda haklı olduğunu göstermiştir. Zira 17. yüzyılın sonunda *pomestie*, artık miras bırakılabilen, satılabilen, manastırlara bağışlanabilen *voçina* toprağına benzemiş, bu arada *voçina* sahiplerine de hizmet

⁵⁶ Vernadsky, a.g.e, s. 121.

⁵⁷ Richard Hellie, "Pomestie", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 3, s. 1204.

⁵⁸ Hellie, a.g.md., ss. 1204-1205.

⁵⁹ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 131-132.

⁶⁰ a.g.e., ss. 133-135.

yükümlülüğü getirilmiş, kısaca bunlar arasında bir fark kalmamıştır. Neticede I. Petro'nun 1714'te çıkarttığı kanun ile bu iki toprak sistemi resmen birleştirilmiştir⁶¹.

1.4.KORKUNÇ İVAN'IN SULTANİZMİ

Rusya tarihinde Korkunç İvan (IV.) dönemi (1533 – 1547 arası Moskova Büyük Knezi ve 1547 – 1584 arası Tüm Rusyaların Çarı), patrimonyal gelenekleri de aşan sultanist bir dönemi simgelemektedir. Bu dönemde İvan, gerek veraset sistemine, gerek knezlere ve boyarlara, gerek kiliseye ilişkin gelenekleri kesintiye uğratmaya yönelik bir terör uygulamış; *zmeski sobor* denilen danışma meclisini toplamasından toprak sistemine yönelik radikal politikaları yürürlüğe koymasına kadar birçok yenilik getirmeye çalışmıştır. Hükümdarlığı sona erdikten ve sular durulduktan sonra bu yeniliklerinin ne kadarının kalıcı olduğu tartışmalı da olsa hükümdarın kişiliğinde merkezî devlet aygıtına kazandırdığı güç, Rus patrimonyalizminin kurumsallaşması açısından belirleyici olmuştur.

İvan'm icraatlarının Rus siyasal kültüründeki bağlamına oturtulması açısından, her şeyden önce ünlü “Korkunç” lâkabının menşesine inilmelidir. Keenan, aslında Batılı gözlemcilerin İvan'a lââyık gördüğü ve aslı Fransızca “*le Terrible*” olan söz konusu lâkabın Rus tarih yazınına, İvan'm ölümünden yaklaşık iki asır sonra ve Rusça “*Grozni*” olarak girdiğini belirtmektedir⁶². Oysa *grozni* sözcüğü ile ifade dilen kişilik özelliği, Batılı “zalim” ya da “korkunç” karşılıklarına indirgenemez. Bu lâkap, adalet için gerektiğinde şiddete yönelen bir hükümdarı ifade etmektedir⁶³. Dolayısıyla bu lâkabın Türkçe karşılığı daha ziyade “yavuz” olmalıdır⁶⁴. Yine İvan döneminde Rusya'yı ziyaret eden Batılı gözlemciler, İvan'm idare tarzının zalimce olduğunda hemfikir olmakla beraber, bunun aşağı sınıflarca yolsuzluklara ve kötü yönetime karşı arzu edilir

⁶¹ Hellie, a.g.md., s. 1205; Krom, a.g.md., s. 1651.

⁶² Edward L. Keenan, “How Ivan Became ‘Terrible’”, Harvard Ukrainian Studies, Vol. 28, No. 1 / 4 (2006), ss. 525-526.

⁶³ Keenan, “How Ivan Became ‘Terrible’”, a.g.m., s. 531.

⁶⁴ İlber Ortaylı, “Yavuz Sultan Selim”, *Milliyet*, 16 Eylül 2012, <http://www.milliyet.com.tr/yavuz-sultan-selim/ilber-ortayli/pazar/yazardetay/16.09.2012/1597012/default.htm>, (12.02.2018). Burada yazarın, Yavuz Sultan Selim ile IV. İvan arasında lâkap benzerliği dışında pek de benzerlik görmediğini belirtmek gerekir. Bununla beraber bu iki hükümdarın dönemlerindeki dünya çapında siyasal gelişmeler açısından bir benzerlik sezdirilmektedir (a.yer.).

olduğunu ve adalet ile hükmetmenin bir ifadesi olarak görüldüğünü belirtmektedirler⁶⁵. Öyleyse Rus siyasal kültürü açısından İvan'ın yürüttüğü terörün, en azından bir dereceye kadar mazur görülebildiği söylenebilir. Yani hem İvan'ın hem de takip eden Rus siyasal liderlerinin yukarıdan aşağıya uyguladığı orantısız şiddetin, Rus siyasal kültürü içinde belirli bir meşruiyete tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan İvan, Cherniavsky'e göre, Batılılarca her ne kadar “zalim”, “anti-aristokrat” ve “anti-ruhban” olarak tasvir edilse de aslında Machiavelli'nin tarif ettiği, siyasal gücünü din ve ahlâktan ayıran ve ülkesinin refahı için kullanan tipik bir Rönesans hükümdarıdır⁶⁶. İvan'ın gençlik yıllarında yazılarından feyz aldığı Perestvetov'un siyasal nasihatlerinde de hükümdarın dinden bağımsız bir irfana sahip olması gerektiği yazmakta, hatta ideal hükümdara örnek olarak bir Hıristiyan için kâfir sayılan Fatih Sultan Mehmed gösterilmektedir⁶⁷. İvan, kendisine ihanet ederek Litvanya'ya sığınan Prens Kurbski'ye yazdığı iddia edilen uzun cevabî mektubunda (86 sayfadır), siyasal otorite ile dinî otorite arasına kesin bir sınır çizmektedir. Burada İvan, Tanrı'nın Musa'yı hükümdar, kardeşi Harun'u ise rahip olarak görevlendirdiğini; buna karşın Harun'un hükümdarlık yapmaya kalkışması neticesinde halkın Tanrı'dan uzaklaştığını yazmakta ve “çarlık otoritesi nasıl olur da rahiplerin gücüyle kıyaslanabilir?” diye sormaktadır⁶⁸. Yine aynı metinde kendi iktidarının Aziz Pavlus'a dayandığını, Tanrı'nın takdiri olduğunu, dolayısıyla kendisine karşı çıkanın aslında Tanrı'nın emirlerine karşı geldiğini ileri sürmektedir⁶⁹. Şu satırlarıyla da siyasal otorite ile dinî otoritenin işlevini birbirinden kati surette ayırmaktadır: “(...) ve bir çara uygun bir davranış mıdır, bir yanağına tokat yediği zaman öteki yanağını çevirmesi? Bu mudur başkomutan?”⁷⁰.

İvan, Sergei Bogatyrev'in “Yunan projesi” diye tabir ettiği ve kilise hiyerarşisi arasındaki çatlaktan faydalandığı bir taktikle siyasal otoritesini sınırlandırmaya eğilimli

⁶⁵ Aktaran Michael Cherniavsky, “Ivan the Terrible as Renaissance Prince”, *Slavic Review*, Vol. 27, No. 2 (1968), s. 201.

⁶⁶ Cherniavsky, “‘Holy Russia’...”, a.g.m., ss. 205-207.

⁶⁷ a.g.m., s. 204.

⁶⁸ Aktaran Isabel de Madariaga, *Korkunç İvan: Rusya'nın İlk Çarı*, çev. Emin Tanrıyar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 196.

⁶⁹ Aktaran de Madariaga, *Korkunç İvan...*, a.g.e., s. 199.

⁷⁰ Aktaran de Madariaga, *Korkunç İvan...*, a.g.e., s. 200.

dinî otoritenin üstesinden gelmiş ve Rusya’da hanedan devletinin temellerini sağlamlaştırmıştır⁷¹. Yukarıda da belirtildiği gibi Moskova metropoliti 1448’den beri İstanbul’daki patriğin onayı alınmaksızın atanmaktadır ve bu durum Rus ruhban sınıfı tarafından artık kanıksanmıştır. İvan, Metropolit Makarii’nin kendi siyasal otoritesini sınırlandırmasına karşı Ortodoksluğun iki merkezi, Moskova ve İstanbul arasında bilinçli bir manevra yapacaktır. İstanbul’daki patriğe sunulan hediyeler neticesinde 1547’de patriğin kendisini ve hanedanını kutsamasını sağlayacak ve Çar unvanını alacaktır⁷². Bununla beraber, kendisine tacı giydirmek üzere patriği Moskova’ya davet etmeyi reddetmiştir⁷³. Böylece hem Rusya’daki otopofal kiliseyi kendi siyasal otoritesini onaylamada yetkisiz kılmış, hem de İstanbul’a karşı bağımsızlığını korumuştur. 1550 *Sudebnik*’i ile manastırlara ait adlî imtiyazlara sınırlamalar getirmiştir. Böylece adlî işlerin merkezîleştirilmesi süreci hızlanırken kilisenin yasal hakları azalmıştır⁷⁴. 1552’de Kazan Hanlığı’nı ortadan kaldıran İvan’ın, Cengiz hanedanının siyasal mirasını da sahiplenmesiyle yükseldiği karizmatik konum karşısında Rus kilisesi tümüyle güçten düşmüştür. Bu şartlar altında Metropolit Makarii, kilisenin adlî yetkilerinin bir kısmının ve ruhban sınıfının maddî çıkarlarının korunması karşılığında hanedanın siyasal otoritesini yüceltmıştır⁷⁵. Ancak bütün bunlar İvan’ın terörünün, Makarii’nin haleflerinden bir metropoliti dahi kapsamasını engellemeyecektir. İvan’a açıkça meydan okumaktan çekinmeyen Moskova Metropoliti II. Filip, önce görevden azledilip bir manastıra kapatılmış, ardından 1569’da boğdurulmuştur⁷⁶.

İvan’ın kendisine rakip olarak gördüğü bir diğer kesim ise knezler ve boyarlar olmuştur. 1550 *Sudebnik*’i ile knez ve boyarların yerel idaredeki yetkilerini köy *mir*’lerine, yerel halka (*zemlya*) ve yerel mahkemelere (*guby*) devretmiş, boyarların *votçina*’larının satış, devir ve miras yoluyla bırakılmasına sınırlamalar getirmiştir⁷⁷. 1556’da çıkardığı bir kanunla *pomestie* sistemini yerleştirmiş, böylece tüm topraklar

⁷¹ Sergei Bogatyrev, “Reinventing the Russian Monarchy in the 1550’s: Ivan the Terrible, the Dynasty, and the Church”, *The Slavonic and European Review*, Vol. 85, No. 2 (2007), s. 293.

⁷² Bogatyrev, “Reinventing the Russian Monarchy...”, a.g.m., s. 288.

⁷³ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 158.

⁷⁴ George G. Weickhardt, “Sudebnik of 1550”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 4, s. 1496.

⁷⁵ Bogatyrev, “Reinventing the Russian Monarchy...”, a.g.m., ss. 279-282.

⁷⁶ de Madariaga, *Korkunç İvan...*, a.g.e., s. 290.

⁷⁷ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 162-165.

üzerindeki mülkiyet hakkının çara ait olduğu, diğerlerinin sadece tasarruf hakkı bulunduğu teyit edilmiştir⁷⁸.

İvan'ın 1564'te yaptığı bir siyasi manevra gerek kendisinin sultanist rejiminin ve terörünün başlangıcını, gerek Rus siyasi kültüründe yer eden parçalanma ve kaos korkusunun nelere yol açabileceğini göstermesi açısından ilginçtir. Çar, belirtilen tarihte aniden maiyetiyle beraber Moskova'dan ayrılıp Aleksandrovs kaya Sloboda'ya gitmiş ve buradan kiliseye, boyarlara ve halka birer mektup göndermiştir. Mektuplarda otoritesinin kilise ve boyarlar tarafından gölgelendiğinden ve boyarların ihanetlerinden şikâyet etmiş, sonuç olarak da tebaasına iki seçenek sunmuştur: Ya gelenek ve yasa ile sınırlandırılmaksızın ve kilisenin müdahalesi olmaksızın hainleri cezalandıracak ve mallarını müsadere edecek ya da tahttan çekilecek ve Rusya tüm iç ve dış düşmanlara karşı lidersiz kalıp paramparça olacaktır⁷⁹. Siyasi seçkinler hazırlıksız yakalanmışlardır. Neticede kilise, İvan'ın şartlarını kabul etmiştir. Hemen ardından İvan, ülke topraklarını, tamamen kendi sınırsız tasarrufundaki *opriçnina* ile boyarların idaresindeki *zemşçina* olarak ikiye ayırmıştır. *Opriçnina* üzerindeki köylülere hükümdara hizmet zorunluluğu getirmiştir. Bu topraklardaki alt sınıf boyarların çocuklarından topladığı ve fevkalâde yetkilerle donattığı, tamamen kendisine bağlı, 1064 kişiden oluşan, *opriçniki* denilen bir muhafız ve saray seçkinleri sınıfını kurmuştur⁸⁰. Bunlar vasıtasıyla başlattığı terör döneminde, kuzenleri dâhil olmak üzere birçok knez ve boyarı işkenceye maruz bırakmış, idam ettirmiş ve mallarını müsadere etmiştir⁸¹. *Opriçniki*'ler de yüksek memurluklarda kendilerine yer açabilmek için bu tasfiyeyi teşvik etmişlerdir⁸². 1571'de Moskova'nın Kırım Tatarları tarafından yağmalanması üzerine İvan, *opriçniki*'nin kendisini korumada pratik bir faydasının olmadığına kanaat getirerek bunları da tasfiye etmiştir⁸³.

İvan, doğrudan kendisine bağlı bir ordu kurulmasına önem vermiştir. Tüfekli ve paralı birlikler olan *streltsi*, bu amaçla 1550'de 3000 asker toplanarak kurulmuştur. Bu

⁷⁸ a.g.e., s. 166.

⁷⁹ de Madariaga, *Korkunç İvan...*, a.g.e., ss. 207-210.

⁸⁰ d'Encausse, a.g.e., s. 61.

⁸¹ de Madariaga, *Korkunç İvan...*, a.g.e., ss. 284-306.

⁸² a.g.e., s. 304.

⁸³ a.g.e., s. 316.

sayı 1680’de 50 bine çıkacak ve *streltsi*, merkezî hükümetin modernleşme politikalarına yöneldiği dönemde, söz konusu projelere karşı serkeşlik ederek kendisine ayak bağı olacaktır⁸⁴. Bunun haricinde, Tatarlara karşı güney sınırında istihkâmlar inşa ettirip, topçu sınıfını kurdurmuş, böylece sürekli ordunun nüvesini oluşturmuştur⁸⁵.

İvan dönemine ait yeniliklerden biri de *zemski sobor* (toprak meclisi) denen ve tüccarlardan ruhbanaya kadar tüm yerel seçkinlerin üyesi olarak atandığı danışma meclisini kurması ve toplantıya çağırmasıdır. *Zemski sobor*’u toplarken İvan’ın neyi amaçladığı ve söz konusu meclisin işlevinin ne olduğu tam olarak bilinmese de çeşitli toplumsal grupların desteğine dayanmak suretiyle yürüttüğü savaşların ve *opriçnina*’nın neden olduğu maliyetin, yüksek vergilerle halkın sırtına yüklenmesine meşruiyet zemini hazırladığı tahmin edilmektedir⁸⁶. Ancak bu ve Boyar Duması gibi yapıların danışma organları olmanın ötesine geçmediği, 19. yüzyıldaki ve Sovyet dönemindeki Rus tarihçiliğinin, demokrasi modasına kapılarak bunlara temsilîyetçilik atfetmesinin anakronik bir yorum olduğu anlaşılmaktadır⁸⁷.

İvan’ın siyasal mirası oldukça tartışmalıdır. Boyarlara karşı uyguladığı terör 19. ve 20. yüzyıldaki Rus tarihçiliği tarafından modern merkezî devlet kurma projesi gibi sunulduysa da bugün bunun, o dönemin teknolojik koşullarında imkânsız olduğu ve İvan’ın, kişisel iktidarını sınırlandırılmadan kullanmak dışında başka bir amacının olmadığına ilişkin yorumlar ağırlık kazanmaktadır⁸⁸. Bununla beraber İvan’ın terörünün basit bir bencillikten kaynaklanmadığı ve boyarların ana aktörleri oldukları, Rus tarihi boyunca heybetli bir otokrasinin perde gerisinde seyreden daha karmaşık iktidar oyunlarına son verme teşebbüsü olduğu da iddia edilmektedir⁸⁹. Bu mesele Rus patrimonyalizminin ayırıcı özelliği olduğundan üzerinde durulmalıdır.

⁸⁴ W. M. IV Reger, “Streltsy”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 4, s. 1488.

⁸⁵ d’Encausse, a.g.e., s. 63.

⁸⁶ de Madariaga, *Korkunç İvan...*, a.g.e., ss. 242-243.

⁸⁷ a.g.e., s. 87, s. 91 ve ss. 95-96; ayrıca boyar dumasının işlevinin tarihçiler nezdinde net olmadığı konusunda bkz. Sergei Bogatyrev, “Boyar Duma”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 1, ss. 166-167.

⁸⁸ de Madariaga, *Korkunç İvan...*, a.g.e., ss. 435-438.

⁸⁹ Nancy S. Kollmann’dan aktaran Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 143 ve ss. 156-157.

Bölümün başlarında Hosking'e atıfla belirtildiği gibi, Rusya'daki merkezkaç eğilimlerin denetim altına alınması ve geniş topraklarda emniyetin sağlanması açısından büyük bir merkezî otoriteye, en başta da yerel yahut yerel birimlerden çıkarları olan ileri gelenlerin (knezler, *drujina* ve sonradan boyarların) ihtiyacı bulunmaktadır. Ancak bu kadar geniş bir coğrafyada ve bu kadar dağınık yerleşim alanlarına sahip bir ülkede, halkı seferber edecek günümüze has teknolojik imkânları olmayan merkezî bir idarenin söz konusu müdahaleyi doğrudan gerçekleştirmesi mümkün değildir. Bu durumda, kendi mntıklarında bu müdahaleye gerçekten ihtiyaç duyan yerel seçkinlerin, bizzat artık ürününü sömürdükleri toprak sakinlerine karşı merkezin gücünü göstermeleri gerekmektedir. Böylece merkez askerî gücünü artırırken yerel seçkinlerle klientalist bir ilişki tesis etmiş ve kendisi adına bunlara iş yaptırma yoluna gitmiştir⁹⁰. Merkeze bu şekilde yanaşan yerel seçkinler, aslında bizzat kendi çıkarları doğrultusunda politikalar izlemek suretiyle merkezî siyasal otoriteye ortak olmuş, yerel birimleri sömürmüş, olası direnişi de heybetli bir merkeze işaret ederek bertaraf etmişlerdir. Bunlar arasında bir denge gözeten merkez de siyasal gücü, otokrasi temelinde en kişisel biçimiyle tasarruf etmiştir. Hosking, yerel seçkinlerin hükümdara üstün bir güç atfedip buna referansla kurumsallaştırdıkları bu yönetim tarzını, Ernest Gellner'in "ulustan önce milliyetçilik" tezine benzetmek suretiyle devletten önce "devletleştirme" şeklinde ifade etmektedir⁹¹. Nancy S. Kollmann ise bu durum için şu yorumu yapmaktadır: "(...) Moskova politikalarının karmaşıklığı burada yatıyor: Boyar fraksiyonları yüce prensle karar verme yetkisini ve liderliği paylaştılar, ama siyasî hayatın bütün katılımcıları ritüel ve ideolojide yalancı bir otokrasi görünüşü takındılar"⁹². Tam da bu sebeple klasik Rus yasalarının girizgâhında görülebilen ve büyük knez veya çarın söz konusu yasayı "oğulları ve boyarları" ile beraber oluşturduğunu bildirdiği kısım basit bir formalite değildir ve bu karmaşık yapıyı gözler önüne sermektedir⁹³. Boyarların sık sık merkez tarafından hırpalandığı doğru olsa da siyasal sistemin pasif bir unsuru gibi gösterilmeleri gerçekçi değildir. Aksi takdirde çarlar, adı boyar olsun ya da olmasın, yerel seçkinlere dayanmadan bu kadar büyük bir imparatorluğu idare edemezlerdi.

⁹⁰ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 18-19.

⁹¹ a.g.e., ss. 133-135.

⁹² Kollmann'dan aktaran Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 143.

⁹³ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 117.

Ostrowski, 18. yüzyılın modernleştirme sürecinde, Petro-öncesi ve sonrasında, hatta II. Katerina döneminde bile çar ve çariçelerin, gerek tahta çıkabilmek gerek tahtta tutunabilmek için merkez ile boyarlar arasındaki söz konusu patron-yanışma ilişkisini sürdürdüklerini göstermiştir⁹⁴. Bu ikisi arasında konsensüs bir kere sağlandığında, meşruiyetin sıradan halk için görünen yüzü olan hükümdarın kararları en şiddetli biçimde uygulanmış ve böylece merkezin zorlayıcı gücü gerçekte olduğundan daha fazla görünmüştür⁹⁵. Hosking'in, bu ilişkinin çevre seçkinleri tarafının, kronolojik olarak knezlikler döneminde *drujina*, çarlık döneminde boyarlar ve Sovyet döneminde *nomenklatura* olduğuna işaret etmesi⁹⁶, söz konusu geleneksel yapının modern döneme uzanan bir sürekliliğe sahip olduğunu göstermektedir. Yine Hosking'e göre, gerek İvan'm gerek Stalin'in terör ile ulaşmaya çalıştıkları sonuç, kişisel iktidarlarını sınırlandıran bu ara elemanları ortadan kaldırmaktı, ancak sonuçta ikisi de başarılı olamayacaktı⁹⁷.

Rus siyasal kültürü açısından dikkate değer bir diğer konu da İvan terörünün, yalnız çarın kendisine ihanet ettiğini düşündüğü boyarları değil, bunların etrafındaki kitleleri de kapsamış olmasıdır. Bu kitlesel kıyım, salt bir zalimlik arzusundan kaynaklanmamıştır. Bunun arkasında, Slav topluluklarının ilkel örgütlenme dönemlerinden beri Rusya toplumunda yer etmiş bir gelenek, "kolektif sorumluluk" (*krugovaia poruka*) ilkesi de vardır. Buna göre belirli bir topluluk içinde yaşayan herkes, topluluk üyelerinin suç işleminin önüne geçmekten, eğer suç işleyen üyesi varsa bunu yetkililere teslim etmekten, yine topluluk üyelerinin siyasal otoriteye karşı malî ve askerî vazifelerini yerine getirmelerini ve sözleşmelerine riayet etmelerini sağlamaktan kolektif olarak sorumludur⁹⁸. İvan'm, boyarların iltica etmeleri dâhil olmak

⁹⁴ Donald Ostrowski, "The Façade of Legitimacy: Exchange of Power and Authority in Early Modern Russia", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 44, No. 3 (2002), s. 547, s. 550, s. 555, s. 557 ve ss. 562-563.

⁹⁵ Ostrowski, "The Façade of Legitimacy...", a.g.m., ss. 562-563.

⁹⁶ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 19.

⁹⁷ a.yer. Birinci bölümde, Gill'in Stalinizmi saf patrimonyalizm olarak değerlendirirken ileri sürdüğü bir iddia, burada konunun bağlamı gereği hatırlatılmalıdır. Buna göre, Stalin'in aşırı güçlü imajı ve kişisel iktidarının meşruiyeti, 1936-38'deki büyük terörden önce ve bizzat bu teröre maruz kalacak olan bürokrasinin yerel katmanları tarafından, kendi bölgelerindeki keyfi idarelerinin kabul görmesi için arzulanmış ve oluşturulmuştu (Gill, a.g.e., ss. 317-318).

⁹⁸ Brian Boeck, "Collective Responsibility", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 1, s. 283.

üzere ihanet olarak değerlendirdiği eylemlerinin önüne geçmek için bunları birbirlerine kefil olmaya zorlamasının ve bunlar arasında ihbar mekanizmasının yayılmasının, neticede cezalandırmaların da asıl suçludan hizmetçisine kadar birçok kişiyi kapsamının nedeni Rusların, siyasal otoriteye karşı birbirlerinin eylemlerinden ortak derecede sorumlu tutuldukları bu gelenektir⁹⁹. Bu gelenek çeşitli görünümüleriyle modern dönemde de tezahür etmiş ve gerek büyük reformlar döneminde, gerek Sovyet döneminde suç ve cezayı kolektif sorumluluk kapsamında değerlendiren yasal uygulamalara rastlanmıştır¹⁰⁰.

İvan sonrası gelişmeler, bir çarın, modern olmasa da patrimonyal merkezî otoritesinin büyük bir meşruiyet kazandığını, kriz durumlarında böyle bir otoritenin arandığını ve artık geri dönülmez biçimde Rus siyasal kültürünün içine işlediğini göstermektedir. İvan'ın oğlu I. Fyodor'un 1598'de ölümü ile hiçbir erkek varisi kalmayan Rurik hanedanı sona ermiştir. Bu tarihten 1613'e kadar süren Fetret Devri, tüm siyasal seçkinleri, devleti babadan miras bir mülk olarak devralacak ve kudretini gösterecek bir hükümdara ihtiyaç duyulduğu konusunda ikna etmiştir. Bu 15 yıl zarfında Boris Godunov ve Vasili Şuyski gibi ileri gelen boyarlar tahtı kısa süreli olarak elde etmiş, biri çarlık ile sonuçlanan iki "düzmece" Dimitri vakası yaşanmış, hatta İsveç Kralı Philipp'in Moskova'ya getirilip çar ilân edilmesi bile düşünülmüştür¹⁰¹. Devlet, tüm bu karışıklık sırasında iç ve dış emniyetini sağlayamaz hâle gelmiştir. Neticede Kazaklardan ruhbanlara kadar tüm siyasal seçkinlerin toplandığı *sovyet vseya zemli* isimli konsey (yani bir tür *zemski sobor*), kendi aralarında itibar sahibi olan Rahip Flaret Romanov'un oğlu Michael'in çar olması konusunda uzlaşmıştır. Bu arada kilise zaten 1589'da, İstanbul'dan bağımsız patriklik makamını ihdas etmiştir¹⁰². Michael'in çar seçilmesiyle babası Filaret de patrikliğe getirilmiş ve 1633'e kadar *de facto* "şerik imparator" olarak, oğluyla beraber ülkeyi yönetmiştir¹⁰³.

⁹⁹ de Madariaga, *Korkunç İvan...*, a.g.e., ss. 203-204.

¹⁰⁰ Boeck, a.g.md., s. 283.

¹⁰¹ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 194-196; Vernadsky, a.g.e., ss. 152-155.

¹⁰² Vernadsky, a.g.e., s. 146.

¹⁰³ Kurat, a.g.e., s. 232.

Rus siyasal seçkinleri Fetret Devri deneyiminden, bundan sonraki siyasal hayatı derinden etkileyecek olan iki önemli ders çıkarmışlardır: Devlet, tüm ülke toprakları üzerinde mutlak iktidar sahibi bir siyasal merkeze sahip olmalıdır ve sınırlarında ülkeyi parçalamak için bekleyen tüm dış düşmanlarına karşı savunma dâhil her türlü askerî vazifeyi bu merkez üstüne almalıdır¹⁰⁴. Siyasal seçkinlerin birbirlerini yemesinin ve bu arada da kültürel açıdan yapayalnız ülkenin (bu dönemde tek bağımsız Ortodoks devlet Rusya'ydı ve sınırlarındaki düşmanlar Katolik ve Müslüman devletlerdi) dışarıdan gelecek istilâ dalgalarıyla parçalanmasının önüne geçebilmenin tek yolu bu olarak görülmüştür.

1.5.17. YÜZYIL: MODERN DEVLETE DOĞRU

17. yüzyılda, artık siyasal otoritenin patrimonyal meşruiyetini tesis etmiş olduğu Rusya, ileride modern devleti üstüne kuracağı zemini, askerî ve malî kurumsallaşmasını hızla tamamlamıştır. Bir önceki yüzyılın ortalarında henüz *pomestie* sistemini düzenleyip denetleyen kâtiplik seviyesinde bir idarî örgüt yokken ve resmî işler, neredeyse tümüyle askerî işlerle karışık hâlde yürütülürken¹⁰⁵; üst memurluklara atamalar *mestniçestvo* denilen sistem uyarınca, atanılacak makamın hiyerarşik derecesi ile boyarların birbirlerine kıyasla soyluluklarının derecesi arasında uyum gözetilerek yapılmaktaydı¹⁰⁶. Bu sisteme aykırı bir atama, ilgili makama bağlı boyarların hoşnutsuzluğuna ve gerektiğinde askerleriyle orduya katılma vazifelerini yerine getirmemelerine bile neden olabiliyordu¹⁰⁷. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerlikle ilgili geleneksel işlerin yanında, yine bununla ilgili işleri, yani askerlerin kaydedilmesi, terhis edilmesi, ücretlendirilmesi vb. hizmetleri düzenleyen bir kâtip sınıfı oluşmaya başlamıştır¹⁰⁸. *Pomestie* sisteminin düzenlenmesine ilişkin işleri yürüten kâtipler sınıfı zamanla bir hizmet toprakları (timarlar) dairesini meydana getirmiştir (*Pomestni Prikaz*). Bunların aslî vazifesi ordu kâtiplerinden (*Razriadnyi Prikaz*) alınan

¹⁰⁴ d'Encausse, a.g.e., s. 75.

¹⁰⁵ Marshall Poe, "Moskovite Personnel Records, 1475 – 1550: New Light on the Early Evolution of Russian Bureaucracy", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 45, No. 3 (1997), s. 363.

¹⁰⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nancy S. Kollmann, "Mestnichestvo", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 3, s. 918.

¹⁰⁷ Poe, a.g.m., s. 369.

¹⁰⁸ a.g.m., s. 377.

bilgilere istinaden, belirli hizmetler gören askerlere, gördükleri hizmetlerin karşılığı olarak hesaplanmış belirli miktar toprağı *pomestie* olarak tahsis etmektedir¹⁰⁹. Zamanla devletin malî sisteminin temeli haline gelen bu daire, ordu kâtipliğı, dinî kurum ve adlî kurumla beraber ülkenin en büyük sivil dairesini teşkil etmiştir¹¹⁰. *Pomestni Prikaz*, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, arazi tahririnden toprak uyuşmazlıklarının karara bağlanmasına kadar birçok işi üzerine almış ve ulusal çapta bir imparatorluk bürokrasisine dönüşmüştür¹¹¹. Bununla beraber Peter B. Brown, bu daireye mensup memurların çalışma tarzları ile sonradan Rus idare sisteminde kronik hâle gelen rüşvetçilik arasında bir illiyet bağı kurmuştur. Aslında oldukça düşük ücretlerle çalışan bu memur sınıfı, gelir açıklarını rüşvetlerle kapatmayı alışkanlık hâline getirirken, devlet de bütçesine yük olmayan bu duruma göz yummayı alışkanlık haline getirmiştir¹¹².

17. yüzyılın ortasındaki halk ayaklanmalarının ardından 1649'da çar, idarenin görev ve yetkilerini, teamüllerini, suistimallerini ve memurlara yönelik alçaltıcı davranışları değerlendirecek bir komisyon toplamış ve neticede ülke çapında geçerli bir kanun derlemesi çıkarılmıştır (*Ulojenye*). Burada daha çok memurların halka, halkın da memurlara karşı kötü muamelelerine ilişkin cezalar öngörülüp, haklardan ziyade yükümlülükler üzerinde durulsa da idarenin hiyerarşik düzenine, çalışma biçimine, mahkeme süreçlerine ve temyize ilişkin maddeler de yer almıştır¹¹³. Bu açıdan modern bir idare hukuku metni sayılmasa da buna ilişkin belirli, öncül bir kavrayışın oluştuğu açıktır¹¹⁴. Brown, bu tarz bir idareye sahip olan Rus toplumunun, siyasal haklara, kamusal meselelerde halk katılımına ve hesap verilebilirliğe dayanmadığından modern anlamda bir bürokratik topluma değil ama, Eisenstadt'ın ileri sürdüğü gibi, vazife de

¹⁰⁹ Peter B. Brown, "The Service Land Chancellery Clerks of Seventeenth-Century Russia: Their Regime, Salaries, and Economic Survival", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 52, No. 1 (2004), s. 37.

¹¹⁰ Peter B. Brown, "The Service Land Chancellery...", a.g.m., s. 36 ve s. 42.

¹¹¹ a.g.m., s. 38.

¹¹² a.g.m., ss. 53-54.

¹¹³ Peter B. Brown, "Neither Fish nor Fowl: Administrative Legality in Mid – and Late- Seventeenth-Century Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 50, No. 1 (2002), ss. 5-7.

¹¹⁴ Peter B. Brown, "Neither Fish nor Fowl...", a.g.m., s. 2.

özelleşmenin, meslekî ayrışmanın, örgütsel hiyerarşinin ve kural koyma kapasitesinin bulunmasından dolayı “tarihsel bürokratik topluma” tekabül ettiği kanaatinde¹¹⁵.

1649 *Ulojenye*'si, modern devletin kurulmakta olduğunun habercisidir. Öyle ki seküler devlet gücünü ortaya koyan bu yasal düzenleme, Cherniavsky'e göre, Patrik Nikon'un reformlarıyla başlayan ve bir grup gelenekçi ruhbanın ve onlara inanan kitlelerin resmî kiliseden ayrılmalarıyla (*raskol*) sonuçlanan ve etkileri 2 asırdan fazla süren dinî çatışmanın ardında yatan temel sebeptir. Zira gelenekçi ruhban, bu yasal düzenlemeden başlayarak devletin, kendi kendisinin temel ölçüsü olan ayrı bir zatiyet olarak görünmeye başladığını fark etmiştir¹¹⁶. Yazara göre 17. yüzyılın ikinci yarısında Rus devleti, tebaasını selamete götüren ruh-beden, tanrı-sezar ilişkisini aşp, yalnız sezar olarak bu görevi yerine getirme iddiasındaki mutlak seküler devlet olma sürecine girmiştir¹¹⁷. Patrik Nikon'un söz konusu dönemde başlattığı dinî metinlerde tercüme hatalarını düzeltme hareketine karşı gelenekçilerin biçim üzerinde kopardıkları fırtına, aslında kendilerine “yeryüzü cenneti” vadeden modern mutlak devletin yaklaşmakta olan ayak seslerine bir itirazdır. “Eski İnançlılar” da denilen söz konusu gelenekçilerin ve onları takip eden kitlelerin büyük ölçüde alt sınıflardan çıkmasının nedeni de budur; zira onlar için bu “yeryüzü cenneti”nde kendilerine bir yaşam alanı bulmak pek mümkün değildir¹¹⁸. Sayıları hiç de azımsanamayacak kadar olan eski inançlılar, artık seküler siyasal otoriteyi “deccal” olarak görmekte, böyle resmetmekte, ama en önemlisi de ona vergi vermeyi reddederek modern mutlak devlete karşı en büyük suçu işlemektedirler. Bu yüzden de 1684'ten itibaren takibata uğramaya başlamışlardır¹¹⁹. Siyasal modernleşmenin arifesinde başlayan bu popüler huzursuzluk, Rusya'nın tüm modern tarihinde devam etmiştir. Hatta, yine Cherniavsky'e göre, popüler yazında “Kutsal Rusya” tabiri daha çok ülke toprakları için kullanılırken aslında anti-çarcı, anti-devletçi bir slogan olarak yerleşmiştir¹²⁰.

¹¹⁵ a.g.m., s. 21.

¹¹⁶ Michael Cherniavsky, “The Old Believers and the New Religion”, *Slavic Review*, Vol. 25, No. 1 (1966), s. 12.

¹¹⁷ Cherniavsky, “The Old Believers...”, a.g.m., ss. 35-36.

¹¹⁸ a.g.m., s. 39.

¹¹⁹ a.g.m., ss. 19-20, s. 20, s. 26, s. 28 ve s. 36.

¹²⁰ Cherniavsky, “Holy Russia'...”, s. 622 ve s. 635.

Radikal modernleşme hamlesi başlamadan önce Rusya’da patrimonyalizmin halkın bir kesimi açısından sahip olduğu bu imajın bir nedeni de söz konusu dönemde ülkenin, kapitalist dünya-sistemin bir çevre unsuru olarak yerleşmeye başlamış olmasıdır. Rusya 17. yüzyılda hızla merkez ülkelerdeki üreticiler için hammadde tedarikçisi olmaya başlamıştır. Bu dönemde en büyük fabrikatör çarın kendisi ve onun koruması altındaki yabancı sermayedarlardır. Onlardan sonra da boyarlar gelmektedir. Ancak en önemli sorun söz konusu fabrikalarda çalıştırılacak emek faktörünü bulabilmektir. Neticede çarlık, siyasal gücüne dayanarak sıradan köylüleri serflileştirip, önce söz konusu yabancı yatırımcılara, ardından kendi topraklarında bu serflileştirme imkânından faydalanmak isteyen boyar girişimcilere bağlamıştır¹²¹. Böylece geçmişinde feodalizm olmayan devlet, modernleşme sürecine kapitalist ilişkilerle feodal ilişkilerin garip bir bileşimiyle katılmıştır.

17. yüzyılın sonunda Rusya filolojiden coğrafyaya, metalurjiden diğer çeşitli mühendislik alanlarına kadar birçok alanda uzmanlıklar geliştirmiştir ve radikal bir dönüşümün eşliğindedir:

(...) XVII. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde hem Rusya ile Batı arasında temas halkası işlevi gören hem de Rusya'nın kendi içinde yenilikçi fikirlerin merkezi haline gelen, batılılaşmış kültürel bir elitin ince tabakası oluşturulmuştu. Hükümetin eski geleneklere ve peşin hükümlere aldırılmadan batılılaşma yolunda ilerlemek için bir işarete ihtiyacı vardı ve o işaret de Büyük Petro tarafından verilecekti.¹²²

2. “ŞEHİNŞAH”TAN SADECE “ŞAH”A: SAFEVÎ MERKEZİ OTORİTESİNİN GÜÇLENMESİ VE ÇÖZÜLÜŞÜ

2.1. SAFEVÎ HANEDANI VE İRAN’DA ŞİİLİĞİN YERLEŞMESİ

İran, siyasî gelenekleri dikkate alınacak olursa yaklaşık 2500 yıllık bir tarihe sahiptir. Ancak bu tarih belirli bir siyasal sistemin veya hanedanın kesintisiz şekilde hâkim olduğu bir süreç değildir. Orta Asya ve Hint yarımadasından Arabistan, Anadolu

¹²¹ Kagarlitsky, a.g.e., ss. 178-180.

¹²² Vernadsky, a.g.e., s. 189.

ve Kafkasya'ya bağlanan bir köprü niteliğindeki coğrafyası nedeniyle birçok kavmin geçiş güzergâhı olmuş ve bunlara ev sahipliği yapmıştır. Yerli hükümdarlıklar olan Ahamenişler (Antik Pers İmparatorluğu) ile Sâsânîler, İran'ı oluşturan platoların sınırlarından taşmış ve Doğu Akdeniz'e yayılmışlardır. Dolayısıyla bir coğrafya olarak İran, bu siyasal yapıların bazen merkezini, bazen de çevresini teşkil etmiştir. Özellikle Arapların 7. yüzyıldaki fethinin ardından, yaklaşık 9 yüzyıl boyunca, ağırlık merkezi İran platosunun dışında olan siyasal rejimlerce yahut burayı merkez edinen yerli veya dışarıdan gelen kavimlerce idare edilen ve modern İran devletinin coğrafyasını oluşturan bu topraklar, nihayet Safevîler tarafından tek bir siyasal üst yapıya kavuşturulmuştur. Safevîler, bugünkü İran'ın baskın siyasal kültürel motifi olan Şîîliği İran'da yaymalarının yanı sıra ülkenin modern dünya ile ilk temasına aracılık etmiş olmaları ve siyasal modernleşmeye konu olacak kurumları Kaçarlara devretmeleriyle de İran'ın modernite-öncesi siyasal kültürü açısından çok önemli bir yere sahiptirler.

M.Ö. 6. yüzyılda kurulan Ahameniş İmparatorluğu ile İran, Farsça konuşan bir hanedanın tüm unsurlar üzerinde evrensel hükümdarlığı ilkesine dayanan ilk büyük siyasal sistemine sahip olmuştur. Bu dönemde tüm İran ve Doğu Akdeniz'de etkin olan ve merkezin denetimindeki satraplıklar aracılığıyla vergilerin sistemli toplanması, asayişin sağlanması, yol yapımı ve geniş bir posta ağının işletilmesi gibi kapsamlı işleri yürüten bir idare kurulmuş ve gelişmiştir. Siyasal meşruiyet, isyanlarda bile kutsal ve evrensel yönetim hakkının (*khavarnah*, sonradan *far*) sorgulanmadığı bir hanedana dayanmıştır¹²³. Büyük İskender M.Ö. 4. yüzyılda tüm imparatorluğu ortadan kaldırdıktan, hatta Persepolis'i (Taht-ı Cemşid) yakıp yıktıktan sonra bile bu meşruiyet zemininde kendine bir yer açmaya çalışmıştır. Gerek hanedanın son imparatoru III. Darius'un cenazesine gösterdiği hürmet, gerek hanedandan biriyle evlenmesi ve komutanlarını da İran soylularıyla evlilik bağı kurmaya teşvik etmesi, gerekse de bu soyluları ve idarecileri hizmetine alması ile İran İmparatorluğu'nun kendi hükümdarlığı nezdinde sürekliliğini vurgulamıştır¹²⁴. Helenistik dönemden sonra, M.S. 3. yüzyılda kurulan ve yine bir yerli hanedan olan Sâsânîler, söz konusu patrimoniyal meşruiyeti sürdürmüştür. Zerdüşt din kurumu, *far* sahibi olduğuna inanılan Sâsânî şehinşahlarına

¹²³ Garthwaite, a.g.e., ss. 27-55.

¹²⁴ a.g.e., s. 45 ve s. 64.

itaati zorunlu kılarken, karşılığında hükümdardan toplumsal düzeni korumasını beklemiştir¹²⁵. Söz konusu toplumsal düzen, resmî olarak tanımlanmış dört tabakanın, rahipler, askerler, kâtipler ve halkın, birbirleri arasında geçişi engelleyen bir denge içinde tutulmasını gerektirmektedir¹²⁶. Sâsânîler 7. yüzyılın ortasında Arap orduları tarafından yıkılmış ve İran İslâmlaşmıştır.

İran'ın yerli bir hanedan tarafından yönetilmediği yüzyıllarda, Farsça konuşan ve yazan, yetişmiş idareciler sınıfı varlığını sürdürmüş ve bunlar, kadim siyasi geleneklerle İslâm inancı arasında bir bağ kurmuşlardır. Selçuklu Türk hükümdarlarının yetenekli veziri Nizamü'l Mülk bunun en bilinen örneğidir. Ann Lambton, Nizamü'l Mülk'ün ünlü Siyasetname'sinde, bir halifeden ziyade Tanrı'dan başka kimseye hesap vermesi gerekmeyen, egemenlik hakkını güç ile elde edip güç ile sürdüren hükümdarın, toplumun geleneksel yapısını bozmadan muhafaza etmeye yönelik pratik vazifelerine odaklandığı görüşündedir¹²⁷. Yine Safevîlere kadar gelen bazı Şîî ve Sufî siyasi düşünürler, Helenistik kaynaklardan etkilenerek Platonik filozof-kralı, ilâhî rehberlikle şeriatı uygulayan ideal İslâmî idareye uyarlamışlardır¹²⁸. İleride de değinilecek olan toprak rejimi ile beraber, 16. yüzyılın başında Safevîlerin devraldığı İran'da, imparatorluğa ilişkin köklü bir anlayış vardır.

Safevî hanedanının kökleri, Erdebil'deki bir Sünnî (Şafî) dergâhın şeyhi olan Safiyyüddin'e dayanmaktadır¹²⁹. Safiyyüddin'in etnik kimliği tartışmalı olsa da¹³⁰

¹²⁵ a.g.e., s. 94.

¹²⁶ Esko Naskali, "Sâsânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, s. 176.

¹²⁷ Ann K. S. Lambton, "Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government: I", *Studia Islamica*, No. 5 (1956), ss. 135-136.

¹²⁸ Lambton, "Quis Custodiet Custodes...", a.g.m., s. 136. Ünlü İranlı âlim Nasîruddin Tusî, buna benzer bir yaklaşıma sahiptir: "Hükümleri belirlemede, yine diğerlerinden ilâhî bir teyitle (te'yîd-i ilâhî) ayırt edilen bir kişiye ihtiyaç vardır ki, diğerlerini yetkinleştirme kendisi için mümkün olsun. Bu kişiye, eskilerin tabiriyle 'mutlak hükümdar' (melik ale'l-ıtlâk) ve onun hükümlerine 'hükümdarlık sanatı' (sinâat-ı mülk) denilmiştir; yenilerin tabiriyle ise ona 'imam' ve onun fiiline 'imamet' denilir. Platon ona 'âlemin idarecisi' (müdebbir-i âlem) der, Aristoteles ise, 'devlet adamı' (insânî-i medeni), yani 'devlet yönetiminin, onun ve onun gibilerinin varlığıyla gerçekleştiği insan' adını verir" (Nasîruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsiri*, çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016, ss. 241-242.

¹²⁹ Reşat Öngören, "Safiyyüddîn-i Erdebîlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008, C. 35, s. 478.

¹³⁰ Öngören, "Safiyyüddîn-i Erdebîlî", a.g.md., ss. 476-477.

hanedanın Türkçe konuştuğu bilinmektedir¹³¹. Tarikatın Şîî inancı benimsemesi ve aşırı yorumlara meyilli, sonradan Kızılbaşları oluşturan Türkmen oymakları arasında propagandaya başlaması, siyasî ihtirasları olan Şeyh Cüneyd'in Erdebil'den kovulmasından sonradır¹³². “Halk dindarlığının İslâm öncesi kalıntılarına aşırı Şîî fikirlerin gelip karışması bu zamandadır”¹³³. Safevîlerin siyasî ve askerî tabanını teşkil eden ve giydikleri başlıklardan ötürü “Kızılbaş” olarak anılan göçebe Türkmen oymaklarının sahip olduğu bu inanç, Farhad Daftary'e göre, İsnâşeriyye Şîâsı (Oniki İmamcı Şîîlik) ile buna ilişkin yerleşik bazı öğretilerin benimsenmesi ve Oniki İmamın yüceltilmesi dışında pek bir ortaklığa sahip değildir¹³⁴. İrene Mélikoff da bu inancın Şîâ'dan kaynaklanmadığını, kökeni İslâm olmayan, ancak “Şîî İslamî bir cila ile” kaplanan bir tür Türkmen din anlayışı olduğunu söylemektedir¹³⁵.

Şeyh Cüneyd'in torunu olan İsmail, Kızılbaşlardan oluşan ordusuyla birlikte 1501'de Tebriz'i ele geçirip kendisini şah ilân etmiş, ilerleyen yıllarda da Akkoyunluları ortadan kaldırıp tüm İran'a hâkim olmuştur. Tebriz'i ele geçirmesinin ardından İran şehirlerinde terör yoluyla Şîîliği yayma sürecini başlatmıştır¹³⁶. Şîîliği İran'da resmileştirmek suretiyle Safevîlerin ulaşmaya çalıştıkları asıl amaç, Sünnî Osmanlı İmparatorluğu ile artık sahibi oldukları siyasal alanın arasını açmak, toplumsal tabanı bundan farklılaştırarak tek tipleştirebilecekleri bir doktrine sahip olabilmektir¹³⁷. Zira 16.

¹³¹ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş: Şah İsmail*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017, ss. 18-20.

¹³² Reşat Öngören, “Safeviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008, C. 35, s. 461.

¹³³ İrene Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar: Alevilik – Bektaşilik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin, İstanbul: Demos Yayınları, 2015, s. 153.

¹³⁴ Farhad Daftary, *Şîî İslam Tarihi: Şîî İslam Üzerine Yapılan Bütün Modern Bilimsel Araştırmaların Sonuçlarının Önyargısız ve Nesnel Bir Sunumu*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, s. 108.

¹³⁵ Mélikoff, a.g.e., s. 54.

¹³⁶ Gündüz, *Son Kızılbaş...*, a.g.e., ss. 68-70.

¹³⁷ Ann K. S. Lambton, “Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government: (Conclusion)”, *Studia Islamica*, No. 6 (1956), s. 126. Şah İsmail, göçebe Türkmenlerin Osmanlı siyasal otoritesine yönelik düşmanlıklarını kullanmıştır. Bu düşmanlığın temelleri, kendi kökleri de yörük olan Osmanlıların, büyük fetih hareketlerine paralel olarak kitlesel göçleri iskâna sevk etmeleriyle atılmıştır. Osmanlı siyasal otoritesi zamanla yerleşik ve merkezî bir idare kurarak göçmenlikle arasına mesafe koymuştur. Paul Lindner, İmparatorluk gücünün zirvesindeyken hâlâ göçebe hayatı sürdürmekte ısrarcı olan Türkmen aşiretlerinin, merkezî hükümet tarafından hayvancılıkla ödeyebileceklerinden fazla vergilendirilerek, yerleşik hayata geçmeye zorlandığını ileri sürmektedir (Rudi P. Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 70). Yazara göre bunun neticesinde göçebe Türkmenler ile Osmanlılar arasındaki tüm köprüleri atacak bir gelişme yaşanmış ve göçebe Türkmenler heterodoks eğilimlere kapılarak Şah İsmail'in liderliğindeki Safevîlere katılmışlardır (Lindner, a.g.e., ss. 171-173). Bununla beraber Tufan Gündüz

yüzyılın başında İran nüfusu önemli ölçüde Sünnîdir¹³⁸. Ancak Şah İsmail'in bu defa yaymaya çalıştığı itikat, Kızılbaşların heretik Şîî anlayışı değildir. Şah İsmail'in ve halefi Tahmasb'ın, devleti kurar kurmaz anladıkları üzere göçebelerin kavgacı, denetlenmesi güç ve aşırı yorumlara dayanan inançlarının, İranlıların yerleşik ve örgütlü şehir hayatlarında karşılık bulması çok zordur. Oysa mutedil İsnâaşerriyye Şîîsî, sınırlarındaki Sünnî güçlere karşı tahkim edilebilecek, İranlıların benimsemesi mümkün bir dinî doktrin olarak görülmüştür¹³⁹. Neticede Safevî merkezî otoritesinin zaman içerisinde uyguladığı dinî politika, aşırı yorumlara sahip grupların imhası, tarikatların ve dervişlerin dağıtılması ve bu arada da Sünnîliğin bastırılması şeklindedir¹⁴⁰.

Şîîliği İran'ın resmî mezhebi olarak ilân ettiklerinde Safevîlerin, bu itikadın temellerini halka açıklayabilecek, bu temeller üzerinde kurumsallaşmaya rehberlik edebilecek entelektüel kaynakları çok sınırlıdır. Bu nedenle İran dışındaki Şîî Arap ulemaya yönelmişlerdir. Bu dönemde İsnâaşerriyye Şîîsî'nin medreselerinin bulunduğu Şîî merkezler olan Necef, Bahreyn ve Güney Lübnan'daki Cebeliamil'de ikamet eden ulemayı İran'a davet edip burada yerleştirmişlerdir¹⁴¹. Özellikle Tahmasb, İran'a davet ettiği dönemin önde gelen Şîî ulemasından el-Kerekî'ye, ülkede Şîî dinî kurumlarının kurulup geliştirilmesi ile devlet kademelerine ilişkin atamalar konusunda çok geniş yetkiler tanımıştır¹⁴².

Bu ilk dönemde ülkeye ithal edilen Şîî ulema Safevîlere karşı, Kızılbaş aşırılıkları ve uyguladıkları terörden dolayı, mesafelidir. Bununla beraber, Safevîlere kadarki tarihlerinde siyasî ve idarî kurumlardan hep uzak kalmışlar, Irak, Bahreyn ve Suriye'deki merkezlerinde ilmî faaliyetlerle meşgul olmuşlardır. İlk defa siyasî ve idarî

farklı bir portre çizmektedir. Gündüz'e göre Osmanlı merkezî idaresi, büyük şehirlerin ve ordunun hayvanî ürünlere yönelik talebinin karşılanması için söz konusu Yörüklerle muhtaç olmuş, dolayısıyla bunların devamlılığını sağlayıcı tedbirler almış ve buna uygun idarî birimler tesis etmiştir (Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulmuş Türkmenleri, 1540 – 1640*, İstanbul Yeditepe Yayınları, 2015, ss. 34-35). Durum Gündüz'ün belirttiği gibi de olsa sonuçtan yola çıkılarak denilebilir ki söz konusu tedbirler birçok göçebe aşiretin Safevîlere katılmasını engellemiştir.

¹³⁸ Mehmet Çelenk, *16 – 17. Yüzyıllarda İran'da Şîîliğin Seyri*, Bursa: Emin Yayınları, 2013, ss. 172-173.

¹³⁹ Çelenk, a.g.e., ss. 185-186.

¹⁴⁰ Daftary, a.g.e., s. 105.

¹⁴¹ Çelenk, a.g.e., s. 188.

¹⁴² Daftary, a.g.e., ss. 109-110.

bir tecrübe alanıyla karşı karşıya kalmışlardır¹⁴³. Şîa'nın bir resmiyete kavuşması açısından bu siyasal çatıdan yararlanmayı bilmişler, El-Kerekî de gaybubet döneminde İmam'm vekillğine ilişkin geliştirdiği teori ile buna katkı sağlamıştır. Buna göre fukaha, gaib İmam tarafından yetkilendirilmiş sayılarak, İmam'm Cuma namazını kıldırmak gibi bazı işlevlerini üstlenmişlerdir¹⁴⁴. Bunun yanında Şîî dinî kurumu ve hukukuyla devlet arasında bir uyum tesis etmeye çalışan el-Kerekî, ulemeden muhalifleri olmasına karşın siyasal otoritenin tam desteği ile bir “devlet (Safevî) Şîası'nın oluşturulmasında önemli rol oynamıştır”¹⁴⁵.

Görüldüğü gibi batıda Osmanlı, doğuda Babûr imparatorlukları ve kuzeydoğuda Özbek hanlıkları gibi güçlü Sünnî siyasal rakiplerle çevrili Safevîler, bunlar tarafından yutulmamak için, aslında gerek kendilerinin gerek İranlıların ilk zamanlar pek aşına olmadıkları İsnâaşeriyye Şîası'nı, ülkenin sınırlarına dikilecek ideolojik bir set olarak derhâl ve şiddetle yayma yoluna gitmişlerdir. Öyle ki Şîîliğe dayalı bir siyasal sistemin ayakta tutulması, bundan sonra da İran'da devletin varlık nedeni (*raison d'être*) olmaya devam etmiştir. Yaklaşık iki yüzyıl sonra, 18. yüzyılın başında hanedan çökerken Şîî ulema, Safevî macerasından kârlı çıkan sınıf olmuştur¹⁴⁶. Safevîlerden sonra neredeyse 19. yüzyıla kadar süren bir fetret devri boyunca, ardından Kaçarların zayıf monarşisinde, ülke iki Dünya Savaşı'nda işgal edildiğinde ve Pehlevîlerin istibdat rejimi altında sadece ayakta kalmayı değil, giderek güçlenmeyi de başaran tek kurum Şîî dinî kurumu olacaktır.

Safevîler Şîîliği resmileştirip yaymaya başladıklarında, kendi iktidarlarına da Şîî öğretiyeye uygun bir meşruiyet zemini sağlamaları gerektiğinin farkındaydılar. Bu nedenle o zamana kadar hiçbir kaynakta yer almayan bir iddia, hanedanın yedinci İmam'm nesebinden olmak suretiyle seyyidliği iddiası, tartışmasız kabul edilmiştir. Ayrıca Şah İsmail'e “mürşid-i kâmil” makamı izafe edilmiş ve siyasal iktidara “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” unvanı uygun görülmüştür¹⁴⁷. Ancak klasik Şîî siyasal öğretilerine

¹⁴³ Çelenk, a.g.e., ss. 269-271.

¹⁴⁴ Daftary, a.g.e., s. 110.

¹⁴⁵ Cengiz Kallek, “Kerekî, Muhakkık-ı Sâni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, s. 281.

¹⁴⁶ Çelenk, a.g.e., s. 100.

¹⁴⁷ a.g.e., s. 26 ve s. 130.

göre bunlar bir siyasal iktidarın meşruiyeti için yeterli unsurlar değildi. “İlâhî tayin”, imamette masumiyet vb. şartların da sağlanması gerekiyordu. Oysa ilk defa bir siyasal kurumsallaşma sahasına kavuşan Şîî ulema, pragmatik bir yönelimle hanedanın meşruiyetine ilişkin söz konusu eksiklikleri göz ardı ederken, uydurma şeceresini de sorgulamaya yanaşmamıştır¹⁴⁸. Şîî ortodoksinin ülkede yayıldığı bu süreçte siyasal otorite, Şîî ulemanın idare teorisi hakkında yazdıklarıyla ve bunlarla siyasal realiteyi uzlaştırmakla çok az ilgilenmiştir¹⁴⁹. Safevî hükümdarları, Şah İsmail’den bu yana kadim İranî din – devlet ilişkilerine¹⁵⁰ yeniden yürürlük kazandırmaya yönelmiştir. Buna göre “mürşid-i kâmil” unvanıyla en yüksek dinî otorite ile “şah” unvanıyla dinin koruyucusu en yüksek seküler otoriteyi aynı anda, aynı kişide birleştirerek¹⁵¹ bir tür İran sezaropapizmine işlerlik kazandırılmıştır¹⁵². Safevî şahı, teoride hem dinî hem siyasal otoriteyi beraber temsil etse de pratikte hükümdarın dinî işlevi siyasal işlevine bağlı kalmıştır. Merkezî dinî kurumun başı olan *sadr*’m kadılar üzerindeki denetim işlevi, söz konusu siyasal işlevin bir uzantısı olarak görülmüştür¹⁵³. Ayrıca Şah İsmail’in ilk döneminde hükümdarın bu iki otoritesini de vekâleten yürüten *vekil-i nefis-i nefis-i hümmâyün* makamı son döneminde kaldırılmış, bu sayede seküler ve dinî otorite birbirinden ayrılarak teokratik devlet sistemine bilinçli olarak son vermenin yolu yapılmıştır¹⁵⁴. 17. yüzyılın ikinci yarısında ülkeyi ziyaret eden Avrupalı tüccar ve seyyah Jean Chardin, teşrifatta sivil idareci ve askerlerin şahın sağında, dinî memurların başı sadrın ise solunda oturduğuna dikkat çekmiş ve bunu siyasal otoritenin üstünlüğüne yormuştur¹⁵⁵. Ancak daha başlangıçta siyasal otoritenin memuru olan sadrın vazifesi giderek gündelik dinî işlerin ve evkaf işlerinin düzenlenmesiyle sınırlanmaya, halk

¹⁴⁸ a.g.e., s. 130 ve s. 278.

¹⁴⁹ Lambton, “Quis Custodiet Custodes... (Conclusion)”, a.g.m., s. 126.

¹⁵⁰ Nasîruddin Tusî (a.g.e., s. 273), söz konusu ilişkiyi şu şekilde bir örnekle açıklar: “(...) nitekim Farsların Padişahı ve Bilgesi Erdeşir Bâbek şöyle demiştir: ‘Din ve devlet (mülk) ikizdirler, biri ancak diğeriyle tamamlanır’. Çünkü din temel, devlet ise sütunlardır (rükünler): Temel sütunsuz zayı, sütun da temelsiz harap olduğu gibi aynı şekilde din, devletsiz yararsız devlet de dinsiz dayanıksız (vâhî) olur”.

¹⁵¹ Gündüz, *Son Kızılbaş...*, a.g.e., ss. 72-73.

¹⁵² Şah Tahmasb, otobiyografisine başlarken şu dörtlüğü yazar: “İkbâl sahibi sultanların kılıçlarının çeşmesi olmadan / Şeriat bahçesinin yeşermesini bekleme. / Fitneyi yakıp kavuran şahların siyasetlerinin gölgesi olmadan / Kimse huzur sarayında bir an bile duramaz” (Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, çev. Hicabi Kırılmaç, İstanbul: Anka Yayınları, 2001, s. 17).

¹⁵³ Lambton, “Quis Custodiet Custodes... (Conclusion)”, a.g.m., s. 138.

¹⁵⁴ R. M. Savory, “The Safavid Administrative System”, *The Cambridge History of Iran: Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, eds. Peter Jackson – Laurence Lockhart, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 360.

¹⁵⁵ Chardin’den aktaran Lambton, “Quis Custodiet Custodes... (Conclusion)”, a.g.m., s. 133.

üzerindeki nüfuzu da bağımsız popüler müçtehitlerce gölgelenmeye başlanmıştır¹⁵⁶. Bu müçtehitlerin alttan alta artmaya başlayan siyasal gücü, Safevî devrinin sonunda görünür hâle gelecektir.

2.2.KIZILBAŞLARIN DÜŞÜŞÜ VE HANEDANIN PATRİMONYAL YÜKSELİŞİ

Dinî kurum ile siyasal kurum arasındaki bu çelişki, tarihi boyunca Safevî hanedanının aralarında denge kurmaya çalıştığı tüm kurum ve gruplar arasındaki uzlaşmazlıklardan sadece biridir. Şah İsmail'in saltanatından itibaren siyasal otoritenin çözüme kavuşturmaya çalıştığı en büyük sorun, Kızılbaşların merkezkaç eğilimlerinin merkeziyetçi İrani devlet geleneği ile uzlaştırılmasıdır. Roger Savory, bunun hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleşmediğini ve hanedan İrani geleneğe yaklaştıkça giderek marjinalleşen Kızılbaş Sufiliğinin kenarda, devlet için artık işlevsiz kalan varlığını devam ettirdiğini söylemektedir¹⁵⁷. Safevî patrimonyalizmi ile Kızılbaş hegemonyası adeta bir makasın iki tarafı gibi hareket etmiş, ilkinin yükselmesinin ön koşulu ikincinin düşüşü olmuştur. Daha en başta Şah İsmail, hanedanın gücünü sınırlayan ve denetlenmesi zor olan Kızılbaşların otoritelerini, idareye ilişkin makamların işlevlerini ve istihdam kaynaklarını farklılaştırarak budama yoluna gitmiştir. 1508'de İsmail, Kızılbaşların malî işlere karışmamasını emrederek merkezî idarede Türklerin etkinliğini azaltmak için ilk adımı atmıştır¹⁵⁸. Bunların görevleri, kendilerine *tiyûl* (İrani bir tür dirlik) olarak verilen bölgenin vergisini toplayıp asker beslemekle ve buranın asayişini sağlamakla sınırlı tutulmuştur. Bu bile söz konusu bölgeye aşiretleriyle göç eden Kızılbaş hanedanlarına, hem merkezî idareye hem de diğer Kızılbaş rakiplerine karşı belirli bir güç sağlamıştır¹⁵⁹. Bu arada İsmail, vekillik makamını lağvetmeden önce, söz konusu makamı yalnızca Kızılbaşlara değil, Taciklere (Fars idareciler) de tevdi etmeye başlamıştır. Böylece ilk dönem Safevî devlet teşkilâtında Türklerin askerî, Taciklerin idarî ve Arap ulemanın da dinî kurumlarda istihdam edilmesi geleneği yerleşik hâle

¹⁵⁶ a.g.m., s. 362.

¹⁵⁷ a.g.m., s. 356.

¹⁵⁸ Gündüz, *Son Kızılbaş...*, a.g.e., s. 91.

¹⁵⁹ a.g.e., ss. 92-93.

gelmiştir¹⁶⁰. Eski statülerini kaybeden Kızılbaşlar için bu bir memnuniyetsizlik sebebi olmuş, atanan ilk Tacik vekilleri katletmişlerdir¹⁶¹.

Safevîlerin Osmanlılar tarafından Çaldıran'da yenilgiye uğratılmasından (1514) sonra, Şah İsmail'in Kızılbaşlar nezdindeki karizması büyük ölçüde zedelenmiş ve özellikle Tahmasb'ın ilk yıllarında ülke, bu aşiretler arasında şaha rağmen cereyan eden iktidar savaşlarına sahne olmuştur. Tahmasb'ın kendisi de şahlığı gerçekten elde ettiği için tahta geçiş tarihini değil de bu iç savaşta hâkim bir konuma sahip olmaya başladığı tarihi vermektedir (1528)¹⁶². Zira yeni şah, bu tarihten itibaren siyasal otoritesini sağlamış, isyanları bastırıp istilâcı Özbekleri de ülke dışına sürmüştür. Ne var ki Kızılbaş aşiretlerinin gücünün tamamen kırılması I. Abbas'ın hükümdarlığı döneminde (1587 – 1629) gerçekleşmiştir.

Savory, Safevî siyasal sisteminin gelişimini üç aşamada takip eder¹⁶³: İlk aşama Şah İsmail'in devleti kurmasından I. Abbas'a kadar olan (1501 – 1587) dönemdir. Bu dönemde idarî organların işlevleri birbirlerinden tam olarak ayrışmamıştır ve bu nedenle bir yetki çatışması görülmektedir. Monarşinin gücünün zirvesinde olduğu Şah Abbas döneminde, idarî organlar birbirlerinden ayrışmış ve baştan aşağı yenilenmiştir. Şah Safî ile başlayan Safevîlerin son dönemi ise (1629 – 1736) kurumların bozulması ve çöküşü sürecidir. Şahın patrimonial otoritesinin temelleri, söz konusu ilk dönemde atılmış ve Abbas döneminde zirvesine ulaşmıştır.

Bu otoritenin kamusal görünümü, Safevî ailesinin diğer ailelerden (özellikle Kızılbaş ailelerden) keskin biçimde ayrıştırılmasına dayanmıştır. Yukarıda Şah İsmail'in hanedanının köklerini Ehl-i Beyt'e dayandırdığından bahsedilmişti. İsmail yalnızca bununla yetinmemiş, ayrıca şiirlerinde kendisinden antik İran efsanelerinin kahramanlarından Feridun, Hüsrev, Cemşid, Zuhak, Zaloğlu Rüstem ve İskender olarak da bahsetmiştir. Ayrıca bu dönemde Sâsânîlerin son şahı III. Yazdigird'in muhayyel kızı Şahbanu ile Hz. Hüseyin'in arasında bir evlilik bağı olduğu iddia edilerek antik İran

¹⁶⁰ Çelenk, a.g.e., s. 279.

¹⁶¹ Savory, a.g.m., s. 359.

¹⁶² Şah Tahmasb-ı Safevî, a.g.e., s. 25.

¹⁶³ Savory, a.g.m., ss. 356-357.

siyasal geleneği ile Şîî gelenek arasında uydurma bir süreklilik vurgulanmıştır¹⁶⁴. Yine İsmail'in Özbek sultanından Horasan'ı, eski İran hükümdarlarının toprağı olduğu gerekçesiyle istemesi ve dönemin literatüründe Osmanlıların "Rum" (Roma) olarak anılması beraber düşünüldüğünde, Şah İsmail'in kendisini sıradan bir Kızılbaş lideri olarak değil, Turan ve Roma arasında mücadele veren bir İran şehinşahi olarak gördüğü anlaşılmaktadır¹⁶⁵. Nesep ilişkileri yoluyla hanedana kamusal bir ayrıcalık bahşetmeye yönelik girişimler daha sonra da vakanüvisler tarafından devam ettirilmiştir. Şah Abbas döneminde yazılan kaynaklarda bu "mavi kan" arayışı gözlemlenebilir. Dönemin tanıklarından Oruç Bey (sonradan Don Juan), Avrupalılara yönelik kaleme aldığı Safevî tarihinde, Şah İsmail'in Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Komnenos hanedanı ile akrabalığı dolayısıyla Safevî şahlarını Bizans hükümdarlarının soyuna bağlamıştır¹⁶⁶. Yine bu dönem yazarları Abbas için, o zamana kadar yalnızca İskender, Cengiz Han ve Timur için kullanılan ve hükümdarın evrenselliğini ifade eden "sahib-kıran" unvanını kullanmışlar ve hanedan ile Moğollar ve Timurlular arasında bir nesep ilişkisi de uydurmuşlardır¹⁶⁷.

Hanedanın meşruiyetine katkı sağlayan bu kamusal imajın inşasına rağmen patrimonyalizm çerçevesinde esaslı kurumsallaşma, Şah Abbas'ın Kızılbaş gücünü neredeyse tamamen kırmasıyla sağlanmıştır. Bu döneme kadar hanedan, özellikle askerî ve idarî güç olarak bu aşiretlere muhtaçtır. Yine Oruç Bey'e göre¹⁶⁸, söz konusu dönemde şaha bu konularda destek sağlayan 32 aile vardır. Bunlar önem sıralarına göre şahın hizmetinde farklı görevler üstlenmektedir. Şahın keyfî kararıyla gerektiğinde görevden alınabilmekte, ancak normal şartlarda görevleri babadan oğula geçmektedir. Savaş zamanında da topladıkları askerlerle orduya katılmaktadırlar. Ancak bunlar güvenilir unsurlar değildir. Özellikle hayvancılıkla ilgili istikrarsız ekonomik çıkarlara bağlı olduklarından, bunların söz konusu merkezî talebi her zaman yerine

¹⁶⁴ Rudi Matthee, "Safevi İmanı Bir İmparatorluk Mıydı?", çev. İlker Külbilge, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. 3/2 (2017), s. 190.

¹⁶⁵ Gündüz, *Son Kızılbaş...*, a.g.e., ss. 108-109.

¹⁶⁶ Oruç Bey Bayat (İranlı Don Juan), *İlişkiler: Bir Şîî/Katolik*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014, s. 86.

¹⁶⁷ Matthee, "Safevi İmanı Bir İmparatorluk Mıydı?", a.g.m., ss. 189-190.

¹⁶⁸ Oruç Bey Bayat, a.g.e., ss. 32-38.

getireceklerinin de bir garantisi yoktur¹⁶⁹. Ayrıca bu soylular, Şah Abbas'a kadar, aralarındaki siyasal otoriteyi belirlemeye yönelik iç çekişmeler neticesinde çeşitli saray darbelerine karışacak, şah ve mirzaları katledecek, iç savaflara neden olacak kadar etkindirler. Şah Abbas, söz konusu aşiretlerin neden olduğu büyük bir siyasal kriz döneminin ortasında, 1587'de tahta geçmiştir. Oruç Bey bu dönemi şöyle ifade eder: “(...) Hülasa bütün İran eyaletlerinde hâkimiyetinde bir miktar dahi olsa askeri olmayan ve bu haliyle saltanata itaat edecek bir han veya asilzade yoktu”¹⁷⁰.

2.3.ŞAH ABBAS VE SONRASI

İşte bu şartlar altında, yine bir Kızılbaş olan Mürşid Kulu Han'ın desteğiyle tahta geçen Şah Abbas'ın ilk icraatları söz konusu siyasal otorite boşluğunu şiddetle doldurmak olmuştur. Kızılbaş liderleri üzerinde terör uygulayıp bunları sindirmiş, kendi babası ve kardeşlerinin gözlerine mil çektirip Alamut Kalesi'ne kapatmış ve Osmanlılar ile Özbeklere karşı zaferler kazanarak konumunu güçlendirmiştir¹⁷¹. Ülkenin nüfuzlu Türkmen aşiretlerini farklı bölgelere sürgün ve iskân ederek dağıtmış ve nihayet Mürşid Kulu Han'ı da idam ettirerek, iktidarına yönelik tüm Türkmen alternatifleri ortadan kaldırmıştır¹⁷².

¹⁶⁹ Garthwaite, a.g.e., s. 152.

¹⁷⁰ Oruç Bey Bayat, a.g.e., s. 171.

¹⁷¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı: (1587 – 1629)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2013, ss. 93-98.

¹⁷² Aydoğmuşoğlu, a.g.e, ss. 101-102. Patrimonyal bir hükümdarın bütün bunları hangi saikle yaptığına ilişkin olarak İbn Haldun'un açıklamalarına bakılabilir: “(...) Şöyle ki, mülk büyüdüğü, refah ve nimetteki halleri itibariyle son haddine ulaştığı ve hanedanlığın başındaki şahıs şan ve şeref itibariyle müstebit ve müstakil bir vaziyete geldiği zaman, herhangi bir kimsenin iktidara iştirak etmesini gururuna yediremez. Akralarından, mevkiine aday olacaklarından şüphe ettiği kimseleri ortadan kaldırmak suretiyle, gücü yettiğince hâkimiyete ortak olma sebep ve vasıtalarını yok eder (...) Hanedanlık, mülkün tabiatından olan refah ve asabiyet sahiplerinin kulaklarını çekme ve burunlarını yere sürme dönemine girince, ilk önce hükümdar mülk ismi hususunda kendisine hissedar ve ortak olan hısımlarının ve akrabasının burunlarını yere sürmekle işe başlar, başkalarından çok bunların davranışları hükümdarın gururuna dokunduğundan, evvela onların kulaklarını çeker, (şan ve şeref iddia etmelerini önleyerek dize getirir). Diğer taraftan mülk, izzet ve galebe itibariyle sahip oldukları mevkiiler cihetinden başkalarından daha çok refah bunları tesir altına alır. Bu suretle yıpratıcı ve yıkıcı iki unsur tarafından kuşatılmış olurlar: Kahr, refah. En sonunda kahr katle dönüşür. Çünkü mülk sahibi olmak, iktidarı elinde tutan hükümdarda iyice yerleştiği için ona karşı kalplerinde (kin, haset ve intikam nevinden) bir hastalık hasıl olur, onlara karşı kıskanılan bir mevkide olması, mülkü hususunda hükümdarın endişeli olması neticesini meydana getirir. Bu yüzden onları katletmeye, horlanan bir duruma düşürmeye, alışılageldikleri nimet ve refahın bir çoğundan onları soymaya girişir. Bunun için onlar da mahvolur ve azalır. Böylece onlardan biri olan hanedanlığın başındaki şahsın asabiyeti de bozulmuş olur. Halbuki bu asabiyet, diğer asabiyetlerin tümünü birleştiren ve peşine takan en büyük bir asabiyet idi. Bu yüzden hanedanlığı (sağlam esaslara

Abbas bütün bunları yaparken patrimonyal kurumsallaşmanın önemli bir ögesine, devşirmelerden müteşekkil *gulam* (kul) ordusuna dayanmıştır. Şah, asi Afşar ve Dulkadir aşiretlerini Fars ve Kirman'dan sürmüş, Fars'ın yeni valisi olarak da kendisi gibi gulamlardan oluşan bir muhafız birliğini emrine verdiği Gürcü asıllı Allahverdi Han'ı atamıştır. Böylece Tahmasb döneminde saray hizmetleri için alınıp yetiştirilmeye başlanan seçkin bir sınıf olarak gulamlar, sayıları da artırılmak suretiyle ilk defa idarî teşkilâtta görev almaya başlamışlardır¹⁷³. Oysa o zamana kadar Kızılbaşlar kendilerinin, Safevî ailesinin ruhanî üyeleri olduklarına inanmışlardı¹⁷⁴. Safevî hanesinin üyeleri olan gulamların bizzat şah tarafından yükseltilmesi ile bu bağın bilinçli olarak kesildiği, idarede Safevî hanesini merkez alan patrimonyalizmin tesis edildiği anlaşılmaktadır¹⁷⁵. Ayrıca, o zamana kadar Türkler ve Tacikler arasındaki dikotomiye dayandırılan idarî ve askerî dengeye, siyasal otorite tarafından “üçüncü güç”

rabteden) kulplar çözülür, düğümleri zayıflar. Bundan dolayı hükümdar, nimetin kulu ve ihsanın kölesi olan kimselerden teşekkül eden bir dost ve taraftar çevreyi (emir kulu ve uşak) bunun yerine koyar, bunlardan bir asabiyet meydana getirir. Ancak bu asabiyet, sağlam bağlarla birbirine merbut olan o asabiyet gibi olamaz. Çünkü Allah'ın ona koyduğu karabet, merhamet (şefkat, himaye, yardımlaşma ve dayanışma duyguları) bunda yoktur” (İbn Haldun, *Mukaddime: I*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 555 ve s. 559).

¹⁷³ Sussan Babaie, vd., *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, London-New York: I.B. Tauris, 2004, s. 28.

¹⁷⁴ Babaie, vd., a.g.e., ss. 24-25.

¹⁷⁵ İbn Haldun (a.g.e., s. 414), klasik siyasal sistemlerde devşirmelerin yükselişinin nedenini şöyle açıklamaktadır: “Devletin başındaki hükümdarın, en evvel edindiği taraftarları ve eskiden kazandığı adamları bir tarafa bırakarak yenilerini edinmesinin sebebi, sadece şudur: Eskilerin gönlünde devletin başındaki hükümdara karşı izzet sahibi olma ve ona fazla boyun eğmeme hali âriz olmuştur. Hükümdarın kabilesi ve nesep sahipleri kendisine hangi gözle bakıyorlarsa, bunlar da ona öyle bir gözle bakma vaziyetine gelmişlerdir. Çünkü uzun asırlardan beri sürüp gelen yetişme tarzı, hükümdarın babaları, selefi ve kabilesiyle içli – dışlı olma hali ve hanedanının ileri gelenleriyle aynı düzende bulunma vaziyeti kaynaşmayı iyice pekiştirmiştir. Bu sebeple devletin eski taraftarlarında hükümdara karşı nazlanma ve izzetli görünme gibi bir hal hâsıl olmuştur. Bunun neticesi olarak ve sözkonusu sebep dolayısıyla hükümdar kendini onlardan uzaklaştırır, onları bir yana iterek diğerlerini istihdam eder. Bunların halis dost ve samimi taraftar olarak edinilmeleri zamanı yakın olduğundan henüz mecd ve şanla ilgili rütbelere ulaşmış değillerdir, haricî ve yabancı olma halleri üzerinde bulunmaya devam etmektedirler”.

Kul taifesinden asker ve idareci sınıfı teşkil etme politikası 9. yüzyılda Abbasilerde görüldüğü gibi, Safevîlerin güçlü rakibi Osmanlıların klasik çağına damgasını vurmuştur. Hatta bir önceki bölümde ele alındığı gibi, Korkunç İvan *opriçnik* yahut *streltsi* birliklerini de benzer bir amaçla kurmuştur. Ancak bunların hiçbiri istikrarlı bir askerî ve idarî sistemin teşekkülü sonucunu vermemiş, hatta Abbasî halifeleri Türk kulları tarafından *de facto* esir edilmişlerdir (bkz. Claude Cahen, *İslamiyet I: Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat N. Erendor, Ankara: Bilgi Yayınları, 2000, s. 192). [Bu uygulamanın en yetkin örneği sayılan Osmanlı imparatorluk rejiminin başarısı ve Osmanlı patrimonyalizmine özgünlüğünü veren, siyasal meşruiyetin yegâne kaynağı olarak padişahın hanesini merkezine alan bu köksüz hizmet sınıfına istikrar kazandırabilmesidir. Bu hizmet sınıfı, birçok defa bizzat başlattıkları veya karıştırdıkları isyanlarda bile, “Âl-i Osman'ın mutlak hâkimiyet ve iktidarını” asla sorgulamamıştır (Feridun Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 38).]

olarak Gürcü ve Çerkez kökenli Kafkas unsurları da dâhil edilmiş, imparatorluktaki makamlar bunlar arasında denge gözetilerek dağıtılmaya başlanmıştır¹⁷⁶. Siyasal otorite söz konusu dengeyi dikkatle gözetmeye çalışırken, gulamların fazla güçlenerek kendisine alternatif bir otorite tesis etmesini engellemeye yönelik tedbirler de almıştır. İlk gulam vali olan Allahverdi Han'ın oğlu ve Fars bölgesinin kudretli valisi İmam Kulu Han, 1632'de Şah Safî tarafından idam ettirilip, dâhil olduğu Uniladze sülalesi tasfiye edilirken, mülkleri de müsadere edilmiştir¹⁷⁷. Devlet idaresinde gulamların rolünün artışı ve Türkmenlerinkinin azaltılmasıyla bu ikincilerin kendi aralarındaki çatışmalar da sona ermiş, böylece Safevî İmparatorluğu, en azından bir yüzyıl sürecek bir sükûna kavuşmuştur¹⁷⁸.

Şah Abbas, gulamlardan oluşan ve doğrudan saray hazinesinden (hasşa) beslenen bu ordunun maliyetini karşılamak için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Bunlardan biri, yine gulamlara dayanan bir ticarî sistemdir. Abbas, gulamlardan yalnızca askerî ve idarî işlerde yararlanmamış, Hıristiyan Ermenilerden oluşan ve Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya ipek ihraç edip, ülkeye gümüş sokan bir gulam tüccar sınıfını da tesis etmiştir. Payitaht İsfahan'ın bir dış mahallesi olarak kurulan Yeni Culfa'ya yerleştirilen bu gulam tüccarların ticarî işleri doğrudan hasşa idaresine bağlanmış, bunlardan hazineye akan gümüşler Abbas için, gulam ordusunu ve çeşitli idarî reformlarını finanse edecek önemli bir kaynak oluşturmuştur¹⁷⁹. Yeni Culfa Ermenileri, 17. yüzyılın ortalarına kadar saray hazinesi için önemli bir gelir kalemi olmayı sürdürdülerse de bu parlak dönemin ardından, dünya-ekonomisinin değişen dengeleri nedeniyle Rusya'ya göç etmişlerdir¹⁸⁰.

Ancak Abbas'm İran malî sistemini derinden etkileyecek hamlesi, *divanî*, yani kamusal mülkiyet rejimini parçalayarak, doğrudan saray hazinesine ait hasşa mülkiyetini ilkinin aleyhine genişletmesidir. Safevîler iktidarı ele aldıklarında, Moğollardan miras *soyurgal* sistemini zaman içerisinde *tiyûl* lehine terk etmişlerdi.

¹⁷⁶ Savory, a.g.m., ss. 364-365.

¹⁷⁷ Rudi Matthee, "Relations Between the Center and the Periphery in Safavid Iran: The Western Borderlands v. The Eastern Frontier Zone", *The Historian*, Vol. 77, No. 3 (2015), s. 436.

¹⁷⁸ Aydoğmuşoğlu, a.g.e., ss. 98-99.

¹⁷⁹ Babaie, vd., a.g.e., ss. 50-53.

¹⁸⁰ a.g.e., s. 73.

Soyurgal, İnan'da özellikle İlhanlılar döneminde geliştirilen ve Safevîlere kadar yaygın olarak kullanılan iktâ benzeri bir sistem olmakla beraber, sahibine, hizmet karşılığında ziyade bir bağış olarak verilen ve çeşitli idarî ve hukukî ayrıcalıklar tanınan toprak mülkiyeti¹⁸¹. Bu toprağı elinde tutan (*sahib-i soyurgal*), vergi ödemek de dâhil olmak üzere malî ve idarî yükümlülüklerden büyük ölçüde muaf tutuluyordu¹⁸². Safevîler döneminde siyasal otorite, miras da bırakılabilen bu tarz toprak mülkiyetini terk ederek yerine Kızılbaş aşiretlerine ve liderlerine, hizmetleri karşılığında merkezî denetime tabi bir ödeme aracı olan *tiyûl* tahsis etmeye yönelmiştir¹⁸³. Bu siyasî kararın arkasında, söz konusu askerî aristokrasinin miras yoluyla kök salmasını ve özerkleşmesini önlemek niyeti olduğu kadar, bunların Taciklerin ağırlıkta olduğu idarî teşkilât içinde asimile edilmesi projesi de vardır¹⁸⁴. *Tiyûl* bir tür askerî dirlikti ve boy beyleri ve ordu komutanlarına, ihtiyaç hâlinde orduya katacakları askerleri beslemeleri ve idaresini sağlamaları için belirli bir bölgenin vergi gelirlerinin tahsis edilmesine dayanmaktaydı. Ancak ilkesel olarak miras bırakılamasa da *tiyûl* da diğer iktâ türlerinde olduğu gibi zamanla *tiyûldâr*'lar (*tiyûl* sahipleri) tarafından şahsî mülk telakki edilmeye ve miras bırakılmaya başlanmıştır¹⁸⁵. Bu arada *tiyûldâr*'ların topladığı vergi gelirlerinin önemli bir kısmı buldukları bölgenin masraflarını karşılamak için harcandığından, söz konusu verginin çok az bir kısmı merkezî hazineye ulaşmıştır. Bu nedenle Kızılbaş otoritesini çökertmek ve gulam ordusunun masraflarını karşılamak için Abbas, şahın şahsî mülkü sayılan ve gelirleri doğrudan saray hazinesine giden hassa mülklerini artırma yoluna gitmiştir¹⁸⁶. Tıpkı Korkunç İvan'ın yarım yüzyıl önce Rusya'da yürürlüğe koymaya çalıştığı *opriçnina* ve *zemsçina* ayrımı gibi, Abbas da şahsî hassa toprakları ile geriye kalan "*mamelek*" topraklarının idaresini birbirinden ayırmıştır. Öyle

¹⁸¹ Mehmet Ölmez, "Soyurgal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 37, s. 389.

¹⁸² Bert Fragner, "Social and Internal Economic Affairs", *The Cambridge History of Iran: Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, eds. Peter Jackson – Laurence Lockhart, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 505. Yazar, idarî ve malî denetimden muaf tutulan bu tarz mülkiyet için halk arasında "*kalem ve kadem kûtah ve keşide darend*" (yazarın İngilizce çevirisi, tarz toprak için halk arasında "*kalem ve kadem kûtah ve keşide darend*" (yazarın çevirisi ile "kaleme karşı güvenli, geçişe karşı korunmuş". Kelime manasıyla düşünülecek olursa "kalem kısalmış, adım çekilmiş" şeklinde de çevrilebilir) dendiğini belirtmektedir (Fragner, a.yer).

¹⁸³ a.g.m., ss. 509-513.

¹⁸⁴ a.g.m., ss. 513-514.

¹⁸⁵ Osman G. Özgüdenli, "Tiyûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. 41, s. 207.

¹⁸⁶ Savory, a.g.m., s. 364.

ki merkezî din kurumunun başı olan sadr makamı bile *sadr-ı hassa* ve *sadr-ı amme* (*mamelek*) olarak ikiye bölünmüştür¹⁸⁷. Abbas, hassa toprağını genişletmek için birçok Kızılbaş *tiyûl*'ünü müsadere etmiş yahut bunları, ellerindeki mülkleri kendisine çok ucuza satmaya zorlamış ve buraların idaresini gulamlara devretmiştir¹⁸⁸. Nihayet döneminin sonunda İsfahan, Kaşan, Kirman ve Yezd'in bir kısmı ile Kazvin, Kum, Gilân ve Mâzenderan'ın tamamı hassa toprağına dönüşmüştür¹⁸⁹.

Hassa topraklarının yükselmesi kısa vadede siyasal otoritenin ihtiyaçlarını karşılayıp, otoritesine yönelen tehditleri bertaraf etmesini sağladıysa da uzun vadede imparatorluğun çöküşünün sebeplerinden sayılmıştır. Zira toplanan vergi doğrudan saray hazinesine gittiğinden bölgenin ihtiyaçları karşılanmamış; ayrıca buralara atanan vergi toplayıcı memurlar, eski *tiyûldâr*'ların aksine, tarımsal üretimin sürekliliğini önemsemeyen ve ceplerini de dolduracak şekilde köylüden fazla artık-ürün toplama yoluna gitmişler, neticede köylülerin zamanla topraklarını bırakıp kaçmalarına sebep olmuşlardır¹⁹⁰. 1631'de Şah Safî, köylülerin tarım arazilerini terk etmelerini engellemeye yönelik bir kanun çıkarmak zorunda kalmıştır¹⁹¹. Zamanla şahın tek dayanağı hâline gelen gulamlar ise hassaların genişlemesiyle tasfiye edilen Kızılbaşlardan boşalan yeri askerî açıdan dolduramamış, 18. yüzyıldaki devleti yıkan Afgan ve Belucî akınlarına karşı koyamamışlardır¹⁹².

Şah Abbas dönemi her yönüyle Safevî klasik çağının zirvesidir. Savory'e göre, "devlet" in sınırları belirli, idarî bir bütünlük olarak somut bir kavrama dönüşmesi bu dönemdedir¹⁹³. Ayrıca Abbas, askerî teknoloji açısından Batılılardan destek almakta bir mahsur da görmemiştir. Bu dönemde İngiliz Sherley kardeşlerden destek alınarak orduda düzenli topçu ve tüfenkçi birlikleri tesis edilmiş, Avrupa'nın çeşitli yerlerinden getirtilen mühendislerle İsfahan'da ateşli silah imalâthaneleri kurdurulmuştur¹⁹⁴.

¹⁸⁷ a.g.m., s. 353.

¹⁸⁸ Fragner, a.g.m., s. 518.

¹⁸⁹ a.g.m., s. 523.

¹⁹⁰ Rudi Matthee, "The Decline of Safavid Iran in Comparative Perspective", *Journal of Persianate Studies*, Vol. 8, No. 2 (2015), s. 287.

¹⁹¹ Fragner, a.g.m., s. 493.

¹⁹² Savory, a.g.m., s. 367.

¹⁹³ a.g.m., s. 352.

¹⁹⁴ Aydoğmuşoğlu, a.g.e., ss. 286-287.

Bununla beraber söz konusu reformlar henüz modernleşmeye yönelik bir anlayışla değil, geleneksel devletin kurumlarını tahkim etmek amacıyla yürütülmüştür. Şah Abbas geleneksel meşruiyetin güçlü bir temsilcisi olmayı sürdürmüştür. Tıpkı çağdaşı patrimonyal hükümdarlar gibi, hanedanı merkez alan siyasal meşruiyet nedeniyle aile üyelerini tehdit olarak algıladığından, bizzat kendi oğulları üzerinde katliam ve gözüne mil çektirme gibi tedbirler uygulamıştır¹⁹⁵. Ayrıca klasik İranî siyasal teori uyarınca haftada birkaç kez doğrudan halkın şikâyetlerini dinleyip, çözüme kavuşturarak adaleti bizzat sağlama yoluna gitmiş¹⁹⁶; ticaretin güvenliğini sağlamak için yollardaki her tür soygunu tazmin etmek suretiyle bizzat kefil olmuş; demografik niteliklerine göre ve sınır güvenliği için kitleleri sevk ve iskân etmiştir¹⁹⁷. Tüm bunlar devleti babadan miras bir mülk gibi algılayan patrimonyal bir hükümdarın özellikleridir. Sonraki şahlardan II. Abbas'ın tahta geçişi ile verasette *ekberiyet* usulünün pratik kazanmasının ardından, devlet yaklaşık bir yüzyıl boyunca sükûnete kavuşmuştur¹⁹⁸. Safevî hanedanının meşruiyeti o kadar yerleşmiştir ki; devlet yıkıldıktan sonra bile neredeyse tüm 18. yüzyılda İran'da merkezî otoriteye karşı isyanlar, hep Safevî hanedanı üyesi olduğu iddia edilen biri adına veya bunun etrafında toplanarak çıkarılmıştır¹⁹⁹.

¹⁹⁵ a.g.e., s. 280.

¹⁹⁶ Patrimonyalizmde adalet, tıpkı ekonomi gibi siyasetin bir çıktısıdır. Sosyal dengenin bozulmadan sürdürülmesini amaçlamaktadır ve son tahlilde, hükümdardan beklenmektedir. Halil İnalıcık'ın "Adaletnameler" üzerine çalışması bu konuya ışık tutmaktadır. Burada Osmanlılar örneğinde, özellikle idarenin reayaya yönelik zulümleri söz konusu edilmektedir. Bu durumda "hükümdarın, bütün otoriteler, kanun ve nizamlar üstünde olan mutlak otoritesi, bir haksızlığı bertaraf etmek için en son tedbir olarak" zaman zaman çıkarılan "adâletnâmeler" ile gösterilmektedir (Halil İnalıcık, "Adaletnameler", *Belgeler*, C. 2, S. 3-4 (1967), s. 49). Adaletname çıkarılmasına yol açan durumlar, modern devletten önce tüm ülkede geçerli bir hukukî standartlaşma olmamasından öte, var olan kanunların dahi merkezden yerele ulaşana kadar zorlayıcı kapasitelerinin daralabildiğini göstermektedir. Modernite öncesi siyasal sistemlerde bunun büyük bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Abbasî klasik döneminde de kadıların adaleti sağlamak yerine farklı çıkar ilişkilerine angaje olmaları nedeniyle bizzat hükümdarın karar aldığı "Mezalim" mahkemeleri, bir tür temyiz mercii olarak halkın şikâyetlerini almıştır (Cahen, a.g.e., s. 105). Klasik metinler de bunu salık vermektedir. Örnek olarak Nizamü'l Mülk'ün siyasetnamesinden şu satırlar gösterilebilir: "Padişahın haftada iki gün divan-ı mezâlîme oturup, mazlumun hakkını zalimden alarak ona vermesi, konuyu aracısız bir şekilde tebaadan bizzat kendisinin dinleyip ona hükmetmesi gerektir. Nispeten önemli olanlar yazılı olarak kendisine arz edilmeli ve hükümdar bu meselelerin her birinin neticelerini de kâtiplere yazdırması lazımdır. Cihan hükümdarının haftada iki gün haksızlığa ve gadre uğrayanları huzuruna çağırıp onları bizzat kendisinin dinlediği haberi memlekette yayılınca zalimler dehşete kapılır, ayaklarını denk alırlar ve cezaya çarptırılma korkusundan ötürü hiç kimsenin haksızlık ve yolsuzluk yapmaya gözü kesmez" (Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet T. Ayar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.17).

¹⁹⁷ Matthee, "Safevî İrani Bir İmparatorluk Muydu?", a.g.m., ss. 191-193.

¹⁹⁸ Matthee, "The Decline of Safavid Iran...", a.g.m., s. 290.

¹⁹⁹ Garthwaite, a.g.e., s. 153.

Şah Abbas'ın karizmatik otoritesinin kendisinden sonra rutinleşmesi ile ülke yaklaşık yüz yıl sürecek bir sükûnet ortamına kavuşsa da aslında tüm malî ve askerî gücünü de tüketmiştir. Rudi Matthee'nin de dikkat çektiği gibi söz konusu sükûnet, sınırlarında büyük savaşların yaşanmaması sayesinde çöküşün üstünün örtüldüğü bir "fırtına öncesi sessizlik"dir²⁰⁰. Bu dönemde ülke içinde şahların patrimoniyal otoritesini tehdit eden bir alternatif bulunmamaktadır. Ancak siyasal meşruiyetin tek kaynağı olan şahlar, Abbas döneminde başlayan bir sürecin neticesinde kendilerini dış dünyadan tamamen yalıtılmışlardır. Böylece en yakınlarındaki harem ağaları, dış dünyada ve hatta tüm siyasal karar verme süreçlerinde şahları temsil eder hâle gelmişlerdir. Öyle ki Şah I. Süleyman döneminde (1666 – 1694) enderun hadımları, şah ile divan arasında aracılık etmekte ve siyasal karar verme sürecinde divanı iktidarsız bırakmaktadırlar. Bu dönemde vezir-i azam şahla bunların aracılığı olmadan görüşmemekte ve malî konularda yine bir hadım olan hazinedara aylık rapor vermektedir²⁰¹. 18. yüzyılın başında Safevî idaresinin tutarlılık ve istikrardan yoksun olduğu artık saklanamaz hâle gelmiştir. I. Petro'nun şaha gönderdiği elçisi Artemiy Volinskiy, 1717'de, yani İsfahan'ın Afganlar tarafından işgal edilmesinden 5, hanedanın çöküşünden 19 yıl önce günlüğüne şu notu düşmüştür:

*(...) Şah bir devlet başkanı değil, onun gibi bir deli bulmak zor. Bütün devlet işlerini Ehtem'e havale etmiş. Şah, Ona çok güveniyor ve O ne isterse yapıyor. Devlet memurlarına gelince, o kadar tembeller ki, değil başkalarına ait işleri, kendi işlerini bile takip etmiyorlar. Bilgisizler. İran memurlarının kendi devletlerine verdiği zararı, Büyük İskender bile vermemiştir. Eğer devletin başına başka bir şah geçmezse, bu devlet (Safevi) çok geçmeden son bulacaktır. İran'a her taraftan düşmanlar hücum ediyor. Fakat şah kendi tebasına bile hakim değil. Ayaklanmanın olmadığı çok az yer var. Eğer Rusya, İran'a savaş açarsa, çok az bir güçle bu devleti Rusya'ya katabilir. Şu an bunun için en uygun zaman ve gelecekte belki bir daha böyle bir şansımız olmayabilir.*²⁰²

Safevîler, Osmanlı ve Babür komşularına nazaran tüm ekonomik ve askerî yetersizliklerine, içerdikleri birçok merkezkaç unsurun etkinliğine ve ideolojik

²⁰⁰ Matthee, a.yer.

²⁰¹ Rudi Matthee, "Administrative Stability and Change in Later-17th-Century Iran: The Case of Shaykh Ali Khan Zangarah (1669 – 89)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 1 (1994), ss. 89-90.

²⁰² Aktaran Okan Yeşilot, *Şah'ın Ülkesinde: Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'nin Kafkasya Raporu*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014, s. 127.

temellerinin sınırlı olmasına rağmen İran'ı, evrensellik iddia eden ve yoğun bir meşruiyete sahip bir imparatorluğun hükmü altında iki yüzyıl boyunca belirli bir "uyum" ve "tutarlılık" noktasına taşımışlardır²⁰³. Bugünkü İran'ın ulusal sınırlarını belirlemiş, bu sınırlar dâhilinde siyasî birliği sağlamış, Şiîliği ulusal karakterin önemli bir ögesi olarak yerleştirmişlerdir²⁰⁴. Yine de uzun vadede İran'a mahsus bir döngünün dışına çıkmadıklarından, 18. yüzyılın başında devlet çökmüştür. Savory'e göre;

Safevîler en nihayetinde hezimete uğradılar, çünkü uzlaştıramaz olanı uzlaştırmakta başarısız oldular: Türk ve Fars; aşiret örgütlenmesi ve şehircilik; çobanil-yörük gelenek ve tarımcılığın yerleşik hayatı; devrimci Sufilik ve dogmatik Şiîlik; teokrasi ve genişleyen bir imparatorluğun gerektirdiği karmaşık bürokrasi; "kılıç ehli" ve "kalem ehli"; müçtehidlerin bir İsnâaşerî Şiî devletinde tek meşru hükümet biçimini kurma iddiaları ve çok-kültürlü bir devletin zorunlulukları.²⁰⁵

2.4.SAFEVÎ SİYASAL MİRASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Klasik Safevî İrani, patrimonyal otoriteye dayalı bir siyasal sistemin belirgin özelliklerine sahip olmuştur. Burada da belirli bir makam veya statü elde etmenin yolu şaha sadakatten geçmekte ve aksi durumda her şeyini kaybeden biri, eğer hayatını sürdürebildiyse yine şaha sadakati ile bu kaybını telafi edebilmekteydi²⁰⁶. Yine siyasal otoritenin iktisadî hayat üzerinde önemli ölçüde denetimi söz konusuydu. Şehir merkezlerindeki *bazaar*'lar ile yüksek maliyet ve yoğun emek gerektiren endüstriler hassa, divanî veya vakıfların mülkiyetinde olduğundan buraları işletenlerin ödediği kiralar kamusal işler için önemli bir gelir kalemini teşkil etmekte, ağır endüstrilerde ihtiyaç duyulan emek kölelerden sağlanmaktaydı²⁰⁷. Ayrıca ürünlerin piyasadaki fiyatları ve vergi oranları esnaf loncalarının reisleri olan kethüdalar ile şehrin hükümet

²⁰³ Matthee, "Safevî İrani Bir İmparatorluk Mıydı?", a.g.m., s. 183.

²⁰⁴ Garthwaite, a.g.e., s. 145.

²⁰⁵ Savory, a.g.m., s. 371.

²⁰⁶ Matthee, "Safevî İrani Bir İmparatorluk Mıydı?", a.g.m., ss. 194-195.

²⁰⁷ Fragner, a.g.m., ss. 530-531.

temsilcisi olan “*kalantar*” veya “*nakib*” arasındaki müzakereler neticesinde karara bağlanmakta, böylece pazara narh konulmaktaydı²⁰⁸.

Bütün bunlara rağmen Safevî İrani hiçbir zaman Asya üretim tarzı ile tanımlanabilecek bir siyasal sisteme benzememiştir. Burada siyasal otoritenin dışında kalan sosyal sınıfların tarihsel açıdan varsayılmadığı ve tüm üretim araçları ile tebaa üzerinde mutlak mülkiyet sahibi, her şeyin ana ölçüsü bir devlet var olmamıştır. Abbas Vali’ye göre kapitalizm-öncesi İran’da, divanî ve hassa mülkiyeti dışında tamamen kamusal hizmetlere yönelmiş vakıf mülkiyeti ile özel mülkiyet beraber var olmuştur ve ayrıca, “Doğu despotizmi” anlatısına temelini sağlayan, devlete duyulan ihtiyacı mutlak hâle getiren ve tamamen devletin tekelinde bir “hidrolik proje” de gerçeği yansıtmamaktadır²⁰⁹.

Batı Avrupa tarzı bir feodalizm de Safevîlerin patrimonyal iktisadî sistemine tam olarak uymamaktadır. İslâm-öncesi döneminde İran’da feodalizm görülse de Arap hâkimiyeti döneminde Abbasîler, Sâsânîlerin feodalizmini değil; yerel idarede merkezi temsil eden *dihkan*’lar vasıtasıyla merkezî imparatorluk bürokrasisini, iktâ kurumunun çatısı altında kendilerine uyarlayıp devam ettirmişlerdir²¹⁰. *Dihkan*’lar, daha Sâsânîler döneminde Şah I. Hüsrev’in, söz konusu feodal gücü kırmak ve yerelde vergi toplama ile savunma işlerini merkez adına yürütmek amacıyla kurduğu bir tür memuriyettir²¹¹. Temelde bir veya birden çok köye şeflik eden, yerel ileri gelenler olan *dihkan*’ların mevcudiyeti İslâm döneminde de sürmüş, ancak bunlar idarî yetkilerini zamanla kaybederek 9. yüzyıldan sonra İran’da eşraf, “çiftçi”, toprak sahibi, hatta ”köylü”den

²⁰⁸ a.g.m., s. 529. Patrimonyal siyasal otoritenin iktisadî işleyişe meşru müdahalesi, özellikle “narh” müessesesi örneğinde takip edilebilir. Narh, şehir piyasalarında ürünlerin tüketiciye azamî ne kadara, ham madde alımında ise adil rekabet gözetilerek esnafa asgarî ne kadara satılabileceğini siyasal karar ile belirleyen sistemdir. Narh, birçok sebepten kaynaklanır. Bunlar arasında kuraklık, aşırı yağış vb. doğa olaylarının kıtlık riskini artırması ya da savaş, abluka vb. siyasal olayların işgücü ve hammadde arzını düşürmesi nedeniyle fiyatların artırılmasının; karaborsacılığın ve aşırı kârın ve ayrıca, zaman zaman yapılan para tahşileri (ayar değişiklikleri) nedeniyle fiyatların artırılmasının önüne geçilmesi sayılabilir (Mübahat S. Kütükoğlu, “1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul’da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiaatları”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9 (1978), ss. 3-5).

²⁰⁹ Abbas Vali, *Kapitalizm Öncesi İran: Kuramsal Bir Tarih*, çev. İbrahim Bingöl, İstanbul: Avesta Yayınları, 2007, ss. 50-51 ve ss. 62-63.

²¹⁰ Ann K. S. Lambton, “The Evolution of the Iqta’ in Medieval Iran”, *Iran*, Vol. 5 (1967), ss. 41-42.

²¹¹ Garthwaite, a.g.e., s. 99.

başka bir anlam taşımaz olmuşlardır²¹². Buradan da İslâm döneminde İran'da daha karmaşık bir merkezî imparatorluk bürokrasisinin yerleştiği anlaşılmaktadır. Ülkenin önemli bir bölümünde yerelde iktâ vasıtasıyla sağlanan merkezî idare, özellikle Sovyet tarihçiliği tarafından kapitalizm-öncesi İran tarihinin feodalizm çerçevesinde değerlendirilmesine neden olmuştur²¹³. Ancak, Vali'nin de belirttiği gibi, feodal *fief* toprak mülkiyetinin bir biçimi iken iktâ, devletin malî teşkilatının bir birimi, iktâ sahibi de bir gelir idarecisidir²¹⁴.

Safevî dönemi ve sonrası İrani Batılı feodalizme benzemiyordu belki ama çağdaşı Osmanlı ve Rus siyasal otoriteleri ile kıyaslandığında şahların çevre üzerinde yaptırım gücü daha sınırlıydı. Türkmen aşiretleri merkezî siyasal otoriteye alternatif olmaktan çıkarılsa da yerelde her zaman merkezkaç bir potansiyeli teşkil etmiştir. Keddie'nin "aşiret feodalizmi" tabir ettiği bu düzende, özellikle Safevî merkezî otoritesinin zayıfladığı son dönemlerinde şahlar aşiretlere, aralarında denge kurmaya yönelik dolaylı müdahalelerde bulunmuşlar ve iktisadî gücü ile ideolojik bağımsızlığı artan ulemayla da iyi geçinmeye çalışmışlardır²¹⁵.

Safevî merkezî otoritesinin bu görece zayıf konumu, ülkenin coğrafi yapısının belirli bir merkez oluşturmaya imkân tanınamasıyla yakından ilişkilidir. Komşu imparatorluklara nazaran dar alanında birçok sıradağ, plato, kuru veya verimli çöl, göl ve bataklıktan oluşan İran'ın morfolojik özgünlüğü, özellikle sınır bölgelerinde çeşitli farklılıkların ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır²¹⁶. Büyük ölçüde çorak olan ülke topraklarında önemli şehirler, platolar üzerindeki verimli adacıklar şeklinde kurulduğundan, her biri kendi bölgelerinde birer çekim alanı olmuştur. I. Abbas döneminde bile payitaht sadece bunlardan biridir. Bundan dolayı İran'da İstanbul, Delhi, Paris ve Londra gibi mutlak güç odağı şehirler ortaya çıkmamış ve en güçlü zamanında bile siyasal merkezin resmî buyrukları payitahttan uzakta kalan bölgelerde

²¹² Faruk Sümer, "Dihkan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, s. 290.

²¹³ Vali, a.g.e., ss. 123-124.

²¹⁴ a.g.e., s. 144.

²¹⁵ Keddie, *Roots of Revolution...*, a.g.e., s. 20.

²¹⁶ Muhammed R. Hafeziniya, *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, çev. Kaan Dilek, Ankara: İraniyat Yayınları, 2017, s. 49-50.

pek bir işleve sahip olamamıştır²¹⁷. Merkezin dışında kalan batı bölgeleri ile doğu bölgeleri, farklı idarî özelliklere sahip özerk alanlar olarak belirlemiştir. Batıda Huzistan, Luristan, Kürdistan, Gürcistan ve Bahtiyarî toprakları şeklen merkezden atanan ve şah adına para basılan vilayetler olmuş, ancak gerçekte şah, sadece yerli bir ileri geleni vali olarak atayabilmiş, hatta çoğunlukla valilik verasete dayalı olarak el değiştirmiştir. Bunlar kendilerine ait bir idarî teşkilâta, bütçeye, silahlı birliklere, vassallara sahip olmuşlardır²¹⁸. Şahın, bunların özerkliklerine yönelik nadir müdahaleleri ters tepebilmiştir. Örneğin 1680’de Şah Süleyman, Kürdistan’a dışarıdan bir vali atadığında bölge halkı, yeni valiyi şehir dışına kadar kovalamıştır²¹⁹. Doğu sınırlarında ise çok geniş ve verimsiz araziler uzanmaktadır. Bu topraklar merkezî otorite için Babürlüler ile aralarında tampon vazifesi görmenin ötesinde pek bir anlam taşımamış, Kazakların Sibiryâ’yı Rus siyasal otoritesinin merkezî denetimine sokması gibi bir gelişme burada hiç yaşanmamıştır²²⁰.

2.5.PATRİMONYAL OTORİTENİN ÇÖZÜLÜŞÜ: UZUN FETRET DEVRİ

1722’de başlayan Afgan işgali ile İran’da merkezi otorite fiilen ortadan kalkmıştır. Bundan sonra İran tarihinde, Safevî hanedanından olmayan Nâdir Şah ve Kerim Han Zend’in, hiç de sorunsuz olmayan kısa süreli hükümdarlıkları sayılmazsa yaklaşık 19. yüzyıla kadar devam eden aşiretler arası iç savaş nedeniyle uzun bir fetret devri yaşanmıştır. Nâdir, iç ve dış savaşlarda galip geldikten sonra, 1736’da Mugan sahrasında ordu komutanları, devlet adamları, ulema ve eşraftan yaklaşık yirmi bin kişiyi topladığı bir meclisin kararıyla şah seçilmiştir²²¹. *Deşt-i Mugan* da denilen bu mecliste, tıpkı Korkunç İvan’ın iki yüzyıl önce Rus ileri gelenlerini tahtı terk etmekle tehdit edip şartlarını kabul ettirmesinde olduğu gibi, şah seçilmek için çeşitli şartlar ileri sürmüştür. Bunların başında tebaanın Şiilikten vazgeçirilerek, Caferîliğin Sünnîliğin beşinci mezhebi olarak kabul edilmesi gelmektedir. Mollabaşı bu şartı reddettiği için

²¹⁷ Matthee, “Relations Between the Center...”, a.g.m., ss. 438-439.

²¹⁸ a.g.m., ss. 443-444.

²¹⁹ a.yer.

²²⁰ a.g.m., ss. 462-463.

²²¹ Azmi Özcan, “Nâdir Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 32, s. 276.

çadırında boğdurulduktan sonra ulema yeni mezhebi kabul etmiştir²²². Buradan da anlaşıldığı gibi Nâdir, İvan'ın sahip olduğu otoriteye sahip değildir. Hükümdarlığı boyunca da uyguladığı terör ve ağır vergi politikaları ile köylü ve aşiretlerin devlete cephe almasına katkı sağladığı gibi, Şiîliği Sünnîleştirmeye yönelik politikaları ve vakıf mülklerini müsadere ederek ulemaya uyguladığı baskı ile de dinî kurumun yabancılaşmasına sebep olmuştur. Dabashi'nin sözünü ettiği, uzun vadede dinî kurumun seküler idarecilerin her türlü müdahalesine karşı kendini yalıtıp, kapalı dünyasında kendine siyasal olarak ayrıcalıklı bir konum atfetmesine neden olan “epistemolojik kırılma” bundan kaynaklanmıştır²²³. Nâdir'in bu Sünnîleştirme politikası, temelde komşularına karşı diplomatik ve moral üstünlük arayışının yanı sıra, soylarını Ehl-i Beyt'e bağlayan Safevîlerin meşruiyetini dağıtma isteğidir²²⁴. Ancak bu amacını gerçekleştirmek için Osmanlılar nezdinde yürüttüğü müzakerelerden arzu ettiği sonucu hiçbir zaman alamamıştır. Askerî dehası ve hedefleri Timur'a benzetilse de elde ettiği sonuçlar kalıcı olmamıştır²²⁵. Nâdir Şah, kültür, tarih, gelişmişlik düzeyi ve ekonomik çıkar açısından birbirleriyle hiçbir ortaklığa sahip olmayan İran'ın çok parçalı yapısını kaba kuvvetle bir araya getirmeye çalıştıysa da başarısız olmuştur²²⁶. Çökmüş olan ticareti yeniden ayağa kaldırmak için yabancı ülkelere kapitülasyonlar vermekten İranlı tüccarlar üzerinde terör uygulamaya kadar birçok yöntem denemiş, ancak bunda da başarılı olamamıştır; zira ülkenin üretici güçleri çoktan çözülmüş, köyler ve şehirler, savaşlar ve isyanlar neticesinde boşalmıştır²²⁷.

Nâdir Şah sonrası dönemde Kerim Han, ilk başlarda Safevî hanedanından olduğunu iddia edip tahta çıkarttığı III. İsmail'in kukla şahlığı altında, bir tür aşiret koalisyonuyla ülkeyi yönetmiş, sonradan bunları da ortadan kaldırıp 1759'dan 1779'a kadar ülkenin yönetimini, Safevîlerin “vekili” sıfatıyla tek başına ele almıştır. Kerim Han, meşruiyeti zayıf bir idareci olmuş ve evrensel hükümdarlık iddia edebilecek

²²² M. R. Arunova, K. Z. Eşrefyan, *Nâdir Şah-ı Avşar*, çev. Nergize Turaeva, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015, s. 102.

²²³ Dabashi, *Şiizm*, a.g.e., ss. 199-202.

²²⁴ Arunova ve Eşrefyan, a.g.e., s. 126.

²²⁵ Özcan, a.g.md., s. 277.

²²⁶ Arunova ve Eşrefyan, a.g.e., s. 125 ve s. 162.

²²⁷ a.g.e., s. 207-210.

potansiyeye sahip olamamıştır. Döneminde ulema, hükümdardan bir hayli bağımsız hâle gelmiştir²²⁸.

1796'da yine bir Türkmen aşireti olan Kaçarların hükümdarlıkları başlamıştır. Kaçarlar İran tarih yazımında çoğunlukla kötü yönetimle anılmış, meşruiyetleri kendi çağdaşlarınca da her zaman sorgulanmıştır. Ayrıca çağdaşları II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın aksine, radikal reformlarla pek ilgilenmemişlerdir²²⁹. Bununla beraber İran'da siyasal otoritenin, Osmanlıları örnek alarak, bilinçli modernleşme politikalarını başlatması ve Safevîlerden kalan kurumları dönüştürmeye yönelmesi Kaçarlar döneminde²³⁰.

Görüldüğü gibi İran'da siyasal modernleşme başlatılmadan önce Safevîlerin patrimonyal meşruiyeti çoktan berhava olmuştur. Bundan sonraki hanedanların siyasal meşruiyetleri oldukça sınırlı kalmış ve merkezkaç ve uzlaştırılmaz unsurlarıyla ülkenin çok parçalı yapısını bir arada tutmakta zorlanmışlardır. Safevîlerin sezaropapizmi de patrimonyalizmleriyle beraber tarihe karışmıştır. Bununla birlikte şahların, selefleri gibi ilahî atamayla yönettikleri düşüncesi devam etmiş, ancak artık siyasal iktidarı gaib İmam'a vekâleten ellerinde tutmamışlar; bu özelliklerini çoktan müçtehidlere devretmişlerdir²³¹. Birinci bölümde sözü edildiği gibi, dinî otoriteler Osmanlı Irakı'nda yerleşerek burada, İran'ın seküler siyasal otoritesinin elinin uzanamayacağı yepyeni bir kurumsallaşma imkânı elde etmişlerdir²³². Ancak dinî kurumun eli İran'ın içlerine uzanmaya devam etmiştir. Din adamlarının devletten bağımsız iktidarının tesis edilmesi ile İran, İslâm Devrimi'ne kadar siyasal kürede bir tür düalizm ile yaşamıştır²³³.

²²⁸ Garthwaite, a.g.e., s. 171.

²²⁹ a.g.e., ss. 176-178.

²³⁰ Faruk Sümer, "Kaçarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, ss. 52-53.

²³¹ Lambton, "Quis Custodiet Custodes... (Conclusion)", a.g.m., s. 143.

²³² Keddie, "The Roots of the Ulama's Power...", a.g.m., s. 49.

²³³ Arjomand, *The Turban For the Crown...*, a.g.e., s. 77.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PATRİMONYAL İMPARATORLUKLARIN SİYASAL MODERNLEŞME SÜRECİ

1. PATRİMONYALİZMDEN TOTALİTER REJİME: RUSYA

1.1.PETRO VE SİYASAL MİRASI

Rusya'da siyasal modernleşmenin tarihi I. Petro'nun Batı Avrupa toplumlarının teknoloji ve kültür biçimlerini Rus üst sınıflarına dayatmasıyla başlatılmaktadır. Ülkenin klasik tarihine ilişkin bölümde ifade edildiği gibi, Petro'ya kadar Rusya, merkezdeki siyasal otorite ile çevre seçkinleri arasında tutarlı bir ilişkiyi kurumsallaştırmıştır. Çevre seçkinlerinin, kendi sürekliliklerini sağladığından gönüllü olarak yücelttikleri patrimonyal siyasal merkez, modern devletin üzerinde inşa edileceği ve söz konusu seçkinlerin görev aldığı geniş bir imparatorluk bürokrasisine sahip olmuştur. Petro'nun yaptığı, siyasal merkezin heybetli görünümünden ve bu geniş idare ağından faydalanarak radikal bir değişimi başlatmasıdır. Bundan sonra hem Petro hem de Stalin dâhil olmak üzere haleflerinde gözlemlenebilecek olan, radikal değişimlere eşlik eden bazı sürekliliklerden bahsedilebilir. Bunlar arasında özellikle dikkat çekici olanlar, tüm gayrişahsi idarî kurumsallaşma teşebbüslerine karşın, en başta bizzat çar veya çariçe olmak üzere otorite mevkiindekilerin idarî prosedürleri kişiselleştirmeye yönelik eğilimleri; siyasal otoritenin kendisini yeterince güçlü hissettiğinde çevre seçkinlerini tasfiye etmeye yönelik tüm müdahalelerine karşın, söz konusu seçkinlerin neredeyse aynı işlevleriyle var olmayı sürdürmeleri; idare ve toplum üzerinde belirli liberalleşme dönemlerini merkezî despotizme geri dönüşlerin izlemesidir.

Petro, aile içi bir dizi çekişmenin sonuçlandığı saray darbesinden (1689) ve annesinin 1694'teki ölümünden sonra Rusya'nın siyasal merkezine tek başına yerleşmiştir. Bundan sonra ülkesinde, özellikle Batı Avrupa'ya yaptığı seyahatte edindiği tecrübelerle şekillenen hızlı bir modernleşme sürecini başlatmıştır. Çocukluğundan itibaren Rus ordusunda görev yapan Batı Avrupalı subayların arasında yetişen Petro'nun zihninde, özellikle ordu ve donanmanın modernleştirilmesine ilişkin fikirlerin bulunduğu anlaşılmaktadır¹. Bununla beraber ülkenin Petro-öncesi olarak da tabir edilen klasik tarihine ilişkin bölümde Rusya'nın, 17. yüzyıl boyunca modern devletin inşasına temel oluşturacak kurumları ürettiğinden ve Batı Avrupa kültürü ile temas hâlinde seçkinlere sahip olduğundan bahsedilmiştir. 17. yüzyılda ülkeye Ukrayna ve Polonya üzerinden giren ve Trent Konsili (1545 – 1563) kararlarına dayanan Katolik reform fikirleri ile İskandinavya, Hollanda ve İngiltere üzerinden giren “pietist” ve “neo-stoacı” akımların da Petro-öncesinde modern düşüncenin şekillenmesi açısından kayda değer bir etkisi olmuştur. Bu akımların ortak özelliği, insan aklına, insana ve doğaya hükmetme ve onu değiştirme kapasitesi atfetmeleridir². Dolayısıyla Petro'nun, Avrupa seyahatinden önce de moderniteye ilişkin belirli bir kavrayışa sahip olduğu söylenebilir.

Petro, önceki çarların sahip olmadığı bir tecrübe edinmek üzere 1697'de, kendisinin de kimliğini gizleyerek aralarına katıldığı yaklaşık iki yüz soylu gençten oluşan bir grup ile Avrupa seyahatine başlamıştır. Heyetin görünürdeki amacı, Osmanlılara karşı devam etmekte olan savaşdaki müttefikleriyle ilişkilerini güçlendirmektir³. Ancak Petro'nun aklında çok daha uzun vadeli hedefler vardır. Bu seyahati boyunca (1697 – 1698) Hollanda ve İngiltere'de gemi inşaatı, tersane marangozluğu, matematik ve mühendislik gibi alanlarda bizzat çalışarak tecrübe

¹ Paul Bushkovitch, *Büyük Petro*, çev. Berna Akkıyal, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 97-98.

² Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 248.

³ Söz konusu ittifak, Habsburg İmparatorluğu, Venedik ve Polonya'nın, 1683'te Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana'yı kuşatmasıyla bu devlete karşı kurulmuş olan ve adına “Kutsal Lig” denilen ittifaktır. Ortodoks bir devlet olmasına rağmen Rusya, 1686'da bu ittifaka dâhil olmuştur. Böylece Rusya Westphalia-sonrası Avrupa diplomatik sistemine girmiştir. Petro, söz konusu diplomatik modernleşmeyi teşvik etmiş, aristokratların Fransızca vb. yabancı diller öğrenerek bu sistemin içinde, diplomatlar olarak daha etkin rol almasını sağlamıştır (a.g.e., ss. 256-257).

edinmiş, yanındaki soyluları da bu bilgileri edinmeye zorlamıştır⁴. Yine seyahati esnasında çoğu Hollandalı 750 yabancı uzmanı çarlığın hizmetine almıştır⁵.

Ancak Petro, kendisine karşı *streletsi* birliklerinin başını çektiği bir siyasî komployu haber aldığıında Avrupa seyahatini yarıda kesip, derhal Rusya'ya dönmüştür. Bu nedenle ilk reformu, *streletsi*'yi ortadan kaldırmaktır. Uzun yıllardır serkeş tutumlarıyla çarlığın başına bela olmuş olan *streletsi* birliğine mensup yüzlerce asker, ağır işkencelerle sorgulanmış ve idam edilmiştir⁶. Bundan sonra, Avrupa'da edindiği tecrübeyi tüm Rusya'ya yaymak isteyen Petro'nun önünde görünür bir engel kalmamıştır. Döneminde ordudan donanmaya, idarenin yeniden örgütlenmesinden kılık kıyafete (hatta sakallara) kadar birçok alanda, Avrupa devletleri ve kültürleri model alınarak köklü değişiklikler yapılmıştır.

1682'de *Mestniçestvo* sistemini ilga eden kanun metninde ilk defa “kamu yararı”ndan (veya genel fayda – *obshchee dobro*) bahsedilmiştir⁷. Petro daha da ileri gitmiş, ordu yönetmeliğinde yer alan ve askerî itaate yön veren “Majesteleri Çarın çıkarları” ifadesini “devletin çıkarları” olarak değiştirmiştir⁸. Bu nedenle Petro, Rusya tarihinde, devletin soyut varlığının hükümdarın şahsından üstün olduğuna ilişkin modern ilkeyi vurgulayan ilk hükümdar olarak kabul edilmektedir⁹. Böylece patrimonyal meşruiyette modern bir gedik açılmıştır.

Petro'nun “devletin” modern karakterini ortaya koyma arzusu, onun aristokrasi ile gerilimli ilişkisinde de gözlemlenebilir. Zira çar, Avrupa'dan döndüğünden beri, idarenin üst makamlarının aristokrasiye tahsis edilmesi geleneğinde gedikler açmaya yönelmiş, geleneksel makamlara (örneğin Boyar Duması'na) paralel ve modern idarî ve askerî makamlar tesis etmiş ve buralara daha çok aristokrat olmayan şahsî gözdelelerini ve yabancıları atamaya başlamıştır. Petro'nun bu düzenlemelerle başarmaya çalıştığı, geleneksel siyasal seçkinlerin kendi aralarındaki rekabetin etkin bir devlet

⁴ Bushkovitch, a.g.e., ss. 81-82 ve s. 99.

⁵ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 230.

⁶ Bushkovitch, a.g.e., ss. 103-104.

⁷ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 250.

⁸ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 226.

⁹ d'Encausse, s. 115.

mekanizmasının kurulmasını engellemesinin üstesinden gelebilmektir. Bununla beraber Petro, kısa zaman içinde aristokrasisi olmadan arzuladığı sistemi yerleştiremeyeceğini anlamıştır¹⁰. Zira çevre seçkinlerinin idareye katılımı sağlanmadan, Rusya gibi o dönemde bile (Sibirya henüz Rusya'ya katılmamıştır) oldukça geniş bir ülkede, merkezin arzu ettiği dönüşümü gerçekleştirmesi imkânsızdır. Bu nedenle Petro, etkin bir merkezî idare kurma girişimi olarak 1709'da ülkeyi 9 idarî bölüme (*Guberniya*) ayırdığında, bunların 3'ü hariç diğerlerinin başına aristokrasiden kişileri atamıştır¹¹. Bunun haricinde, *Mesniçestvo* yerine geçirilen ve memuriyette ilkesel olarak tüm sosyal tabakalardan istihdam etmeye dayanan “Rütbeler Tablosu” (14 dereceden oluşmaktadır), aristokrasinin konumunu pek de sarsmamıştır. Yeni sisteme göre memuriyet görevinde 8. dereceye ulaşan kişi ve ailesine soyluluk unvanı verilmektedir. Bunun Rus toplumsal yapısı üzerindeki en önemli etkisi, artık Rusya'da soyluluğun kapalı bir grup olmaktan çıkmasıdır. Bununla beraber söz konusu düzenleme Rusya'da soyluluğun önemini azaltmamış, onun sürdürülmesine katkıda bulunmuştur. Neticede gerçekleşen, o güne kadar bir “*dvoryan* (soylu) monarşisi” olan sistemin, modern bürokratik bir yapılanma ile artık “memurlar *dvoryan* monarşisi” hâline gelmesidir¹². Yeni sistemin irsî soyluluğa sahip olmayan kişilere soyluluk yolunu açması ise fazla abartılmaması gereken, ilkesel bir düzenlemedir. Zira söz konusu memuriyet derecelerine ulaşabilmek için gerekli eğitim, pratikte yine topraklı veya topraksız soyluların çocuklarının elde edebileceği bir imkândı. Bu nedenle Petro'dan bir yüzyıl sonra bile, kariyerine Rus bürokrasisinin en alt kademelerinden başlayıp da üst makamlarına kadar çıkabilen soylu kökenli olmayan memurların sayısı çok azdır¹³.

Petro'nun aristokrasi ile karşılıklı güvensizliğe dayalı ilişkisinde gerilimin zirveye taşındığı nokta, Çareviç (Çarzade) Aleksey'in kendisine karşı bir siyasî komploya karıştığı olaydır. Söz konusu komplo ile Aleksey'in, Petro döneminin restorasyonunu arzulayan dinî kurum ve aristokrasinin desteğini arkasına alarak, müteveffa eşi yoluyla akrabası olan Habsburg İmparatoru'nun ve İsveç Kralı'nın da

¹⁰ Bushkovitch, a.g.e., ss. 110-112.

¹¹ a.g.e., s. 119.

¹² Kurat, a.g.e., s. 285.

¹³ Walter M. Pintner, “The Social Characteristics of the Early Nineteenth-Century Russian Bureaucracy”, *Slavic Review*, Vol. 29, No. 3 (1970), s. 443.

dışarıdan desteklemesiyle Rusya tahtını ele geçirmeyi planladığı anlaşılmaktadır¹⁴. Petro siyasî komploya erken müdahale etmiş ve oğlunun işkence altında sorgulanması neticesinde, kendisine karşı çareviçin müttefiki olarak hareket eden devlet görevlilerinin bir listesini elde etmiştir. Liste o kadar kabarıktır ki adı geçen herkes yargılansa devlet düzeninin temelinden sarsılacağı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Petro, yalnızca çekirdek kadroyu yargılatmayı tercih etmiştir¹⁵. Bushkovitch'e göre Petro, tüm bu olaylara rağmen İvan gibi aristokrasi üzerinde toplu kıyıma yönelmemiş ise – ki bunun İvan döneminde de aristokrasinin sürekliliğini engellemediği ifade edilmişti – bunun nedeni, çevre seçkinlerinin katılımı olmadan etkin bir idareye sahip olunamayacak kadar karmaşık bir siyasal sistemin en tepesinde bulunduğunu erkenden anlamış olmasıdır¹⁶. Tüm bir Petro döneminin ardından Rus aristokrasisi, sayı ve etkinlik olarak neredeyse öncesinin aynıyla 18. yüzyıl boyunca devam etmiş ve ülkenin dayandığı ana siyasal seçkin sınıfı olmayı sürdürmüştür¹⁷. Bununla beraber Petro, aristokrasinin kültürel tercihini Batılı tarzda yönlendirmeyi başarmıştır. Petro döneminden itibaren Avrupalılaştan seçkinler ile geleneksel tarzlarında ısrar eden avam arasında, adeta iki ayrı ulusal bilincin birbirine paralel gelişmesine neden olan tarihsel bir çelişki ortaya çıkmıştır¹⁸.

Petro, gerilimli bir ilişkiye sahip olduğu bir diğer grup olan ruhban sınıfını daha kolay yola getirmiştir. Hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren seküler siyasal otoritesini dinî kurumun otoritesinden bilinçli olarak ayırmış, hatta ondan üstün olduğunu sürekli olarak vurgulamıştır. Özellikle protokolde, geçmişteki çarların “dindar ve nazik” gibi unvanlarının terk edilmesi, bunların yerine Latince *Russorum Imperator* ya da yine orijinali Roma Senatosu'nun İmparator Augustus'a verdiği *Patre Patriya* unvanının Rusça muadili olan *Otets Oteçestva* (Anavatanın Babası) unvanının alınması¹⁹, sırf çarın seküler otoritesinin ayrıcalıklı konumunu vurgulamak içindir.

¹⁴ Bushkovitch, a.g.e., s. 135, s. 140 ve ss. 145-148.

¹⁵ a.g.e., ss. 148-149.

¹⁶ a.g.e., ss. 174-176.

¹⁷ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 287. 1730'da en üstteki ilk 4 hizmet derecesine mensup aileler, yüz yıl önceki *Boyar Duması*nda temsil edilen 22 aile ile aynıdır (a.yer).

¹⁸ James Cracraft, “Empire Versus Nation: Russian Political Theory under Peter I”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 10, No. 3/4 (1986), ss. 524-541.

¹⁹ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 277.

Ancak Petro'nun, artık sadece ilkesel düzeyde kalmış da olsa kendisinden önceki çar-patrik ikiliğine dayanan Bizans-Moskova geleneğini geri dönüşü olmayacak biçimde ortadan kaldırması, 1721'de Patrikliğin ilga edilip yerine Kutsal *Sinod*'un kurulmasıyla gerçekleşmiştir²⁰. Kutsal *Sinod*, kariyerine Rusya'da bir Ortodoks olarak başlayıp sonradan Roma'da Katolikliğe geçen, ardından Protestan ilkeleri benimseyerek Rusya'ya dönüp Rus Ortodoks Kilisesi'nde yüksek görevler alan Rahip Feofan Prokopoviç'in²¹, Petro'nun arzusu ile hazırladığı, daha çok Lutherci Alman ve İskandinav kiliselerini model alan düzenlemelerine dayanarak kurulmuştur. Buna göre yeni kurum, başkanı ruhbandan olmayan, üyeleri de ruhban ve ruhban olmayan kişilerden ve bizzat çar tarafından atanan bir meclis şeklinde örgütlenmiş, manastırların tüm gelirleri bu idareye bağlanmış ve bunlara hazineden aktarılan ödeneklerle eğitim ve sosyal yardım işlerini sürdürmek dışında başka bir faaliyet alanı bırakılmamıştır²². Dinî kurum üzerindeki bu reformların neticesinde Ortodoks ruhban tüm resmî statüsünü kaybetmiş, giyimi dışında ayırt edici hiçbir özelliği kalmayan fakir bir sınıfa dönüşmüş ve 1767'de Katerina'nın topladığı Yasa Tasarısı Komisyonu'na serflerle beraber davet edilmeyen iki gruptan biri hâline gelmiştir²³. Bununla beraber söz konusu düzenlemenin siyasal otorite ile dinî otorite arasındaki geleneksel ilişkide bir kırılmaya neden olduğu söylenemez. Zira Petro'nun dinî kurumu bu şekilde siyasal sistemin dışına atması, Rusya'nın klasik tarihinde de seküler siyasal otoritenin bu kurumun ayrıcalıklarını giderek budamış olduğu düşünülürse sadece bir sürekliliğe işaret etmektedir.

Petro'nun birçok önemli idarî reformunda da modern ve geleneksel olan beraberce var olabilmiştir. İsveç ve Danimarka modellerinden esinlenerek kurduğu bir tür yasama ve yüksek yargı mercii olan Senato ile bakanlık benzeri özelleşmiş idarî işlerle ilgilenen *Kollegium*'ların, modern bürokratik işlevlere sahip olacağı varsayılmıştır. Ancak Petro, gayrişahsî makam ve düzenlemelere karşı kendisini hiçbir zaman güvende hissetmemiştir. Neticede *fiskal* denilen ve doğrudan kendisine bağlı denetçileri atamış, bunların rapor ettiği yolsuzluk ve suiistimallere karşı geleneksel

²⁰ d'Encausse, a.g.e., s. 119.

²¹ Gregory L. Freeze, "Prokopovich, Feofan", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, s. 1235.

²² Bushkovitch, a.g.e., s. 154.

²³ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 281.

müeyyideleri uygulamaya sokmuştur. Petro'nun bu kurumlar üzerindeki geleneksel baskılarının pratik sonucu ise bunların herhangi bir meselenin çözümü için inisiyatif alamamaları, en önemsiz konularda bile karar vermek için hükümdarın fikrini almayı beklemedir²⁴. Omel'chenko da Petro'nun, modellerini çeşitli Avrupa devletlerinden aldığı bu tarz kurumlara, tamamen kendi siyasal hedeflerine uygun ve orijinaliyle hiçbir benzerliği olmayan işlevler verdiğini söylemektedir. Örneğin *Kollegium*'lar, model alındığı İsveç'te olduğu gibi *estate* tipi özerk şehir örgütlerinin bir temsil organı değildir²⁵. Bu farklılığın Petro'nun bilinçsizce yaptığı bir düzenlemeden kaynaklandığını iddia etmek gerçekçi olmaz. Zira Batı Avrupa'ya mahsus bu tarz yerel demokratik örgütlenmelere Rusya'da rastlanmamaktadır.

Petro dönemindeki modernleşmenin bir hedefi Batı Avrupalı devletlerle aradaki teknik ve kültürel açığı hızla kapatma çabası iken diğer hedefi, bunu gerçekleştirmek için siyasal otoritenin tüm geleneksel imkânlarını kullanmaktır. Lotman'ın da belirttiği gibi, Rus modernleşmesi en radikal anlarında bile değiştirmeyi hedeflediği toplumun geleneklerini daha da güçlendirmiştir²⁶. Siyasal liderliğin, Rusya özelinde otokrasi tabir edilen patrimonyal haklarına dayanarak tebaasını çok kısa bir zamanda modernleştirmeye çalışmasının insanî maliyeti, en açık hâliyle St. Petersburg'un inşasında kendini belli etmiştir. Bataklıklarla kaplı bir alanda, dönemin kısıtlı teknik imkânlarıyla ve binlerce serf, mahkûm ve savaş esirine dayanarak, insan emeğinin en ağır biçimde sömürülmesiyle inşa edilen modern bir şehir olarak Petersburg, tarihçi Karamzin'in ifadesiyle “gözyaşı ve cesetler üzerine” kurulmuştur²⁷. Yine Petro dönemindeki savaşlar, isyanlar ve bunların bastırılması, kitlesel sürgünler ve angaryaların doğrudan ve dolaylı olarak neden olduğu can kaybı, ülke nüfusunda dramatik bir düşüşe neden olmuştur. 17. yüzyılın sonunda Rusya'nın nüfusu yaklaşık 16 milyon iken, 1724'e gelindiğinde bu sayı 3 milyon azalmıştır²⁸. Petro modernleşmesinin tüm bu özelliklerine, ölçekleri daha da büyümüş olarak iki asır sonrasının Rusyası'nda

²⁴ a.g.e., ss. 283-284.

²⁵ O. A. Omel'chenko, “The System of State and Law in Eighteenth-Century Russia and the Political Culture of Europe: Some Historical Interactions”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 80, No. 2 (2002), s. 224.

²⁶ Aktaran Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 295.

²⁷ Aktaran Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 248.

²⁸ d'Encausse, a.g.e., s. 123.

da rastlanacak olması, Rus modernleşmesinin karakteristiğini belirlemek için önemli ipuçları sunmaktadır.

1.2.GELENEK VE MODERNLİK ARASINDA KATERİNA RUSYASI

Petro'nun ölümünden (1725) sonra Rusya'da siyasal hayat, birkaç on yıl boyunca sürekli hâle gelen saray darbeleriyle şekillenmiştir. Bu dönemde boyar klanlarının arasındaki rekabet tahta kimin geçeceğini belirlemiş, iç siyasette mevcut çar veya çariçenin gözdesi olan klan etkili olmuştur²⁹. Bununla beraber hükümdarlar gibi etraflarını saran bu seçkinlerin konumları da hiçbir zaman güvencede olmamıştır. Anna İvanovna'yı, kendi siyasal sürekliliklerini sağlayacak bir senet imzalatmak koşuluyla tahta geçiren boyar fraksiyonunun başına gelen bunun en açık örneğidir. 1730'da Anna daha resmen taç giymeden, kendisini kısıtlayan bu boyarlara karşı daha alt seviyedeki aristokratları ve muhafız alayını arkasına alıp, "Yaşasın otokrat hükümdar!" sloganları eşliğinde söz konusu senedi yırtıp atmıştır³⁰. II. Katerina'ya kadar 18. yüzyıl Rusyası'nın siyasal hayatına görünürde Petro'nun mirası olan modern kurumlar, perde arkasında ise hükümdarın gözdelelerinden oluşan "Danışma Konseyi" yön vermiştir³¹. Söz konusu dönem Rusya açısından, Petro'nun radikal modernleşmesinin sindirilmeye çalışıldığı bir geçiş dönemi gibi görünmektedir. Nihayet II. Katerina'nın, yine bir saray darbesi neticesinde (kocasına karşı) siyasal iktidarı ele alması ile bu dönem sona ermiştir.

Anhalt-Zerbst Prensesi bir Alman olarak dünyaya gelen ve evlilik yoluyla Romanov hanedanına dâhil olan Katerina (ilk adı Sophie'ydi), 1762'de tahta geçtikten sonra da modern Alman siyasal düşüncesine ait bazı kavramları ilke edinmeyi sürdürmüştür. Örneğin *Polizeiwissenschaft* da denilen, (geç modern döneme ait "polis devleti" kavramından farklı olarak) Alman kameralizmini ifade eden ilkeye göre kamusal refahı hedefleyen siyasal otorite, yasal düzeneklerle siyasal ekonomiyi merkezîleştirmek ve bu sayede devletin kaynaklarını bu hedef için seferber edip

²⁹ Henri Troyat, *Dört Çariçe*, çev. Nihal Önal, İstanbul: Doğan Kitap, 2000, ss. 9-12, ss. 27-29, ss. 55-58, ss. 82-83.

³⁰ Troyat, *Dört Çariçe*, a.g.e., ss. 58-62.

³¹ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 295.

denetlemekle yükümlü olmuştur³². Katerina, çarışelik kariyeri boyunca bu ilkeye sadık kaldıysa da, Rusya'nın siyasal kültüründen kaynaklanan birçok pratik engelle de uğraşmak zorunda kalmıştır.

Henüz kariyerinin başında, 1766'da, 1649'dan beri derlenmeyen karmaşık yasal mevzuatı tespit etmek ve yeni yasalar çıkarmak için, serfler ve ruhban hariç toplumun tüm kesimlerinden temsilcilerin katılımıyla "Yasa Tasarısı Komisyonu"nun kurulmasını emretmiştir. Bu komisyonun çalışmalarına yön vermek ve çıkaracakları yasaların tabi olacağı esasları belirtmek için, birçok bölümünü bizzat kaleme aldığı bir "Direktif" (*Nakaz*) yayımlamıştır. Montesquieu'nun "Yasaların Ruhunu", Beccaria'nın "Suç ve Ceza Üzerine" ve Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" eserlerinin etkisini taşıyan ve büyük bölümü bizzat çarışe tarafından kaleme alınmış olan Direktif, devletin dayanması gereken temeller arasında yasalarla sınırlandırılmış mutlak monarşiyi, yurttaşların yargısız ceza almamalarını ve Alman kameralizminin temel ilkelerini saymıştır³³. Direktif, yazıldığı çağın Avrupası için bile o kadar liberal ilkeler içermektedir ki Fransa'da yayımlanması yasaklanmıştır³⁴. Bununla beraber 1767'de ilk toplantısını yapan Yasa Tasarısı Komisyonu, yerel çıkar çatışmaları ve şikâyetlerden vakit bulup da ulusal çapta yasal bir mevzuat düzenleme aşamasına gelememiş, 1768'de Osmanlılara karşı girilen savaş da bahane edilerek, tek bir yasa çıkaramadan çarışe tarafından süresiz olarak tatil edilmiştir. Katerina, kafasındaki Alman yasacılığına uygun bir siyasal kültüre hükmetmediğini kısa zamanda anlamıştır. Bundan sonra daha çok merkezî hükümeti güçlendirecek tedbirler almaya ve küçük soyluluğu kendisine dayanak yapmak üzere güçlendirmeye yönelmiştir³⁵. Dönemi boyunca bir yasa külliyyatı çıkmadıysa da yerel yönetimlerden ticarete, polisten milli eğitime kadar birçok alanda modern kurumlar oluşturan yasalar çıkarmıştır. Dostu Voltaire'e yazdığı bir mektupta, Direktif'ten bir on yıl sonra bile çıkardığı yasalarda, bu esas yasanın sınırlarına sadık kaldığından bahsetmektedir³⁶.

³² Isabel de Madariaga, *Çarışe Katerina: Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996, s. 55.

³³ de Madariaga, *Çarışe Katerina...*, a.g.e., ss. 21-26.

³⁴ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 269.

³⁵ Kurat, a.g.e., s. 302.

³⁶ de Madariaga, *Çarışe Katerina...*, a.g.e., ss. 27-28.

Katerina'nın özellikle kamu idaresi alanındaki reformları 1917'ye kadarki Rus devlet teşkilâtının ana hatlarını ortaya koymuştur. Merkezî bütçe yapılmaya başlanması, yasaların ve kurumların tüm ülkede standart hâle getirilmesi bunlar arasında sayılabilir³⁷. Geçmiştekinin aksine yüksek memurların sürgün edilmesi, mallarının müsadere edilmesi, keyfî görevden alınması uygulamalarına son verilmesi, rasyonel bürokrasinin oluşmasına yönelik bir katkıdır³⁸. En dikkat çekici idarî modernleştirme hamlelerinden biri yerel yönetim alanında yaptığı reformdur. Yerel yönetimde *guberniya* (eyalet) sayısını 50'ye çıkarmış, bunlara bağlı 360 bölge (*uyezd*) oluşturmuştur. Her eyaletin başında *gubernator* (vali) bulunurken, bölgelerin yönetiminde çevre seçkinlerinin katılımını esas alan “aristokratlar meclisi” (*dvoryanskoe sobranie*) etkindir. Bu arada Katerina, soylulara, statülerini yalnızca yargı kararıyla kaybedebileceklerine dair hukukî güvenceler verdiği için aristokrasi, hakları yasa ile garanti altına alınmış Rusya'nın ilk toplumsal sınıfı olmuştur³⁹. Katerina'nın devletini yönetirken aristokrasiye bu derece bağlı kalmasının birkaç nedeni vardır. Her şeyden önce Rusya, artık toprakları Baltık ile Kamçatka arasında uzanan devasa bir ülkedir. Dönemin teknik imkânlarıyla merkezden bir emrin Kamçatka'ya ulaşmasının 18 ay aldığı, cevabının alınmasının da buna ek bir 18 ay sürdüğü hesap edilirse⁴⁰ sorunların merkeze taşınmadan, yerinde çözümlenmesine yönelik bir taşra yapılanmasının gereği anlaşılabilir. Başka bir deyişle çevre seçkinlerinin, merkezin koyduğu yasal çerçeve dâhilinde idareye katılmasının önemi artmıştır. Katerina, söz konusu seçkinlerin klientalist kültürel eğilimleri nedeniyle tüm modern ilkeleri yolundan saptırmalarına rağmen, devletin merkezî otoritesini taşrada bu şekilde tesis edebilmiş ve gelecek reformlar için sağlam bir zemin hazırlamıştır⁴¹.

Katerina ile aristokrasi arasındaki ilişkinin yönünü belirleyen bir diğer etken, “Pugaçev İsyanı”dır (*Pugaçevşçina*). 1773'te başlayan ve 1775'e kadar süren isyanın sebebi, merkezî devletin genişleyen otoritesi karşısında hoşnutsuz grupların (Kazaklar,

³⁷ a.g.e., s. 113 ve s. 152.

³⁸ a.g.e., s. 109.

³⁹ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 299-300.

⁴⁰ de Madariaga, *Çariçe Katerina...*, a.g.e., s. 119.

⁴¹ a.g.e., ss. 58-59.

serfler, Eski İnançlılar vb.) Katerina rejimine karşı ayaklanmalarıdır⁴². Kısa zamanda Avrupa'daki köylü ayaklanmalarından çok daha büyük boyutlara ulaşan isyan çevre seçkinleri üzerinde kitlesel bir kıyıma dönüşmüştür⁴³. Ayaklanma merkezî güçlerce kanlı biçimde bastırıldıysa da bir daha böyle bir olayın yaşanmaması adına merkezî otorite ile çevre seçkinleri arasında bir uzlaşmaya gidilmiştir. Bu uzlaşma, Katerina'nın aristokratlarca "baş toprak sahibi" ilân edilmesi ile merkezî mutlak otoritesinin tanınmasına karşılık, çariçenin de yukarıda bahsedilen yerel yönetim reformunu yapması ve aristokrasiyi hukukî güvence altına alması ile gerçekleşmiştir⁴⁴.

Katerina döneminde eğitim ve kültür alanındaki modernleşme de dikkat çekicidir. Toplumun tüm kesimlerine açık okulların yaygınlaştırılmasının yanı sıra, seçkinlerin eğitime yönelik de kurumsallaşmaya gidilmiştir⁴⁵. Okur-yazarlığın arttığı bu dönemde özel matbaanın gelişmesi ile ilk defa siyasal meselelerin tartışıldığı yayımlar kamusal hayatta görülmeye başlanmıştır. Rus modernleşmesinin ürünü olan yazarların bu yayımları, Katerina'nın ilk dönemlerindeki liberal tutumundan yararlanarak siyasal sisteme muhalefetin de entelektüel nüvesini oluşturmuştur. Bunlar arasında Novikov gibi aydınlanmacı ve ılımlı muhalifler olduğu gibi Şerbatov ve Panin gibi aristokrasi yanlısı muhafazakârlar da vardır⁴⁶. Ancak en dikkat çekici isim, bizzat Katerina tarafından Almanya'ya eğitim alması için gönderilen ve dönüşünde ona çevirmen olarak hizmet etmiş olan Aleksandr Radişçev'dir. Radişçev, Avrupa'daki eğitimi sırasında önde gelen Fransız filozoflarından etkilenmiş, Rusya'ya döndükten sonra da başta serflik olmak üzere geri kalmışlık ve hukuksuzluk olarak değerlendirdiği toplumsal yapılara karşı muhalefet etmiştir. "St. Petersburg'tan Moskova'ya Bir Gezi"

⁴² John T. Alexander, "Pugachev, Emilian Ivanovich", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1245-1246.

⁴³ de Madariaga, *Çariçe Katerina...*, a.g.e., ss. 49-50.

⁴⁴ Vernadsky, a.g.e., s. 215.

⁴⁵ Bu dönemin dikkat çekici bir kurumu da Smolny Enstitüsü'dür. Aydınlanmacı Ivan Betskoy'un Fransız Saint-Cry'dan esinlenerek kurduğu yatılı kız öğrenci okulu olan Smolny Enstitüsü'nün amacı, toplumsal eğitimin sürekliliğini sağlayacak kültürlü annelerin yetiştirilmesidir. Burada yüksek disiplin altında yatılı olarak okuyan, özellikle soylu sınıftan kızlar yabancı dilden dans ve dramaya, doğa bilimlerinden matematik ve tarihe, dantel işlemeyen ev ekonomisine kadar çok geniş bir alanda eğitim almışlardır. Enstitü o kadar başarılı olmuştur ki Voltaire, bu kurumun Fransız orijinali Saint-Cry'dan daha üstün olduğunu kabul etmiştir (bkz. Anna Kuxhausen, "Smolny Institute", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.4, ss. 1409-1410).

⁴⁶ Bu isimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme*, çev. Alâeddin Şenel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

adlı kitabında, aristokrasinin serf emeğini sömürmesinden denetimsiz otokraziye kadar birçok konuyu Rusya'nın hastalığı olarak değerlendirmiştir. Daha da ileri giden Radişçev, yurttaşların otokraziye devirme hakları olduğunu ileri sürmüştür⁴⁷. Fransız Devrimi'nin ardından liberal politikalarını askıya alan Katerina'nın arzusu doğrultusunda sürgün cezasına çarptırılmıştır. Adı geçen kitabı 1905'e kadar sansüre uğrayan Radişçev, 19. yüzyılda ortaya çıkan Rus entelijansiyasının öncüsü sayılmıştır⁴⁸.

Yukarıda da belirtildiği gibi 1789'daki Fransız Devrimi ile Fransa kralı ve kraliçesinin katli, hemen ardından da devrimci terör dönemi ile devrimin Avrupa'ya yayılma ihtimâli, Katerina'nın kendi oluşturduğu özgür kamusal alana yine kendisinin ket vurmasına neden olmuştur. Tutuklamalar ve sürgünler başlamış, 1796'dan itibaren sansür resmî bir kurum hâline getirilmiştir⁴⁹. Merkezî otoritenin tüm bu baskıları kendisinden sonra da devam etmiş, I. Aleksandr'ın kısmen liberal politikalar uyguladığı ilk dönemi hariç, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür.

Katerina Rusya'ya, üzerinde yükseleceği modern merkezî bir devlet teşkilâtını miras bırakmıştır. Bununla beraber arzu ettiği yasal idare tam anlamıyla tesis edilememiştir. De Madariaga'ya göre bunun nedeni, Katerina'nın arzu ettiği reformu taşıyacak formasyona ve kültüre sahip siyasal seçkinlerin bulunmaması ve çariçenin de taht üzerindeki zayıf konumunun bilincinde olduğundan, onları ikna edemediği yerde fazla ısrarcı davranmamasıdır⁵⁰. Nihayet Fransız devrimi ile Rusya'da bir dönem kapanmıştır. Bundan sonra Rusya istibdat rejimini kurumsallaştırmaya yönelmiş ve her türlü devrimciliğe karşı önleyici güç olarak ileri çıkmıştır.

18. yüzyıl boyunca Rus siyasal modernleşmesinin ekonomideki tezahürü, siyasal otoritenin tebaası üzerindeki patrimonyal haklarına dayanarak onu serfleştirmesidir. Rusya'nın klasik tarihine ilişkin bölümde, 17. yüzyılın sonlarında siyasal otoritenin köylüleri adeta taşınır bir mülk gibi yabancı sermaye sahiplerine ve boyarlara tahsis edebildiğinden bahsedilmiştir. Bu bağlamda, geçmişinde feodalizm olmayan Rusya'nın

⁴⁷ Walicki ,a.g.e., s. 87.

⁴⁸ W. Gareth Jones, "Radishchev, Alexander Nikolayevich", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, s. 1264.

⁴⁹ de Madariaga, *Çariçe Katerina...*, a.g.e., s.163.

⁵⁰ a.g.e., s. 176.

kapitalizme serf emeğiyle geçtiği belirtilmişti. İşte bu koşullarda serfleşme, modernleşmenin bir çıktısı olarak değerlendirilmelidir. Köylüyü toprağa bağlayan düzenlemeler modern-öncesi tarım imparatorluklarının hemen hepsinde görülebilmektedir. Ancak Petro ile beraber bunları mülk sahibine bağlayan bir sistem resmîleşmiştir⁵¹. Kağarlitsky'ye göre, Rusya'nın kapitalist dünya ekonomisinde Batılı ülkelere tarım ürünleri ve maden cevheri sağlayan bir çevre ülkesi hâline gelmesiyle oluşan serfleştirme, siyasal otoritenin ülkeyi "kendi kendine kolonileşme" sürecine sokmasına neden olmuş ve "Rusya'nın 'Batılılaşması'nın ekonomik temeli"ni teşkil etmiştir⁵². Başka bir deyişle serf emeği, modern sanayinin kurulup gelişmesinde de en önemli kaynaklardan biri olmuştur. Petro'dan itibaren Rusya'da devlet artık, sanayileşmenin esas girişimcisi ve en büyük müşterisidir. Sanayi büyük ölçüde devlet tarafından kurulmuş veya devlet özel girişimcileri finanse etmiştir⁵³. Bu dönemde, Batı Avrupa'da görülmemiş bir yöntemle mineral yataklarının bulunduğu Urallar'daki büyük ölçekli sanayilerde zorla çalıştırılmak üzere on binlerce devlet köylüsü (serfi) buralara nakledilmiştir. Ayrıca köylüler özel girişimcilere de serf olarak satılabilmektedir⁵⁴. Bununla birlikte 1762'de çıkarılan bir yasanın serfliği, devletin ve toplumun modernleşmesi açısından ciddi bir sorun hâline getirdiği görülmektedir. Eski sistem uyarınca serfler mülk sahibi soylulara, soylular da devlete hizmet yükümlülüğüne sahipken, söz konusu yasa ile soyluların hizmet yükümlülüğü ortadan kaldırılmış, ancak serflerinkine dokunulmamıştır⁵⁵. Bu durum serfliği meşrulaştırmayı da ilkesel açıdan imkânsız hâle getirmiştir.

Her şeye karşın, tüm bir 18. yüzyıl boyunca, tarımsal üretimde kullanılan serflerin refah düzeyleri Avrupa'daki köylülere göre daha yüksek olmuştur. Zira Rusya'da devlet ile aristokrasi arasındaki geleneksel anlaşma uyarınca tarımsal üretimin sürdürülebilir düzeyde tutulması için, toprak sahibinin serflerini kendi ambarlarından desteklemesi, serflerin de "ortak sorumluluk" ilkesi çerçevesinde *mir* (köy meclisi)

⁵¹ Vernadsky, a.g.e., ss. 221-222.

⁵² Kağarlitsky, a.g.e., s. 202 ve s. 234.

⁵³ Kurat, a.g.e., ss. 283-284.

⁵⁴ Kağarlitsky, a.g.e., s. 255.

⁵⁵ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., ss. 260-261.

idaresi altında üretim, toprak ve vergiyi köy içerisinde paylaşması gerekmekteydi⁵⁶. Alınıp satılabilenler de toprağı işledikleri sürece onu Tanrı'nın ve kendilerinin mülkü olarak değerlendiren, kendilerine devamlı surette destek verileceğini bilen serfler, 19. yüzyılda bile bu patrimoniyal ilişkiye bağı kalmışlardır. Hosking, 1820'de serflerine, kendilerini azat edip topraklarında ücret karşılığı çalıştırmayı teklif eden genç bir aristokrata serflerin, "Biz seniniz, ama toprak bizimdir" diyerek itiraz ettiklerini himayenin devamı için direndiklerini anlatır⁵⁷. İleride değinilecek olsa da yeri gelmişken hatırlatılmalıdır ki 19. Yüzyılın ikinci yarısında, toplumsal dönüşümü başlatmak için köylülere giden *Narodnikler* de köylülerden pek iltifat görmeyeceklerdir.

18. yüzyıl boyunca özel mülkiyet de her zaman siyasal otoritenin sınırlamalarına tabi olmuştur. Petro ve sonrasında yürürlüğe giren bazı yasalar toprak sahiplerinin, toprakları altındaki kaynakları kullanılabilmesi için devlete belirli bir bedel ödemesini öngörmekte, donanmanın inşası için hayatî önemi haiz olan toprakları üzerindeki meşe ağaçlarının kesilmesini sert tedbirlerle yasaklamaktadır⁵⁸. Rusya tarihinde "mülkiyet" (*sobstvennost*) kavramının yalnızca soylulara tanınan bir hak olarak hukukî metinlere dâhil edilmesi II. Katerina dönemindeydir. 1801'de ise bu hak, serfler hariç tutularak tüm topluma teşmil edilmiştir⁵⁹.

1.3.19. YÜZYILDA MODERNLEŞME VE OTOKRASİNİN AYAK DİREYİŞİ

18. yüzyıl boyunca yukarıdan modernleştirme süreci geleneksel olanın ayak direyişi ile şekillenmiştir. Katerina bu direnişin siyasal otorite açısından tehlikelerini fark ettiğinden, kendi ilkelerinden taviz vermek pahasına çevre unsurları fazla zorlamamayı tercih etmiş, ancak oğlu Pavel değerlendirmelerinde onun kadar isabetli olamamıştır. Pavel Fransız Devrimi sonrasında konjonktüründe istibdat rejiminin kapsamını genişletmeye, merkeziyetçiliği aristokrasi aleyhine artırarak bunların ayrıcalıklarına (hizmet yükümlülüğünden muaf tutulmalarına ve serfler üzerindeki haklarına) son vermeye yönelmiş ve neticede, 1801'de aristokrasinin başını çektiği bir

⁵⁶ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 312-315.

⁵⁷ a.g.e., s. 317.

⁵⁸ Vernadsky, a.g.e., s. 224.

⁵⁹ a.yer.

hükümet darbesi ile tahttan indirilip katledilmiştir. Hosking'e göre bu sonuç, siyasal otoritenin, geleneksel patronajı ve klientalist ilişkileri görmezden gelmesinden ve tüm sınıfları kendi önünde eşit olarak değerlendirmesinden kaynaklanmıştır⁶⁰. I. Aleksandr'ın yönetimi (1801 – 1825), özellikle ilk döneminde rejimi yeniden gevşetmiş, Pavel döneminde uygulanan politikalar neticesinde ihraç edilen memurları görevlerine iade etmiş, sansürün alanını daraltmış, yabancı yayımların ülkeye giriş yasağını kaldırmış, yurtdışına çıkışa ve ülkeye yabancıların girişine ilişkin yasaklara son vermiştir. Döneminde Napolyon'un *Conseil d'Etat*'sı Rusya'ya uyarlanmış ve Senato'nun yerine, yasama işlerinde son karar mercii olan çara yardımcı olmak üzere Devlet Konseyi kurulmuş, idarede bütçeye ve yasalara uygunluk sürekli denetlenmiş ve memurların işe alımında sınav uygulamasına geçilmiştir⁶¹. Petro döneminin *kollegium*'larının yerine de modern bakanlıklar (*Ministerstvo*) kurulmuş ve siyasal meseleler Bakanlar Kurulu'nda tartışılmaya başlanmıştır⁶².

Aleksandr'ın tüm icraatları, Rusya'da otokrasinin ikircikli karakterini yansıtmaları açısından dikkat çekicidir. Bu dönemde siyasal otorite yasalara uygunluk, bürokraside rasyonellik ve idarede daha adem-i merkeziyetçi bir yapı kurulması için çeşitli çalışmalar başlattıysa da, bunları sonuca kavuşturacak bir irade göstermeye yanaşmamıştır. Çarın başlarda ilgi gösterdiği yakın danışmanı Speranski'nin, Batı Avrupalı monarşilerinkine benzer kuvvetler ayrılığı temelinde kaleme aldığı anayasa taslağı hayata geçememiş, Speranski de bir zaman sonra merkezden uzaklaştırılmıştır⁶³. Aleksandr, bir diğer danışmanı Novosiltsev'in, bizzat kendisinin talebi ile kaleme aldığı lâyhada öngörülen yerel yönetimlerde ve ulusal çapta seçimli temsile dayanan federal devlet yapısı, kişi hak ve hürriyetleri gibi anayasal düzenlemelere karşı da kayıtsız

⁶⁰ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 340.

⁶¹ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 314 ve s. 319.

⁶² Kurat, a.g.e., s. 317.

⁶³ Albert L. Weeks, "Speransky, Mikhail Mikhailovich", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.4, s. 1446. Bununla beraber Speransky, kafasındaki bürokratik modernleşmeyi genel valiliği sırasında Sibiry'a da başarılı şekilde uygulamıştır.

kalmış, söz konusu plan uygulamaya geçmemiş ve I. Nikolay döneminde de “sakıncalı” bulunup tüm kopyaları imha edilmiştir⁶⁴.

Tüm ikircikli tavrına karşın Aleksandr döneminde Rus toplumu ve siyasi seçkinleri Napolyon Savaşları'nın etkisiyle yeniden şekillenmiştir. 1812'de Rusya'yı işgale kalkışan Napolyon, Rus askerî seçkinleri ile yoksul halk kitleleri arasında, ortak vatanın savunulması motivasyonu ile romantik bağların kurulmasına neden olmuştur. Napolyon'un yenilgisini takip eden süreçte Prusya ve Avusturya'ya kadar giren Rus ordusunun mensupları, burada modern temsilî kurumları tanımış ve memleketlerine, burada da benzer yapıların kurulması gerektiğine, hukukun üstünlüğünün sağlanmasına ihtiyaç duyulduğuna ve serfliğin kaldırılmasının tüm bir modernleşme için elzem olduğuna dair fikirlerle dönmüşlerdir⁶⁵. Soylu sınıfa mensup bu subayların bir kısmı –ki 1825 Aralık ayındaki başarısız darbe girişimleri nedeniyle *Dekabristler* olarak anılacaklardır – Rusya'da kurdukları Kuzey ve Güney dernekleri altında cuntalaşmışlar, soylu sınıfın etkin olduğu sınırlı bir monarşi talep etmişlerdir. Kısmen liberal ilkelere sahip bu subaylar, Moskova'nın egemenliğinden önceki Pskov ve Novgorod gibi cumhuriyetleri “demokratik” öncülleri olarak selamlamışlar, köy *mir*'lerini “küçük cumhuriyetler” olarak övmüşler ve serfliğin ilgasının elzem olduğuna karar vermişlerdir⁶⁶. Bununla beraber, söz konusu subaylar halk kitlelerini arkalarına almak için herhangi bir girişimde bulunmamışlar, sorunu devlet-içi çatışma yoluyla çözmeye yönelmişlerdir. Bu nedenle 1825'de başlattıkları devrim hareketi halktan destek görmemiş, çara bağlı güçlerce derhâl bastırılmıştır⁶⁷. İleride Rus devrimci entelijansiyası, *Dekabristlerin* başarısızlığının temel sebebi olarak gördükleri eksikliklerini telafi etmeye yönelecek, “halka gitmek” ajandalarında merkezî bir yer işgal edecektir. Ancak *Dekabrist* darbesinin en önemli sonucu, I. Nikolay'm aşırı baskıcı rejimidir (1825 – 1855).

⁶⁴ Hugh Phillips, “Novosiltsev, Nikolai Nikolayevich”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, s. 1076.

⁶⁵ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 359.

⁶⁶ Walicki, a.g.e., s. 113, s. 116 ve s. 125.

⁶⁷ Subaylar o kadar kapalı bir gruptur ki, komutaları altındaki askerlerin bile “anayasa” kelimesini Grandük Konstantin'in eşinin adı sandıkları söylenmektedir (d'Encausse, a.g.e., s. 142).

Nikolay döneminde Rus resmî düşüncesinde hâkim olan fikir, Aydınlanma'nın "akıl çağı" idealinin reddedilmesi, bunun yerine hayatın "gizemli ve anlaşılmaz" olduğunun vurgulanmasıdır. Buna göre insanlar zayıf iradeli varlıklardır ve ancak otoritesini ilâhî kaynaktan alan "babacan" bir hükümdar tarafından yönlendirilerek iyiye ulaşabileceklerdir⁶⁸. Çar, bütün bir istibdat rejimini patrimonyal otoritesine dayandırmış ve politikaları ile sık sık bunu hatırlatmıştır. *Dekabrist* kalkışmasına karışan soylu sınıfa güvenmemiş, bunun yerine soylu kökenli olmayanları bürokraside istihdam etmeye öncelik vermiştir⁶⁹. Rejiminde yurtdışına çıkışlar tekrar yasaklanmış, sansür yaygınlaşırken sansüre de sansür uygulayan kurumlar gelişmiştir. Sansürün boyutları bir fizik ders kitabından "doğanın güçleri" ifadesinin çıkarılmasına, bir aritmetik kitabında yer alan "elips"in gizli bazı anlamlar ihtiva edip etmediğinin tartışılmasına, müzik notasyonları üzerinde şifreli mesajlar aranmasına kadar genişlemiştir. Üniversitelerin müfredatından anayasa hukuku ve felsefe dersleri kaldırılmış, mantık ve psikoloji derslerinin de teoloji profesörleri tarafından verilmesine karar verilmiştir⁷⁰.

Nikolay'm kurduğu sistem, kendisine sadakatle bağlı ancak liyakat sahibi olmayan devlet adamlarına ve kurumsal yöntemlerle değil de kişisel görüşmeler yoluyla alınan kararlara dayanmıştır. Askerî emir-komuta mekanizmasına tıpa tıp uyan bir toplumsal düzen tasarladığından, bakanlarının kahir ekseriyetini savaş deneyimine sahip yaşlı komutanlardan atamıştır. Bu atamaları yaparken modern bürokrasinin en temel gereği olan, alanında meslekî eğitim veya tecrübe sahibi olmak gibi kriterleri gerekli görmemiştir. Zira ona göre, eğer bir asker savaşta birliklerine iyi komuta edebiliyorsa, iyi bir vali veya içişleri bakanı da olabilecektir⁷¹.

Bu dönemde hukuk sistemi de tüm modern görünümüne karşın geleneksel çar baskısı ile işlemiştir. Nikolay'ın tahta çıktığı senelerde Rus mahkemelerinde karar

⁶⁸ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 337.

⁶⁹ Kurat, a.g.e., s. 339.

⁷⁰ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 342. Nikolay'ın hiç hoşlanmadığı Moskova Üniversitesi'nden "kurt yuvası" diye bahsettiği rivayet edilir (a.g.e., s. 363).

⁷¹ W. Bruce Lincoln, "The Minister of Nicholas I: A Brief Inquiry into Their Backgrounds and Service Careers", *The Russian Review*, Vol. 34, No. 3 (1975), s. 314 ve s. 319. Nikolay döneminde bakanlar kurulunun yaş ortalaması o kadar yüksektir ki, 26 bakanının 22'si görevi sırasında veya sağlık koşulları sebebiyle ve çarın izniyle emekli edildikten sonraki ilk bir yıl içerisinde hayatlarını kaybetmişlerdir (a.g.m., s. 321).

bekleyen dava sayısı 2 milyon civarındayken, 1842’ye gelindiğinde bu sayı 3,3 milyona çıkmış ve ilgili mahkemelerin evrağı 33 milyon sayfaya ulaşmıştır⁷². Siyasal otoritenin bu soruna ilişkin sık sık uyguladığı tedbir, sürüncemede bekleyen dava sayısı kabarık görünen adli bölgelere, çarın kolluk kuvvetleri içinde vurucu gücü olan meşhur “Üçüncü Şube”ye bağlı jandarmaları salmak ve hâkimler üzerinde baskı kurmaktır. Bunun sonucunda hâkimlerin davaları, aynı gün içinde ve dosya sırasıyla “onandı” veya “bozuldu” şeklinde sonuçlandırdıklarına sıkça rastlanmıştır⁷³.

Nikolay, modern bürokrasinin genişlemesinden daima kaygılanmış ve bu örgüt üzerinde şahsî kontrolünü sağlayacak bazı kişisel araçlara sahip olmuştur. Esasen Pavel döneminde kurulduysa da Nikolay döneminde 5 alt birimle genişletilen ve devlet işlerinde merkezî bir konum edinen “Majestelerinin Özel Sekreterliği” bu işlevi görmüştür. Bakanlardan ve bürokratlardan ayrı olarak çarın şahsî bürosunu oluşturan bu birimler, bürokratların, serflerin, toprak sahiplerinin sürekli gözetlenmesi ve denetlenmesinden geniş bir alana yayılan istihbarat faaliyetlerine (meşhur “Üçüncü Şube” bu sekreterliğin bir alt birimidir) kadar birçok işi, bürokrasiyi bypass etmek suretiyle, doğrudan üzerine almıştır⁷⁴. Ancak Nikolay’ın modern devlet kurumları üzerindeki tüm bu patrimonyal baskıları, neticede Rus devlet aygıtının hantallaşmasına ve sorunlara yerinde ve zamanında müdahale edemez hâle gelmesine neden olmuştur. Rejimin tüm despotizmine rağmen bürokraside yolsuzluklar fazlasıyla artmış, hatta çar birçok defa bizzat çevresinde vuku bulan büyük yolsuzluk skandallarma çaresizce öfkelenmiştir⁷⁵. 1853’de başlayan Kırım Savaşı da Rus ordusunun, Osmanlıların müttefiki olarak Kırım’a çıkan ve teknolojik açıdan daha üstün donanımlara sahip Britanya ve Fransa orduları karşısında ne kadar aciz kaldığını göstermiştir. Napolyon Savaşları’nın sona ermesinden bu yana her türlü devrimci harekete karşı kendisini “Avrupa’nın Jandarması” olarak gören, yüksek özgüvene sahip Rus otokrasisi, nihayet dünya sistemindeki konumunu değiştirerek merkez ülke olmaya yönelik bir hamle yaptığında, Batı Avrupa’daki merkezin çoktan sanayi devrimini yapıp, ordularını da

⁷² Samuel Kutscheroff, “Administration of Justice Under Nicholas I of Russia”, *The American Slavic and East European Review*, Vol. 7, No. 2 (1948), s. 136.

⁷³ Kutscheroff, a.g.m., ss. 137-138.

⁷⁴ Zhand P. Shakibi, “His Majesty’s Own Chancery”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, ss. 635-636.

⁷⁵ Kutscheroff, a.g.m., s. 134.

buna göre donatmış olmasından dolayı başarısız olmuştur⁷⁶. Böylece Nikolay'm istibdat rejiminin Rusya'yı içten içe çürüttüğü gün yüzüne çıkmış, oğlu II. Aleksandr döneminde (1855 – 1881) yapılacak birçok reformun önü açılmıştır. Rusya, yine bir despotik idareden sonra kısmen daha liberal bir idareye geçecektir. Bu bağlamda, Nikolay döneminde modern devlet inşası açısından ileriye yönelik bir gelişme olarak Katerina döneminde yapılamamış olan yasaların derlenmesi işi tamamlanacaktır. Speranski'nin öncülüğünde bir komisyon, 1649 *Ulojenye*'sinden beri çıkarılan yasaları derleyecek ve 45 cilt tutan bu külliyat 1833'de basılacaktır⁷⁷. Böylece yürütme ve yargı, uygulanacak yasalara ilişkin esaslı bir haritaya sahip olacaktır. Yine bu dönemde, Nikolay'm fazla hazzetmediği üniversitelerden yetişen hukukçular, ilerleyen zamanlarda modern hukuk konusunda yetkin kimseler olarak bürokraside yer alacak ve II. Aleksandr'ın reformlarına zemin hazırlayacaklardır⁷⁸.

II. Aleksandr döneminin en bilinen reformu 1861'deki serfliğin ilgasıdır. Artık toplumun tüm kesimlerinde bir gereklilik olarak görülse de serfliğin ilgası için devletin geç kaldığı anlaşılmaktadır. Zira toprak sahipleri 1840'lardan beri toprakları üzerindeki serflerine ortakçılık (*barşçina*) yaptırmak yerine, onlardan işledikleri toprağın kirasını almayı (*obrok*) daha kârlı görmektedir⁷⁹. Ayrıca çar bu konuda kararını verirken yalnızca toprak sahiplerine danışmıştır ve onlar da serfliğin ilgası ile ilgili düzenlemeyi kendi çıkarlarına göre şekillendirmişlerdir. Serfler, azat edildikten ve işledikleri toprağın bir kısmının toprak sahibinden alındıktan sonra kendilerine devredilmesi karşılığında, elde ettikleri toprağın bedelini kendileri adına toprak sahibine ödeyen devlete borçlandırılmışlardır. Düzenleme sonucunda 30 bin toprak sahibi 95 milyon *desyatin*⁸⁰ verimli toprağı elde tutarken, yaklaşık 20 milyon azat edilmiş serf verimsiz olan 116 milyon *desyatin* toprağına sahip olmuştur. Devletin açtığı kredinin ödenmesi, 1905'te borçlar nihayet silinene kadar köylüler üzerinde ağır bir yüke dönüşürken, o güne kadar ödenen miktar toprağın gerçek değerinden daha fazla tutmuştur⁸¹. Serfliğin

⁷⁶ Kagarlitsky, a.g.e., ss. 301-302.

⁷⁷ Kurat, a.g.e., s. 340.

⁷⁸ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 267-268.

⁷⁹ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 356.

⁸⁰ *Desyatin* Rusya'ya özgü bir arazi ölçü birimi olup, 1 *desyatin* 10.800 metrekareye (10,8 dönüm) tekabül eder.

⁸¹ a.g.e., s. 387.

ilgası ile köylüler, adli güvenceler, mülk edinme, siyasal katılma gibi haklar elde edemedikleri gibi, Tanrı'nın kendilerine verdiği inandıkları toprağın bir kısmını kaybetmelerini ve kalanı için para ödemek zorunda kalmalarını bir soygun olarak değerlendirmiş, toprağın artık alınıp satılabilir bir metaya dönüştüğüne şahit olmuşlardır⁸². Milyonlarca köylü, geleneksel *mir*'ler etrafında örgütlenerek komünal köy üretimini devam ettirmiştir. Böylece çeşitli zamanlarda toprakları aralarında yeniden-bölüştürmüşler, vergiyi de “ortak sorumluluk” gereği aralarında paylaşmışlardır⁸³. Serbest köylülerin bu geleneksel komünlerde diretmesi, ileride yaşanacak devrimin “embriyo safhası” olarak değerlendirilebilmektedir⁸⁴.

II. Aleksandr döneminin görece liberal atmosferinde, bu ve bundan sonraki dönemde, Rus siyasal ve kültürel hayatına damgasını vuracak olan yeni tip bir entelektüel sınıf, *entelijansiya* da kök salmıştır. Aslında geniş anlamda tüm entelektüelleri ifade eden bu kavram, tarih yazınında çoğunlukla radikal olsun veya olmasın siyasal otoriteye muhalefet eden entelektüeller için kullanılmıştır. I. Nikolay istibdatında da Batı'daki gelişmeleri takip edebilen, örneğin 1848'deki ayaklanmalara sempati duyan, ancak romantik ideallerini ve Nikolay'a yönelik hicviyelerini açık etmekten çekinen entelektüel bir kesim vardır⁸⁵. Ama esasında entelijansiyaya yön veren kökler, 1860'lı yıllardan önce kamusal hayatta kendini göstermeye başlayan ve yüksek eğitim alma imkânlarına sahip olan soylu sınıfa mensup yazarların başını çektiği Batıcılar ve Slavofillerdir⁸⁶. Batıcılar, Rus geleneksel hayat tarzının terk edilmesini ve Batı Avrupalı toplumsal kurumların ve yaşam tarzının Rus hayatına taklit yoluyla uyarlanmasını savunurken, Slavofiller buna tepki olarak ortaya çıkmış ve özcü bir yaklaşımla Slavlara has erdemlere sahip olduğuna inandıkları Petro-öncesi toplumsal yapıyı övmüşlerdir. Çaadayev gibi Batıcılar, Rusya'nın geri kalmışlığının sebebini Roma ve Bizans kiliselerinin ayrılmasına ve Rusların Ortodoks kilisesine bağlanmasına

⁸² Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., ss. 397-398.

⁸³ Kurat, a.g.e., s. 360.

⁸⁴ Vernadsky, a.g.e., s. 275.

⁸⁵ Bu genç entelektüeller hakkında bilgi için bkz. W. Bruce Lincoln, “God, the Emperor Nicholas I, and the Revolutions of 1848: A Young Russian's Fantasy”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 51, No. 122 (1973), ss. 95-106.

⁸⁶ Victoria Khiterer, “Intelligentsia”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, s. 668.

kadar götürmüştür⁸⁷. Buna karşın Kireyevski gibi Slavofiller, Roma Katolik Kilisesi'nin Aristo'dan devraldığı rasyonalizm ve yasacılığın Rus komünal hayat tarzına uyumsuz olduğunu vurgulamışlar ve modern çağda da Petro-öncesi köy komünal kültürünün Ortodoks canlanma ile harmanlanarak restore edilmesi gerektiğini savunmuşlardır⁸⁸. Çok daha ileri giden Aksakov kardeşlerden Konstantin, “içsel” yasaya dayandığını iddia ettiği Slav köy komününün, “dışsal” yasaya dayanan devletin müdahalesinden olabildiğince kurtarılmasını savunmuş ve Slavlığı teritoryal sınırlamaların ötesine taşımışken⁸⁹; İvan, kurduğu “Slav Yardımlaşma Cemiyeti” aracılığıyla, özellikle 1877-78'deki Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürütülen savaş zamanında güney Slavlarının Rusya egemenliğinde birleştirilmesine çalışmış ve Panslavizme katkı sağlamıştır⁹⁰. Riasonovsky'e göre, entelijansiyanın bu nüvesinin önemli bir kesimi, hatta içlerinde Bakunin'in de yer aldığı bazı radikaller bile, bir şekilde Rusya'nın Batı Avrupa'dan farklı, özgün koşullarına vurgu yapmış ve liberal akımlara karşı, I. Nikolay'm şahsına yönelik olmasa da, Petro'dan bu yana devam eden modernleşmenin otokratik niteliğini meşrulaştırmışlardır⁹¹.

19. yüzyılda entelijansiyanın çarlık rejimine muhalefeti, ileride yaşanacak devrimin de entelektüel nüvesini oluşturan popülist hareketin (*narodničestvo*) radikalleşmesiyle doruğuna ulaşmıştır. Popülizm, Batılı sosyalizm ile Slavofillerin idealleştirdiği Rus köylü komününün bir sentezini sunmuştur. Popülistler, Rus komünal hayat tarzına dayanarak ülkede, kapitalizm dışı yollarla daha adil ve eşitlikçi bir düzen kurabileceklerine inanmışlardır. İlk başlarda kitlelerin kendilerini takip edeceğine inandıklarından ılımlı olan popülistler, 1873 – 74'te “halka gitme” seferberliği başlatarak, “doğal, sağlıklı ve yalın yaşamı” tatmak ve köylüleri bilinçlendirmek için köylü giysileri ile köylere akın etmişlerdir. Sonuç bunlar için tam bir düş kırıklığı olmuştur, zira içlerindeki sosyalizmi ortaya çıkarmak istedikleri köylüler buna pek

⁸⁷ Walicki, a.g.e., s. 151.

⁸⁸ Abbott Gleason, “Kireyevsky, Ivan Vasilievich”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, s. 756.

⁸⁹ Walicki, a.g.e., ss. 165-167.

⁹⁰ Abbott Gleason, “Panslavism”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, s. 1134.

⁹¹ Nicholas V. Riasonovsky, “Some Comments on the Role of the Intelligentsia in the Reign of Nicholas I of Russia, 1825 – 1855”, *The Slavic and East European Journal*, Vol. 1, No. 3 (1957), s.173.

aldırış etmedikleri gibi, bunları tutuklayan jandarmaya da ihbarlarıyla destek olmuşlardır⁹². Bu düş kırıklığından dersler çıkaran ve Lenin'in de öncülleri olan Zaiçnevski, Neçaev ve Tkaçev gibi popülistler, entelijansiyanın kitleler ile arasındaki derin mesafeyi görmüş ve toplumsal değişimin ancak devrimle sağlanabileceğine, bunun için de çoğunluğun yararına hareket eden bir azınlığın yürüteceği, ajitasyon ve propagandaya dayanan disiplinli bir parti örgütlenmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir⁹³. Bu konuda ilk girişim, Rusya'nın ilk siyasî partisi olan "Toprak ve Özgürlük"ün (*Zemlya i Volya*) kurulması olmuştur. Bunların içinden çıkan bir örgüt, "Halkın Özgürlüğü" (*Narodnaya Volya*) ise rejimi değiştirmek için terörü araç olarak benimsemiş ve "halka karşı işlemiş olduğu suçlardan dolayı ölüme mahkûm" ettiği II. Aleksandr'ı, birkaç girişimden sonra nihayet 1881'de katletmeyi başarmıştır⁹⁴. Bunun sonucu rejimin düşmesi değil, ağır bir istibdatın yeniden yürürlüğe sokulması olmuştur. Oysa II. Aleksandr suikasta uğradığı gün, yalnızca polisiye tedbirlerle devrimci hareketleri bastırmayacağına inanan İçişleri Bakanı Mihail Loris-Melikov'un çabasıyla hazırlanan, başkentte bir temsilciler meclisi kurulmasına ilişkin yasaya onay vermiştir. Babasının katledilmesinin hiddetlendirdiği III. Aleksandr'm ilk işi ise bu yasayı rafa kaldırmak olmuştur⁹⁵.

1.4.KLASİK OTOKRASİNİN ÇÖKÜŞÜ

Bundan sonra Rusya tarihinde siyasal otoritenin, nihayet 20. yüzyıldaki devrim ile çöküşüne kadar, geleneksel sınırlarını ısrarla genişletmeye çalıştığı bir dönem başlamıştır. III. Aleksandr "geçici" bir yasa ile içişleri bakanı, valiler ve polis şeflerine, kişilere ve mülklerine mahkeme kararı olmaksızın müdahale edebilme, hâkimler dâhil olmak üzere tüm yetkilileri görevden alabilme, *zemstvo* ve belediyelerin aldığı kararları iptal edilebilme, okulları ve gazeteleri kapatabilme gibi olağanüstü yetkiler tanımıştır. Bu "geçici" yasa, 1917'ye kadar yürürlükte kalmıştır⁹⁶. Yine bu dönemde ve takip eden II. Nikolay döneminde (1894 – 1917) otokrasi, katı bir Rus/Ortodoks milliyetçiliğine

⁹² Walicki, a.g.e., ss. 349-351.

⁹³ Christopher Williams, "Populism", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, s. 1209.

⁹⁴ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 429.

⁹⁵ Vernadsky, a.g.e., s. 287.

⁹⁶ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 436.

yönelmiş, çarlığın Rus olmayan unsurlarını asimile etmeye ve on binlerce Yahudi'nin hayatına mâl olan *pogromlar* düzenlemeye girişmiştir. Bununla beraber otoritenin kurumlar arasında bu kadar bölündüğü, toplum içinde dış dünyayı takip edebilen entelijansiyanın bu ölçüde yerleştiği ve kentlerde sanayi işçilerinin sayısının giderek arttığı bir dönemde, geleneksel haklarına ısrarla vurgu yapan hükümdarlık kurumunun, bürokrasisi haricinde toplumsal sınıfların gözünde artık eski meşruiyetine sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Son iki çarın kendilerine yeniden malî, idarî ve adlî imtiyazlar vererek, soylu sınıfa dayanmaya çalışması ise ölümcül bir hata olmuştur. Zira II. Aleksandr'ın reformlarından beri soylular artık klasik otoritelerine sahip değillerdir ve monarşinin bu asalak kesim ile ittifakı, diğer toplumsal sınıflarla arasını daha fazla açmıştır⁹⁷. III. Aleksandr, her an kendisine karşı düzenlenebilecek bir komplodan çekindiğinden, hükümdarlığı boyunca çoğunlukla başkent dışındaki Gatçina Sarayı'nda kalmış, bu nedenle "Gatçina mahpusu" şeklinde hicvedilmiştir. Temsiliyetçi kurumlara yönelik talepleri "manasız hülyalar" olarak elinin tersiyle iten ve bilhassa geleneksel otokrasiyi sürdürmeye azmettiğini ilân eden II. Nikolay ise⁹⁸ döneminde gerçekleşen bir dizi devrimin ardından, ailesiyle beraber katledilecektir.

19. yüzyıl Rusyası, tüm aksaklıklarına rağmen kelimenin Weberci anlamıyla bir bürokrasinin geliştiğine şahitlik etmiştir. Bu yüzyılda yasaların derlenmesi, "aydınlanmış" memurların yetişmesi, işin gerektirdiği eğitimin alınması, meslekî kariyerlik eğiliminde artış ve merkezî bakanlıkların genişlemesi buna işaret etmektedir. Böylece Rus bürokrasisi, toplumda müstakil bir sınıf olarak yerleşmiştir⁹⁹. Bürokrasinin istihdamında gelenekler daha etkin olmuş ve demografik değişimler dikkate alınmamıştır. Örneğin; soylular giderek ekonomik ve sosyal temelini kaybediyor olmasına rağmen, özellikle yerel idarede hâkim konumda olmuşlardır¹⁰⁰. Yüksek memurluklara alt sınıfların erişmesi nadiren mümkün olsa da bu mevkilerdeki çalışan soyluların önemli bir kısmı toprak sahibi bile değildir. Batı Avrupa'daki gibi, aracı kurumların (*estate*'ler, orta sınıflar, büyük kapitalist işletmeler vb.) yaygın

⁹⁷ Vernadsky, a.g.e., ss. 290-291.

⁹⁸ Kurat, a.g.e., ss. 383-384.

⁹⁹ Daniel T. Orlovsky, "Recent Studies on the Russian Bureaucracy", *The Russian Review*, Vol. 35, No. 4 (1976), ss. 453-454.

¹⁰⁰ Don Karl Rowney, "Structure, Class, and Career: The Problem of Bureaucracy and Society in Russia, 1801 – 1917", *Social Science History*, Vol. 6, No. 1 (1982), ss. 107-108.

olmadığı bir toplumda bürokrasi de kendi içinde kapalı, toplumsal ihtiyaçlara duyarsız, bunları yönlendirme kapasitesine sahip olmayan bir sınıf olarak belirlemiştir¹⁰¹. Ayrıca tüm modern donanımına karşın bürokrasi içinde geleneksel klientalist ilişkiler aynen devam etmiştir. Bu dönemde bürokratlar, kendisine tabi oldukları ve daha yüksek makamdaki hamileri (patronları) ile bağlarını koparmamaya özen göstermişlerdir. Hatta bu ilişkiye memurun tüm aile üyeleri dâhil olmuştur. Alexa von Winning'in "aile ekonomisi" adını verdiği bu süreçte, kadınlar başta patron bürokratla kocaları arasında aracılık etmelerinin yanı sıra, geniş bir sosyal ağ tesis ederek kocalarının kamusal meselelerdeki etkinliğini artırmaya çalışırken; oğullar da zamanı geldiğinde söz konusu patrona takdim edilerek kamu hayatında kariyer yapmaları sağlanmıştır¹⁰².

Bununla beraber 19. yüzyıl Rus bürokrasisinin önünde çözülmesi gereken çok ciddi sorunlar durmaktadır. Bu sorunlar arasında, sınırları devasa boyutlara ulaşmış bir devletin içermek zorunda kaldığı Rus ve Ortodoks olmayan unsurların, devletin bütünlüğünü bozmadan bir arada tutulması gereği, serfliğin ilgası sonrası sosyal değişimi yönlendirme çabaları, Kırım Savaşı sonrası Avrupa karşısındaki güçsüzlüğün telafi edilmesi gibi önemli konular yer almaktadır. Bu sorunlara karşı yüksek bürokratların getirdikleri çözüm, tüm gücü elinde tutan geleneksel otokrasinin meşruiyetinden vazgeçmemek, ama aynı zamanda otoriteyi kurumlar arasında yaymaya çalışmak gibi ikircikli bir tavır olmuştur¹⁰³. Bu durum öyle bir hâl almıştır ki, Kırım Savaşı'ndan sonraki tüm modernleşme çabalarına rağmen, gerek II. Aleksandr döneminde gerek sonrasında bakanlar kurulu, çarların keyfi müdahaleleri nedeniyle, bakanlar arasında eşgüdüm sağlayamadan çalışmak durumunda kalmıştır¹⁰⁴. Eşgüdüm sorununun temelinde ise özellikle 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında bürokrasi sınıfının kendi içindeki, geleneksel toprak sahipleriyle mi, yoksa yeni oluşmakta olan sanayi burjuvazisiyle mi işbirliği yaparak ülkeyi yöneteceğine dair çekişme yatmaktadır. Devrime kadar bir uzlaşmaya kavuşamayan bu çekişmede, örneğin sanayileşmenin şahin savunucusu Maliye Bakanı Witte'nin başını çektiği bir hizip,

¹⁰¹ Orlovsky, "Recent Studies...", a.g.m., s. 456.

¹⁰² Alexa von Winning, "The Empire as Family Affair: The Mansurovs and Noble Participation in Imperial Russia, 1850 – 1917", *Geschichte und Gesellschaft*, Jahr 40, H. 1 (2014), s. 110 ve s. 114.

¹⁰³ Jacob W. Kipp, W. Bruce Lincoln, "Autocracy and Reform: Bureaucratic Absolutism and Political Modernization in Nineteenth-Century Russia", *Russian History*, Vol. 6, No. 1 (1979), s. 17.

¹⁰⁴ Kipp ve Lincoln, a.g.m., s. 13 ve s. 20.

sanayi burjuvazisine geniş haklar ve güvenceler sağlamaktan yana iken, özel kesime daima şüpheyle bakan otokrasi yanlısı tutucu İçişleri Bakanı Plehve'nin teşkilâtı, toprak sahiplerini destekleyip, burjuvazinin işini zorlaştırmakla meşgul olmuştur¹⁰⁵.

Rusya'da modern sanayinin serf emeğine dayanarak kurulduğu daha önce ifade edilmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan sanayi patlaması için artık bundan söz etmek mümkün değildir. Ancak Rusya modernleşmesinin başından beri devletin ekonomi üzerinde sahip olduğu ağırlık, bu dönemde de değişmemiştir. Rusya koşullarında ekonomik hayat hiçbir zaman “*laissez-faire*” liberalizmine meyilli olmamış, tüm sektörlerin itici gücü her zaman devlet olmuştur¹⁰⁶. 19. yüzyılın ilk yarısındaki yavaş sanayileşmeye karşın, serfliğin de kaldırılmasının etkisiyle, ikinci yarısında sanayileşme patlaması yaşandığı görülmektedir. Rus sanayisinde istihdam edilen işçi sayısı 1860'ta 0,8 milyon iken, 1913'e gelindiğinde 3,1 milyonu bulmaktadır¹⁰⁷. Bunda serfliğin ilga edilmesinin ve ortaya bol miktarda özgür emeğin çıkmasının payı olduğu gibi, 1860'ların sonlarından itibaren devleti yönetenlerin ithalat gümrük tarifelerini tedricen artırarak korumacılığa yönelmelerinin de payı vardır. 1890'lı yıllarda %33 ile zirvesine ulaşan gümrük tarifesi sayesinde demir ve kömür madenciliği, metalürji ve petrol işletmeciliği ile makine imalatı hızla gelişmiş ve bu ekonomik büyüme Witte'nin hızlı sanayileşme politikasına temel oluşturmuştur¹⁰⁸.

Maliye Bakanı Sergey Witte'nin 1893'ten itibaren uygulamaya koyduğu politikaya göre devlet, ulusal planlama ile sanayileşmeyi hızlandıracaktır. Bu hızlanmanın motoru, başta Trans-Sibiryaya hattı olmak üzere büyük ölçekli demiryolu yatırımları olacaktır. Böylece bu büyük yatırımın etrafında özel sektör de gelişme imkânı bulacak ve kömür ve demir sanayilerinin üretimi artacaktır¹⁰⁹. Kırım Savaşı'ndan sonra devlet adamları demiryollarının önemini anlamışlardır. 1860'lardan

¹⁰⁵ Werner E. Mosse, “Russian Bureaucracy at the End of the Ancien Régime: The Imperial State Council, 1897 – 1915”, *Slavic Review*, Vol. 39, No. 4 (1980), s. 632.

¹⁰⁶ Herbert J. Ellison, “Economic Modernization in Imperial Russia: Purposes and Achievements”, *The Journal of Economic History*, Vol. 25, No. 4 (1965), s. 530.

¹⁰⁷ Ellison, a.g.m., s. 533.

¹⁰⁸ M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi: 1700 – 1914*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 76 ve s. 81.

¹⁰⁹ Theodore H. von Laue, “The High Cost and the Gamble of the Witte System: A Chapter in the Industrialization of Russia”, *The Journal of Economic History*, Vol. 13, No. 4 (1953), s. 428.

itibaren özel sektöre tanınan imtiyazlarla demiryollarının inşasına çalışılmışsa da, bir süre sonra özel sektörün bu projeleri sırtlanamayacağı görülmüştür. 1880'lerden itibaren, yani Witte'nin bakanlığından önce, devlet zaten bu işi üstüne almış ve hat güzergâhındaki arazileri istimlâk ederek demiryolu inşaatlarına başlamıştır¹¹⁰. Witte'nin yaptığı, bu projeleri ekonomik kalkınmanın merkezine koymak suretiyle yoğunlaştırmak ve gerekli sanayiye kurmak için dış borca yönelmek ve iç tüketimi kısmak olmuştur. Ülkenin zengin doğal kaynaklarının söz konusu projeler sayesinde etkin şekilde kullanılmak üzere gelişeceğini ve bu gelişmenin de dış borçlanmadan ve iç fakirlikten daha hızlı olacağına inanarak bir kumar oynamıştır¹¹¹. Ancak süreç Witte'nin hesapladığı gibi gelişmemiştir. Ana kreditorün Fransız sermayesi olduğu bu dönemde, Fransa'da sermayenin ortalama getirisi %2 iken, aynı sermayedar Rusya'dan ülkesine %40 kâr taşımaktadır. Öyle ki Witte Rusyası'na yapılan yatırım, Amerika'daki "altına hücum" dönemine benzetildiğinden, Paris'te Rusya'nın "Fransa'nın Vahşi Batısı" olduğu söylenmiştir¹¹². Kısacası Witte'nin hızlı sanayileşme hamlesi, ülkede sanayinin patlama yaşamasını sağlamış, ancak dışa bağımlılık sebebiyle dünya ekonomisinde çevre konumundan kurtulmasına imkân vermemiştir.

19. yüzyılın sonundan itibaren Rusya'nın kalkınmasına ilişkin iki ana akım düşüncenin çekiştiği görülür. Bunlardan ilki siyasal açıdan daha liberal koşullarda ekonomik modernleşmenin tedricen büyümesini öngörürken diğeri, otokrasinin tüm baskı imkânlarına dayanarak devlet eliyle hızlı bir sanayileşmenin sağlanmasının gereğine inanmıştır. Ekonomik modernleşme ile siyasal liberalizm arasındaki bu çelişki, Sovyet rejiminde de aynen devam etmiştir¹¹³. İleride de değinileceği gibi, Sovyet döneminde ilk 5 yıllık plana kadar Lenin'in uygulamaya koyduğu NEP kısmen siyasal liberalleşme ile tedrici ekonomik gelişmeye odaklanırken, Stalin'in ağır sanayileşme ile hızlı ekonomik modernleşmesi devletin baskı aygıtlarına dayanmıştır.

19. yüzyıl boyunca Rusya'da kurumlar hızla modernleşirken devlet, hem bu modernleşmenin meydana getirdiği yeni ihtiyaçlarla, hem de ülkenin çevre konumu

¹¹⁰ Ellison, a.g.m., s. 535.

¹¹¹ von Laue, "The High Cost...", a.g.m., s. 447.

¹¹² Kagarlitsky, a.g.e., s. 358.

¹¹³ d'Encausse, a.g.e., s. 189.

nedeniyle oluşan yarı-sömürge ekonomisinin ağırlaştırdığı toplumsal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ancak dönemin siyasal otoriteleri geçmişteki çarların sahip olduğuyla aynı tarz bir otokrasi ile işleri yürütmeye çalışmışlar, bu nedenle de yeni toplumsal ihtiyaçları isabetli değerlendiremedikleri gibi, modern kurumların ve bürokrasinin etkin şekilde çalışabilmesi için gereken özerkleşmeyi de onlara sağlayamamışlardır. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde II. Nikolay hâlâ geleneksel hükümdarlık haklarında ısrar ettiğinden, sanayinin gelişmeye başladığı, işçi sınıfının kalabalıklaştığı, okur-yazarlığın giderek arttığı bir toplumun taleplerini isabetli şekilde yorumlayamamıştır. Yüzyıl sonunda şehirlere doluşan sanayi işçilerinin hoşnutsuzluğu giderek artmıştır. Bunlar arasında yayılan devrimci oluşumlara karşı rejimin ikircikli tavrı, söz konusu hoşnutsuzluğu giderek bir sosyal patlamaya dönüştürmüştür.

20. yüzyılın başında, hükümet içinde muhafazakâr kanadı temsil eden İçişleri Bakanı Plehve, kamu düzenine karşı en büyük tehdit olarak gördüğü liberal talepleri şiddetle reddetmiş, işçilerin hoşnutsuzluğunu, patrimonyal imajı parlatılan hükümdara karşı değil de fabrikatörlere ve Yahudiler gibi azınlıklara karşı yönlendirmeye çalışmıştır¹¹⁴. Bakan, Moskova Polis Şefi Zubatov'un işçilerle fabrikatörler arasında, ilkinin lehine kurmaya çalıştığı yeni düzenin en büyük destekçisi olmuştur. Zubatov'un uygulamaları (*Zubatovçina*), fabrikalara yönlendirdiği polisler ve müfettişlerin yanı sıra, işçilerin arasındaki polis ajanları aracılığıyla da işçilerin koşullarında iyileştirmelere gidilmesi, bunun maliyetinin de fabrikatörlere yüklenmesi ilkesine dayanmaktadır¹¹⁵. Plehve ve Zubatov'un himayesindeki Rahip Gapon da işçilerin boş zamanlarını daha dindar ve yurtsever etkinliklerle geçirmelerine ve eylemlerini yasal zeminde tutmalarına dayanak sağlayacak bir sendikalaşmaya gitmiştir¹¹⁶. Bütün bunlar şehirlerde giderek artan hoşnutsuzluğun patlamaya dönüşmesini engellemek ve kitlelerin çarlarıyla romantik bağlarını sürdürebilmek için girişilen son çırpınışlardır. Ancak hükümet içinde, bu konuda bile bir eşgüdüm sağlanamamıştır. Witte, rakibi Plehve'nin ve Zubatov'un polisiye önlemlerle refah sağlama politikalarını, ülkeye yabancı sermaye

¹¹⁴ Edward H. Judge, "Plehve, Vyacheslav Konstantinovich", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1185-1186.

¹¹⁵ Theodore H. von Laue, "Tsarist Labor Policy, 1895 – 1903", *The Journal of Modern History*, Vol. 34, No. 2 (1962), ss. 38-39.

¹¹⁶ Bertram D. Wolfe, "Gapon and Zubatov: An Experiment in 'Police Socialism'", *The Russian Review*, Vol. 7, No. 2 (1948), s. 58.

akışını zora soktuğu gerekçesiyle eleştirmiş ve nihayet durdurmayı başarmıştır¹¹⁷. Devletin en üst düzeyinde, işçilere monarşinin “müşfik bir baba” şeklindeki imajı parlatılarak mı muamele edileceği, yoksa bunların her koşulda despotik yöntemlerle yola getirilmeye mi çalışılacağı hususundaki kafa karışıklığı, 1905’ten itibaren yaşanan sosyal patlamalarla rejimin sona ermesine nihâi katkıyı sağlamıştır.

1905’de, artık işçileri bakanlığının denetiminden çıkmış olan Rahip Gapon’un yaygınlaştırdığı işçi grevinin, yine çarın bizzat neden olduğu bir trajedi ile sonuçlanması, hanedan için sonun başlangıcı olmuştur. Anayasal monarşi talebiyle doğrudan çara dilekçe sunmaya kalkışan barışçıl ve çar yanlısı yaklaşık 200.000 işçinin saraya yürüyüşü, bizzat çarın muhafızlarının yaptığı katliamla sona ermiştir. Tarihe “Kanlı Pazar” olarak geçen bu olay neticesinde çarın “halkının babası” şeklindeki patrimonyal imajının son kalıntısı da tüketilmiş ve halk kitleleriyle hanedan arasındaki geleneksel bağlar berhava olmuştur. Bertram Wolfe, bu olay ile Rus halkının bir anda ortaçağdan 20. yüzyıla sıçradığını söylemektedir¹¹⁸. Gerek “Kanlı Pazar”, gerek Japon Savaşı’nda alman ağır yenilginin tetiklediği radikal eylemler dalga dalga tüm ülkeye yayılmıştır. Patlama şehirlerle sınırlı kalmamış, köylüler de her türlü denetimden çıkarak mülk sahiplerinin topraklarını işgal etmeye başlamışlardır¹¹⁹.

Bundan sonraki süreçte II. Nikolay meşrutiyeti ilân etmiş ve 1906’da ilk Duma’yı toplamışsa da aslında anayasal rejimin şekli varlığını yeterli görmüş, otokrasinin aynen devam ettiğini varsaymıştır. Daha sonra Duma’yı birkaç defa feshedip yeniden toplamış, bakanlar kuruluna da sürekli müdahalede bulunmuştur. Witte’nin, Bismarck’ı örnek alan ve bakanlar kurulunun yapısını etkin bir başbakanın denetimi altında eşgüdümlü çalışacak şekilde düzenleyen hükümet sistemine de şeklen rıza göstermiş, dış politikadan orduya kadar birçok alanda otoriteyi tekelinde tutmuştur¹²⁰. Anayasanın bu şekilde otokrasinin gölgesinde kalması nedeniyle meşrutî monarşiden ümidini kesen devrimci grupların başlattığı terör, özellikle 1907’de

¹¹⁷ von Laue, “Tsarist Labor Policy...”, a.g.m., s. 143.

¹¹⁸ Wolfe, “Gapon and Zubatov...”, a.g.m., s. 61.

¹¹⁹ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 505.

¹²⁰ Theodore H. von Laue, “Count Witte and the Russian Revolution of 1905”, *The American Slavic and East European Review*, Vol. 17, No. 1 (1958), s. 33.

zirvesine ulaşmış, devlet memurları ve sivil halktan binlercesinin hayatına mâl olmuştur¹²¹.

Dünya Savaşı'nın arifesinde öne çıkan gelişme ise Stolypin'in arazi reformudur. Stolypin'in reformu, *mir*'leri parçalamayı ve köylerde bireysel ve küçük toprak sahipliğini özendirmeyi amaçlamıştır. Böylece 1905'den beri devam etmekte olan köylülerin topraklara el koyma sürecinin yasal bir çerçeve içine sokulacağı ve devrimci eylemlerin önüne geçilebileceği düşünülmüştür¹²². Ayrıca tarımın kapitalistleşmesinin önünün açılması planlanmıştır. Stolypin reformu neticesinde 1914'e kadar köy komünlerine bağlı köylülerin %25'i özel toprak mülkiyetine sahip olmuş; 1900 ile 1913 arası tarımsal üretim %79,5 artış göstermiştir¹²³. Ancak reformun uygulamaya konduğu ilk zamanlarda fakir köylülerin toprak sahibi olması özendirildiyse de toprak satışları kısa sürede orta üstü zengin köylülerin mülkiyetini artırmaya yaramıştır¹²⁴. Böylece büyük ölçekli bir toplumsal hareket de tetiklenmiş, milyonlarca küçük köylü yerlerinden ayrılarak Sibirya, Kazakistan, Türkistan ve Uzak Doğu'ya kitlesel göçe yönelmişlerdir¹²⁵.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Rusya'da artık, çarın hâlâ var olduğunu zannettiği eski toplum yoktur. Witte ve Stolypin reformları milyonlarca insanın hayat koşullarını kökten değiştirmiştir. Çarlığın geleneksel otoritesini sürdürme ısrarının toplumsal tabanda bir karşılığı kalmamıştır. Savaşın daha da fakirleştirdiği kitlelerin gözünde çarın veya geçmişte efendileri olan ama artık bir unvan taşımaktan öteye geçmeyen soyluların tüm kutsiyeti yok olmuştur. Soylular bile artık sarayın karıştığı skandallara tepki göstermektedirler. Cahil bir *mujik* rahip olan Rasputin'in çar ve çariçe nezdinde herkesten fazla itibar sahibi olması ve adeta başdanışman konumuna yükselerek bürokratik atamalardan tramvay biletlerinin fiyatlarına, hatta cephede taarruzların ne zaman başlatılması gerektiğine kadar çok geniş bir alanda fikir beyan

¹²¹ Dönemin İçişleri Bakanı Peter Stolypin'in terör zayıatları hakkında verdiği resmi rakamlar için bkz. Leonid I. Strakhovsky, "The Statesmanship of Peter Stolypin: A Reappraisal", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 37, No. 89 (1959), s. 357.

¹²² George L. Yaney, "The Concept of the Stolypin Land Reform", *Slavic Review*, Vol. 23, No. 2 (1964), s. 282.

¹²³ Strakhovsky, a.g.m., s. 362.

¹²⁴ Yanay, a.g.m., s. 283.

¹²⁵ Kurat, a.g.e., ss. 420-421.

etmesi¹²⁶, çarlığın tüm ciddiyetini zedelemiştir. Böylece 1917'deki devrimler dalgası Romanovları kolaylıkla alaşağı edebilmiştir.

1.5. OTOKRASİDEN TOTALİTARİZME: STALİNİST RUSYA

1917 Şubat'ındaki (Mart'ındaki) ilk devrim monarşiye son verirken, Vladimir Lenin liderliğindeki Bolşeviklerin iktidarı ele geçirdiği Ekim Devrimi'nin (7 Kasım 1917)¹²⁷ ardından, Rusya'da sosyalist bir sistem kurma çalışmaları başlamıştır. Bir süre diğer sol fraksiyonlarla beraber hareket eden Bolşevikler, “karşı-devrim” ve sabotajla mücadele etmek üzere kurdukları istihbarat ve güvenlik örgütü ÇEKA (Tüm Rusya Olağanüstü Komisyonu) marifetiyle 1918'de önce anarşistleri, daha sonra Sağ ve Sol SD'ler (Sosyal Devrimciler) ile Menşevikleri tasfiye etmişler ve geniş çaplı tutuklamalara yönelmişlerdir¹²⁸. Bir süre sonra bir tür yasama organı olan VTsIK (Tüm Rusya Merkezî Yönetim Komitesi), “kitle terörünü” resmîleştirmiş ve örgütlü muhalefetin tümüne karşı uygulamaya koymuştur¹²⁹. Tüm bunlar Rusya'nın klasik otokrasiden çok daha baskıcı bir rejime gebediğini göstermiştir.

Lenin, Ekim Devrimi'nden 15 yıl önce henüz yurtdışında sürgündeyken kaleme aldığı “Ne Yapmalı” adlı kitabında kendi Marksizm pratiğini ve ajandasını ortaya koymaktadır. Popülist entelijansiyanın radikal kanadının sosyalist bir devrime ilişkin teorilerinin etkisini taşıyan bu çalışma, Rus sosyalistlerinin 1903'de bölünmesiyle ortaya çıkan Lenin liderliğindeki Bolşevik (çoğunluk) fraksiyonunun bir tür manifestosudur. Lenin kitabında, proletaryanın devrimci sosyal demokrat bilince kendiliğinden erişemeyeceğini, bunun kendilerine ancak dışarıdan, ideolog aydınlarca aşılabilceğini ileri sürer¹³⁰. Bu aşılama sürecinde sosyal demokrat aydınlar yalnız iktisadî çelişkileri değil, otokrasiye karşı siyasî ajitasyonu da kullanmalı, ayrıca yalnız

¹²⁶ Henri Troyat, *Rasputin*, çev. Can Erhan Kızmaz, İstanbul: Üç Nokta Yayınları, 2006, s. 130.

¹²⁷ Rusya 1918'den itibaren Batı Avrupa'nın kullandığı ve kendisinin Julyen takviminden 13 gün ileride olan Gregoryen takvimini kullanmaya başlamıştır. Dolayısıyla Bolşevik Devrimi'nin yapıldığı tarih eski takvime göre 25 Ekim iken yeni takvime göre 7 Kasım'dır.

¹²⁸ Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tairihi: Bolşevik Devrimi, 1917 – 1923*, C. 1, çev. Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, s. 151, s. 154 ve s. 158.

¹²⁹ Carr, a.g.e., s. 160.

¹³⁰ Vladimir İlyiç Lenin, *Ne Yapmalı?: Hareketimizin Canahcı Sorunları*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 2016, ss. 38-39.

işçilere değil, tüm sınıflardan halka gitmelidirler¹³¹. Lenin'e göre otokrasi ile mücadele, ancak kalabalık işçi yığınlarını bu savaşa yönlendirecek olan ve yalnızca devrimci eylemi meslek edinmiş aydınlardan (profesyonel devrimcilerden) oluşacak dar bir önder kadro ile başarıya ulaşabilirdi¹³². Lenin'in popülistlerden miras aldığı apaçık belli olan ve dar bir önder kadronun yönettiği parti diktatörlüğü fikri ile geliştirdiği bu teori, daha en başta ileri gelen sosyalistlerin tepkisini çekmiştir. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin 1903'de Brüksel ve Londra'da toplanan 2. kongresinde Plehanov Lenin'i, "proletarya diktatörlüğü ile proletarya üzerinde diktatörlük kurmayı birbirine karıştırmak" ve "Bonapartizm" yapmakla itham etmiş; Vera Zasuliç de onun parti hakkındaki fikirleri ile XIV. Louis'nin devlet hakkındaki fikirlerinin aynı olduğunu söylemiştir. Troçki de Lenin'in fikirlerine karşı, "partinin yerini parti örgütünün, parti örgütünün yerini merkez komitesinin ve nihayet merkez komitesinin yerini de diktatörün" alabileceğine yönelik öngörüsüyle eleştiriye katılmıştır¹³³. Rosa Lüksemburg ise *Neue Zeit*'taki makalesinde Lenin'in tarzının, otokrasi tarafından ezilmenin verdiği bir ego patlaması olduğunu ileri sürmüştür¹³⁴. Kısacası Lenin'in radikal fikirleri, baskısının izini taşıdığı otokrasinin hamuruyla yoğrulmuştur.

Bolşeviklerin idaresini devraldıkları Rusya, nüfusun büyük çoğunluğunun köylülerden ve Rus olmayan uluslardan oluştuğu bir ülkedir. Bu nedenle siyasal otoritenin Rusya topraklarında sosyalizmi inşa etme iddiası, teoriye ve pratiğe ilişkin birçok çelişkili politikayı beraberinde getirmiştir. Hosking'e göre Rus sosyalizmi, modern ve endüstrileşmiş, enternasyonalist bir proleter devlet kurma fikriyle geleneksel köy komününün ve "ortak sorumluluk" ilkesinin üzerinde yükselmiştir¹³⁵. Marksizm açısından bir diğer çelişki, Lenin'in, işçilerin devleti ele geçirmesi ile komünist evreye geçiş arasında kurduğu bağlantıdadır. Lenin'e göre kapitalist sınıfı ve geleneği baskı altına alacak, bu sınıfa karşı şiddetli cezalandırmalara yönelecek olan işçilerin silahlı diktatörlüğü ile idare edilen bir devlet kurulmalıdır. Komünizme geçiş, ancak bu devlet düzeninde gelişme imkânı bulacak olan sınıfsız toplumsal yaşama ilişkin "alışkanlıklar"

¹³¹ Lenin, *Ne Yapmalı...*, a.g.e., s. 81 ve s. 100.

¹³² Lenin, *Ne Yapmalı...*, a.g.e., ss. 122-123 ve s. 136.

¹³³ Carr, a.g.e., s. 42. Bununla beraber Troçki de devrim süreci ve sonrasında Lenin'in yanında olmuş, yeni rejimin Lenin'den sonraki en önemli kurucusu olmuştur.

¹³⁴ a.g.e., s. 43.

¹³⁵ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 550.

ile kendiliğinden gerçekleşecektir¹³⁶. Wolfe, Lenin'in önce siyasal iktidarın ele geçirilip, ekonomik düzenin bu araçla dönüştürülmesi fikriyle, aslında siyasal olanı son tahlilde ekonominin bağımlı değişkeni olarak değerlendiren Marx'ın teorisinden başka bir yöne savrulduğunu ileri sürmektedir¹³⁷.

Tüm bu teorik savruluşlar, pratik siyasette de kendini göstermiştir. 1920'nin sonlarında Lenin, iç savaş boyunca (1918 – 1920) uyguladığı ve “savaş komünizmi” dediği sert ekonomi politikasının vahim sonuçlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Kuraklık nedeniyle milyonlarca kişinin öldüğü Rus köylerinde hububata el koyma politikasına (*prodrazverstka*) karşı isyanların başlaması, başta Petrograd¹³⁸ olmak üzere birçok şehirde grevlerin yayılması ve Kronstadt zırhlısı bahriyelilerinin ayaklanması gibi gelişmeler Lenin'i, sosyalizmin inşasını yavaşlatmaya ikna etmiştir. 1921'deki 10. Parti Kongresi'nde uzun süreli olacağına inandığı karma ekonomi modeli olan NEP'i (Yeni Ekonomik Politika) ilân etmiştir. Buna göre köylülerden zorla alımları bırakmış, kolektif tarımı (*kolhoz*) özendirmiş, sınırlı özel girişime alan açmış, birçok küçük ve orta ölçekli işletmeyi özel kişi (*nepmen*) veya kooperatiflere kiralamış veya satmıştır. NEP sonucunda 1926 -1927'de tarımsal ve endüstriyel üretim miktarı savaş öncesi rakamlarına ulaşmıştır¹³⁹.

Lenin'in bir diğer büyük savruluşu Çarlık Rusyası'ndan kopan ulusların bağımsızlığına yönelik tutumunda görülmektedir. Bolşevik iktidarının başlarında Lenin, Çarlığı oluşturan unsurların “ayrılma hakkı” olduğunu vurgulamış ve bağımsız devletler kurmalarına yönelik yolu açmıştır. Ancak 1919'da parti programına “burjuva demokrasisi” ve “proletarya demokrasisi” ayrımı eklenecektir. Buna göre burjuva demokrasisi altında yaşayan ulusların kendi bağımsızlıklarını sağlamak adına birlikten ayrılması yararlı görülürken, proletarya demokrasisinin amacı, “Bütün ülkelerin işçileri,

¹³⁶ Vladimir İlyiç Lenin, *Devlet ve Devrim*, çev. M. Halim Spatar ve Celal Üster, İstanbul: Yordam Kitap, 2016, ss. 115-116 ve s. 131.

¹³⁷ Bertram D. Wolfe, *Devrimi Yapan Üç Adam*, C. 1, çev. Yunus Murat, y.y.: BFS Yayınları, 1989, s. 330.

¹³⁸ Petro döneminden beri adı Almanca St. Petersburg olan şehir, Almanlara karşı yoğun düşmanlık duygularının kabardığı 1914'ten itibaren Rusça Petrograd olarak değiştirilmiştir. Lenin'in 1924'teki ölümünün ardından şehrin ismi bu defa onun anısına Leningrad olmuştur. 1991'deki halk oylamasının ardından şehir tekrar St. Petersburg adını almıştır.

¹³⁹ Martin C. Spechler, “New Economic Policy”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1040-1041.

birleşin!” düsturundan hareketle ulusal sınırları ortadan kaldırmak ve enternasyonel birliğe ulaşmaktır¹⁴⁰. 1920’de iç savaşın da sona ermesiyle Bolşevikler, Rusya’dan kopan ulusların yeniden birleştirilmesini askerî ve ekonomik bir gereklilik olarak görmüşlerdir. Teoriye göre herhangi bir ulusun proletaryasının sosyalist uluslar topluluğundan ayrılmak istemesi düşünülemeyeceğinden, “ayrılma hakkı”, bu defa kullanılması zorunlu olan “birleşme hakkı”na dönüşmüştür¹⁴¹.

Bolşeviklerin anayasa kavramına yaklaşımları da belirli bir lakayitliği yansıtır. En başta kurucu meclisin 1 günden fazla toplanmasına tahammül gösterilmemiştir¹⁴². 1918 Anayasası, modern anayasa kavramının içinin boşaltıldığı bir metindir. Halka, devletin eylemlerine karşı belirli bir güvence sağlamaz. Erkler ayrılığına da pek itibar edilmemiştir. Bütün bunlar sınıflı toplumlara has özellikler olarak görülüp yadsınmıştır¹⁴³. Edward Hallett Carr’a göre VTsIK ile parlamentoyu, Sovnarkom (Halk Komiserleri Konseyi) ile de bakanlar kurulunu kıyaslamak yersizdir, zira yasama ve yürütme kurumlarının işlevleri aynı görülmüştür ve yargı da Adalet Halk Komiserliği tarafından yönetildiğinden yürütmenin bir alt kurumudur; bunlar arasında sadece hiyerarşide bir ayrışma görülür¹⁴⁴. Ayrıca anayasa yasal normların tek kaynağı değildir. Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin (*Kommunistiçeskaya Partiya Sovetskogo Soyuzu* / KPSS) programı ile kararnameleleri, Parti Merkez Komitesinin emirleri, Sovnarkom’un yayınladığı kararnameleler de aynı düzeyde normatiftir¹⁴⁵.

Lenin’in bıraktığı miras, otokrasinin tek bir kişiden dar bir parti seçkini zümresine aktarılmasıdır. Yasama ve yürütmenin işlevine ilişkin anayasal muğlaklıkla beraber bu durum, parti ile devlet arasındaki ayrımı da ortadan kaldırmıştır¹⁴⁶. Böylece geleneksel otokraside görülmeyen tarzda, her yeri ve her şeyi kapsayan bir devlet yapılanmasının önü açılmış, Stalin rejimi bu temel üzerinde yükselmiştir. Burada saf

¹⁴⁰ Carr, a.g.e., ss. 250-251.

¹⁴¹ a.g.e., s. 333.

¹⁴² 5 Ocak 1918’de toplanan Kurucu Meclis, güvenliğini sağlamaktan sorumlu deniz erlerinden birinin “Muhafızlar yoruldu” diyerek oturumu sonlandırmasının ardından dağılmış, tekrar toplanmaması için de oturumun yapıldığı sarayın kapısına muhafızlar dikilmiştir (a.g.e., ss. 117-118).

¹⁴³ a.g.e., ss. 137-140.

¹⁴⁴ a.g.e., s. 141.

¹⁴⁵ Albert L. Weeks, “Constitution of 1918”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.1, s. 320.

¹⁴⁶ Carr, a.g.e., ss. 208-209.

patrimonyalizmden bahsetmek güçtür. Zira totaliter devlet modern bir gelişmedir. Ancak patrimonyal siyasal kültürün buna destek sağladığı da açıktır. Lenin'in Petro ile gelenekler ve modernleştirme tarzı açısından benzerliği görülür. Örneğin Batı'dan alınan siyasal fikirler, zorla ve tepeden inmece devrim tarzı, terörün kamusal bir araç olarak kullanılması, ikisinin de etnik açıdan Rus olmayan bir yakın çalışma grubuna sahip olması bunlar arasındadır¹⁴⁷. Uygulamaya soktuğu ve Stalin döneminde yaygınlaşan *kolhoz* ve *solhoz* tipi tarım örgütlenmesi de modern devletin imkânlarına dayanmaktadır, ancak geleneksel *mir* örgütlenmesi ile benzerliği dikkat çekicidir. Eric Wolf'un 20. yüzyılda Sovyetler Birliği, Çin, Meksika ve Mısır'da gözlemlediği ve "idarî mülkiyet" olarak adlandırdığı bu tarz tarım işletmeleri, toprağın mülkiyeti üzerinde nihaî hükümler hakkı iddia eden devletin doğrudan atadığı memur-teknişyenlerce idare edilen ve üreticinin inisiyatifini en aza indiren devlet çiftlikleridir¹⁴⁸. Teknik imkânları ve idare tarzı açısından modern olduğu açık olsa da *kolhoz/solhoz* tipi komünlerin, geleneksel köylü komün örgütlenmesi ile benzerliği ileri sürülebilir. Rus köy komünü geleneğinde de neyin üretileceğine karar veren, toprakları dönemselsel olarak yeniden paylaştıran, "ortak sorumluluk" ilkesine dayanan *mir* idaresinin otoritesi görülmektedir. Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi, Rus köylüsü toprağın özel mülkiyet konusu olmasını zorlukla kabul etmiştir. Ülke içinde seyahat özgürlüğü sağlayan pasaportlara da sahip olmayan bu modern komünlerde çalışan Sovyet köylülerinin, sistemi "ikinci serflik hakkı" olarak adlandırması da¹⁴⁹ bu değerlendirmeye imkân vermektedir.

Modernist bir rejimde geleneksel sürekliliklerin açıkça gözlemlenebileceği çarpıcı bir olay da Lenin kültürünün oluşturulmasıdır. Bu süreç Lenin henüz hayattayken parti tarafından bilinçli olarak başlatılmıştır. Çoğunluğu köylü olan bir ülkede Bolşevikler siyasal hedeflere ulaşmak ve istikrarı sağlamak için bunları mobilize etmenin yolunu Lenin kültüründe bulmuşlardır. Zira Rus köylüleri siyasal otoriteye sadakatlerini, onu ancak somut bir bedende görerek ifade edebilmektedir. Parti, daha 1923'te ilk Lenin Müzesi'ni kurmuş ve Lenin'in elyazmalarını muhafaza altına almıştır.

¹⁴⁷ Francis McCullagh, "Peter the Great and Lenin", *Studies: An Irish Quarterly Review*, Vol. 19, No. 76 (1930), s. 570.

¹⁴⁸ Eric R. Wolf, *Köylüler*, çev. Abdülkerim Sönmez, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, ss. 99-100.

¹⁴⁹ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 648.

Aynı yıl ayrıca geleneksel Rus köylü evlerindeki ikona köşelerinin şekil ve isim olarak aynı olan “Lenin köşesi” çeşitli mekânlarda görülmeye başlamış, Lenin’i insanüstü gösteren yayınların sayısı artmıştır¹⁵⁰. 1924’teki ölümünün ardından parti tarafından oluşturulan ve “V. I. Ulyanov (Lenin)’un Hatırasını Ölümsüzleştirme Komisyonu” adını alan cenaze komisyonunun başına atanan Anatoli Lunaçarski, Aleksandr Bogdanov ve Leonid Krasin’in geçmişlerinde dikkat çekici bir ortak noktaları vardır: Bunlar gençliklerinde bilimselciliği temel alan sosyalist bir yeryüzü dini kurma çabasındaki örgütlere mensup kişilerdir. Lenin için inşa edilecek olan mozole hakkındaki fikirleri de buradan esinlenmektedir. Krasin “kalıcı bir Lenin Mozolesi’nin insanlar açısından öneminin, Mekke ve Kudüs’ü gölgede bırakacağını” söylemektedir¹⁵¹. Isaac Deutscher’e göre, cenaze töreni kapsamında Stalin’in okuduğu “Lenin’e bağlılık andı”nın metni, adeta Komünist Manifesto ile bir Ortodoks dua kitabının üslubunu harmanlamış, anttaki devrimci çağrı “kilise korosu için yazılmış bir duayı” hatırlatmıştır¹⁵². Nina Tumarkin, karizmatik Lenin’in ölümünden sonra rejimin istikrarının sağlanması, uyanan dayanışma duygularının yönlendirilmesi ve ulusal çapta meşru bir otorite kaynağına sahip olunması adına Lenin kültürünün parti ve hükümet tarafından oluşturulup, siyasal ritüelin merkezine yerleştirildiğini söylemektedir¹⁵³. Böylece Marksist ideoloji ile donanmış bir parti, Rus köylüsünün siyasal otoriteye patrimoniyal bağlılığını sonuna kadar sömürme yoluna gitmiştir. 1927’de Lenin’in eşi Krupskaya, Lenin kültürüne, öğretinin içini boşaltmanın ve ezilen sınıfları teselli etmenin bir aracı olduğu gerekçesiyle karşı çıkmış ve eğer Lenin hayatta olsaydı “hiç kuşku yok ki hapisanede olacaktı” demiştir¹⁵⁴. Ardından gelecek olan Stalin kültürü de benzer özellikler gösterecektir.

Stalin, Lenin’in ölümünden sonraki süreçte Politbüro üyeleri, özellikle de Troçki, Kamenev ve Zinoviyev arasındaki rekabeti kendi lehine kullanarak, 1920’lerin

¹⁵⁰ Nina Tumarkin, “Political Ritual and the Cult of Lenin”, *Human Rights Quarterly*, Vol. 5, No. 2 (1983), s. 205.

¹⁵¹ Nina Tumarkin, “Religion, Bolshevism, and the Origins of the Lenin Cult”, *The Russian Review*, Vol. 40, No. 1 (1981), s. 40 ve s. 44.

¹⁵² Isaac Deutscher, *Stalin*, C. 1, çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1969, s. 390.

¹⁵³ Tumarkin, “Political Ritual...”, a.g.m., ss. 205-206.

¹⁵⁴ Pierre Merlet, *SSCB’de Komünist Muhalefet: Troçkistler (1923 – 1938), C. 1: Bolşevik Partisi’nde Bürokrasi Karşıtı Mücadele 1923 – 27*, çev. Elif Hikmet, İstanbul: h2o Kitap, 2015, s. 108.

sonunda artık bir tek-adam hâline gelmiştir. Bundan sonra 30'lara damgasını vuran hızlı bir sanayileşmenin yanı sıra parti kadrolarının tasfiyesi, *kulakların sürgünü* ve zorunlu kolektifleştirmenin sonucunda Sovyetler Birliği, çok yüksek bir insanî maliyete katlanmak zorunda bırakılmıştır. Stalin, Troçki'nin “sürekli devrim” tezine karşı kendi “tek ülkede sosyalizm” tezini resmileştirmiştir. Buna göre enternasyonal devrim beklenirken Rusya, kendi üretici güçlerine dayanarak sınıfsız bir topluma geçebilirdi. Bunun için de bir bolluk ekonomisi olarak düşünülen sosyalist ekonominin geliştirilmesi gerekirdi ki bu da sanayileşme düzeyinin yükseltilmesi ile mümkündür¹⁵⁵. Stalin, Rusya'nın “geri kalmışlığından” ve “gelişmiş” ülkelerle arasındaki açığı kapatması gerektiğinden bahsediyordu¹⁵⁶. Kendisinden iki asır önce Petro'nun radikal modernleşme hamlesinin ana motivasyonu da buydu. Böylece Witte'den sonra ara verilen devlet eliyle sanayileşme, bu sefer sosyalist bir biçim altında yeniden gündeme gelmiştir. Stalin, öncelikle NEP'e son vermiş ve ulusal planlama kurumu Gosplan

¹⁵⁵ Deutscher, *Stalin*, C. 1, a.g.e., s. 411 ve s. 420.

¹⁵⁶ Bu konuda, Rusya'da Bolşevik Devrimi'ni yerinde gözlemleme imkânına sahip olmuş olan Şevket Süreyya Aydemir'in bir tanıklığı aktarılabilir. Aydemir'e göre Kamenev gibi liderler devrimin dünya ölçeğinde yayılması gibi ideolojik beklentilerle hareket ederlerken Stalin, oldukça pratik bir meseleyi önemsemiştir. Stalin'in şahit olduğu bir konuşmasını şöyle aktarır:

“Stalin de Alman ihtilâlinden bahsedecek diye bekledim. Halbuki günün bu ön plandaki meselesine hiç değinmedi. Sözleri arasında ne Alman ihtilâli, ne dünya ihtilâli sözleri bir defa bile geçmedi. Onun için galiba böyle bir dava yoktu.

O, nutkunda belli ve elle tutulur meseleler ortaya koyuyordu. Sualler atıyor ve arkasından bunları gene kendisi cevaplandırıyor. Cevaplar kısa, açık ve hudutları belli şeylerdi. Kamenev'in nutkundaki cinsten heyecan unsurları, onun nutkunda yoktu. O, başka sularda yüzüyordu:

_ *Bizim memleketimiz büyük, ama geri,*
diye başladı:

_ *Bize çok çalışmak lâzım. Evet gevezelik etmek değil, çalışmak. Planlı ve disiplinli çalışmak. Sayısız servetlerimiz var, doğru. Ama bundan ne çıkar? Hepsi de el değmemiş duruyor! Lâf ebeliği, tembellik ve kayıtsızlık! İşte bizim, kapitalistlerden daha korkunç düşmanlarımız bunlardır...*

Bu inkılâbı yaptık. Ama memleket hâlâ kapitalizm öncesi bir iptidâilikte yaşıyor! (Burada Lenin'den bazı cümleler okudu). O halde, ne lâzım? Çalışmak ve tekniğe sahip olmak? Niçin? Memleketi evvelâ kapitalist memleketlerin seviyelerine çıkarmak, onlara ulaşmak, sonra da onları geçmek için! Bu nasıl olur? İş randımanlarını yükseltmekle...

Pek iyi, bunları kim yapacak? Parazitler mi? Gevezeler mi? bozguncular mı? (Burada Lenin'den gene bazı cümleler, okudu).

Sonra bir sıra istihsal rakamları, randıman rakamları saydı. Ona göre bu rakamlar, dünyanın karşısında utandırılacak şeylerdi...

_ *O halde, dedi, memleketi makineleştirmeli, elektrikleştirmeliyiz. Bugün memlekette makine var denilebilir mi? Hayır! Halbuki dava, makine ve elektrifikasyondadır. (Burada Lenin'den yeni parçalar okudu). Bizim için, mesele, Batı memleketlerindeki randımanları ve istihsal normlarını aşan rakamlara ulaşmaktır...*

Nihayet:

_ *İşte yoldaşlar! dedi, bizim bütün vazifemiz bu normlara ulaşmaktır. Bütün dünyada üstün ve ileri olmaktır! Ulaşmak ve geçmek! vb... (Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016, ss. 289-290).*

içindeki dengeli büyüme yanlısı grubu tasfiye ederek, ağır sanayinin kurulması için tüm kaynakları seferber etmekten yana olan radikal grubu desteklemiş ve bu ekibe birinci 5 yıllık planı hazırlatmıştır¹⁵⁷. Stalin'in 5 yıllık planları, Rusya'nın hızla modernleşmesinin sağlanmasında oldukça başarılı olmuştur. Tüm ülke kaynaklarının merkezî bir planlama ile sanayileşmeye yönlendirilmesi açısından dünyadaki ilk örneği teşkil etmiştir. "Plan yasadır" düsturundan hareketle en bireysel işletmeden ulusal seviyedekine kadar tüm ekonomik birimler bu planlara uymuşlardır¹⁵⁸. Planların uygulanmasında, Stalin ve onun döneminde yetişmiş, dünya meseleleri konusunda sınırlı bir kavrayışa sahip, daha çok cüretkâr teknik ilerleme ve kalkınma projeleri ile ilgilenen yeni tip entelijansiya (bir tür *homo faber* sınıfı da denilebilir) yapısal zorluklara ve insanî maliyete aldırış etmemiştir¹⁵⁹. Ayrıca ücretler konusundaki farklılaşma neticesinde, yaşam standartları açısından sıradan işçilerle "işçi aristokrasi" ve bürokrasi arasında bir uçurum oluşmuştur¹⁶⁰. 1934'teki 17. Kongre'de ilk 5 yıllık planın zaferi ilân edilirken, yukarıda sayılan özellikleri nedeniyle rejimin Marksist-Leninist ilkelerden bir sapma olduğu şeklindeki şikâyetler yayılmaya ve parti genel sekreterliği makamı için Stalin'in yerine Kirov'un adı anılmaya başlanmıştır¹⁶¹. Aynı yıl Kirov'un öldürülmesinin ardından suikastı bahane eden Stalin, olağanüstü tedbirler dönemini başlatmıştır. Suikasttan sorumlu tutulan on binlerce *kulak*¹⁶², "Kirov katilleri"

¹⁵⁷ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 627.

¹⁵⁸ Paul R. Gregory, "Gosplan", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, s. 590.

¹⁵⁹ Isaac Deutscher, *Stalin*, C. 2, çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1969, s. 59 ve s. 66.

¹⁶⁰ Deutscher, *Stalin*, C. 2, a.g.e., ss. 68-69.

¹⁶¹ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 635.

¹⁶² *Kulak* sözcüğü, Rus köylüleri arasında çift sürmeye yarayacak birkaç hayvana veya bazı teknolojik araçlara sahip olan toprak sahibi, kısmen daha zengin köylüleri ifade etmektedir. Ancak Stalin yönetimi 1920'lerin sonunda *kulakları* "sınıf düşmanı" ilân ettiğinde, kimin *kulak* kategorisinde değerlendirileceğine ilişkin kriterler bilinçli olarak muğlak bırakılmışa benzemektedir. Siyasal otorite bunları "karşı-devrimci", "zengin" vb. alt kategorilere ayırmış ve tutuklama, idam, sürgün gibi yöntemlerle hem kendilerini hem de sahip oldukları tarım araçlarını *kolhoz*lara dâhil etmeye çalışmıştır. 1931 itibarıyla hükümet, kalan özel çiftlikleri de *kolhoz*lara devretmek için, zengin olmayan köylüleri bile *podkulak*, yani *kulak* yardakçısı gibi tanımlayıp bunları da tutuklamaya ve topraklarını istimlak etmeye başlamıştır. 1930 – 33 arasında 600.000 ilâ 800.000 arasında çiftliğin (3,5 ilâ 5 milyon insanın) *kulak* olarak tanımlanıp mülklerinin istimlak edildiği ve hanelerinden çıkarıldıkları anlaşılmaktadır. 1933 -39 arası buna yarım milyon insan daha eklenmiştir. Bunların dörtte biri sevk ve iskân sürecinden sağ çıkamamıştır. *Kulak* tanımı 1936 Anayasası'nda kullanımdan çıkmış, II. Dünya Savaşı'ndan kısa süre sonra da bu kategoride tanımlanan kişilere medenî hakları iade edilmiştir (bkz. Stephan Merl, "Kulaks", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, ss. 793-795).

olarak yaftalanmış ve Kuzey Sibirya'ya zorunlu sürgüne tabi tutulmuştur¹⁶³. Yine aynı yıl çıkarılan bir kararname uyarınca devlete “ihamet” edenlerin yalnız kendileri değil, tüm akrabaları da aynı suçtan sorumlu tutulmaya başlanmış ve ihbarcılık özendirilmiştir¹⁶⁴. Aynı yöntem Korkunç İvan'm terör politikasında da uygulanmıştı ve geleneksel “ortak sorumluluk” ilkesine dayanmaktaydı.

Stalin'in parti/bürokrasi içindeki “büyük tasfiyesi” 1936 – 1938'de gerçekleşmiştir. Tasfiye edilenler arasında, Stalin ve sürgündeki Troçki hariç olmak üzere Lenin'in Politbürosu'nda yer almış tüm isimlerin yanı sıra “bir eski başbakan, birçok başbakan yardımcısı, Komünist Enternasyonalı'nin iki eski başkanı, sendikaların genel başkanı (...), Genel Kurmay başkanı, Ordu Siyasî Komiserliği başkanı, bütün önemli askerî bölgelerin başkomutanları, Avrupa ve Asya'daki Sovyet sefirlerinin hemen hepsi” yer almaktadır. Tüm bu kişilere yöneltilen suçlamalar arasında Stalin'in ve Politbüro'nun öteki üyelerini öldürmeye teşebbüs, Sovyetler Birliği'nin askerî ve ekonomik gücüne yönelik sabotajlar tertipleme, ülkeye kapitalizmi geri getirmeye çalışma, casusluk, işçi kitlelerini zehirlemeye teşebbüs vb. bulunmaktadır¹⁶⁵. Bunların çoğu idam edilmiş, bazıları kamu önünde suçlarını “itiraf” ederek nedamet getirmiş ve Stalin'e övgüler yağdırmıştır¹⁶⁶. Tasfiyeler sonucunda 1934'te Merkez Komitesi'ne üye seçilen 139 kişiden 119'u tutuklanmış, 1966 delegeden 1108'i ortadan kaybolmuştur. Böylece 1917'de devrimi yapan ve Lenin'i de Stalin'i de tanıyan Bolşeviklerin kahir ekseriyetinin tasfiye edildiği görülmektedir¹⁶⁷. 1939'daki parti kongresinde Stalin, tasfiyelerin sona erdiğini resmen ilân etmiştir. Son olarak tasfiyeler sürecinin yürütülmesine “delil” sağlamak suretiyle en büyük katkıyı sağlayan İçişleri Halk Komiserleri Yagoda ve Yezhov da idam edilerek büyük tasfiyeler dönemi kapanmıştır¹⁶⁸. Boşalan kadroların yerine Stalin kültü havası içinde yetişmiş, eski tüfek

¹⁶³ Deutscher, *Stalin*, C. 2, a.g.e., s. 96.

¹⁶⁴ a.g.e., s. 91.

¹⁶⁵ a.g.e., s. 116. “(...) Davalar görüldükçe biriken bu ithamlar doğru olsaydı, Sovyet devletinin mevcut olmasını ve mevcut olmaya devam etmesini açıklamak imkânsız bir şey olurdu” (a.yer).

¹⁶⁶ a.yer.

¹⁶⁷ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 642.

¹⁶⁸ Deutscher, *Stalin*, C. 2, a.g.e., s. 133.

Bolşeviklere düşman ya da bunlara karşı kayıtsız, genellikle işlerinin ustaları olmasalar da çalışkan olan yarım milyon memur-teknisyen geçirilmiştir¹⁶⁹.

Stalin dönemi tasfiyeleri, Romanovların kısmen daha liberal otokrasisi ile kıyaslanamaz düzeydedir. Bir ölçüde Korkunç İvan'ın *opriçnina* teşkilâtıyla yürüttüğü kitle terörünü andırmaktadır. Ancak kafasına koyduğu politikaları uygularken insanî maliyete karşı kayıtsız kalması açısından Stalin, tipik bir Rus otokratıdır. Modern teşkilâtlanması ile neden olduğu kayıp, Rusya tarihinin ve hatta dünya tarihinin hiçbir döneminde görülmemiş rakamlara ulaşmıştır. 1930'lar Rusyası'nda Stalin politikalarının 10 – 11 milyon insanın hayatına mâl olduğu tahmin edilmektedir¹⁷⁰. II. Dünya Savaşı'ndan dolayı 25 – 27 milyon insanın öldüğü hesaplandığında ve buna, büyüme oranları baz alınarak yaklaşık 10 milyon doğumun da gerçekleşmemiş olması eklendiğinde, savaş dönemindeki insan kaybının 44 milyonu bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁷¹.

Bu dönemin siyasal otorite açısından çarpıcı bir özelliği de bir Stalin kültü oluşturmak için tüm ulusal arşivlerin tahrif edilmesidir. Beria'nın yürüttüğü Stalin biyografisi yazma projesi, bir entelektüel girişim olmaktan ziyade resmî belgelerin (hatta Stalin'in bizzat yazdıklarının bile) imha edilmesi, tanıkların tehdit edilerek anılarını değiştirmelerinin sağlanması, bazı tanıkların öldürülmesi, devrim dönemi siyasal aktörlerinin tarihten silinmesi gibi faaliyetlerle yürütülmüştür. Stalin, yakın çalışma grubunun yaltaklanmalarını içeren anıları ile devrimin Lenin ile beraber en kilit ismi, en önemli lideri olarak sunulmuştur¹⁷². Stalin kültü o boyutlara kadar vardırılmıştır ki edebiyat, tarih ve felsefe gibi alanlarda “Stalin gibi yazmak” yazarlar için uyulması zorunlu bir ödev hâline gelmiş, Stalin'in elinden çıkma metinlerde kullanılan üslup,

¹⁶⁹ a.g.e., s. 132.

¹⁷⁰ Hosking, *Rusya ve Ruslar...*, a.g.e., s. 645.

¹⁷¹ a.g.e., s. 686.

¹⁷² Bertram Wolfe, *Devrimi Yapan Üç Adam*, C. 2, çev. Yunus Murat, y.y.: BFS Yayınları, 1989, ss. 105-106, s. 115 ve s. 150. Basından sinemaya, ders kitaplarından resim sanatına kadar tüm kamusal araçlar ülkenin liderinin biyografisinin yeniden üretimi için kullanılmıştır. Söz konusu yeniden-üretim karşı çıkışlar “hainlik” olarak görülmüş, karşı çıkanlar ve ileri sürdükleri deliller ortadan kaldırılmıştır (a.g.e., s. 126).

kelimeler ve cümleler yazarlar tarafından kendi metinlerine aktarılmıştır. Sonuçta literatür giderek tek tipleşmiştir¹⁷³.

1.6.PATRİMONYAL SİYASAL KÜLTÜR VE TOTALİTARİZM ARASINDAKİ İLİŞKİYE DAİR KISA BİR TARTIŞMA

Stalin kültürünün ve genel olarak Stalinizmin nereden kaynaklandığı üzerine pek çok tartışma mevcuttur. Birinci bölümde yer alan Rus siyasi kültürüne ilişkin tartışmada, Stalinizmin, saf patrimonyal geleneğin bu defa modern araçlarla ihyası olarak değerlendirildiği yazma değinilmiştir. Bunlar kişisel sadakat zincirine bağlı bürokratik atamalardan toplum içinde statü bahşetmeye, kişilerin hayatlarına son verme iktidarından maddî zenginliğin tek kaynağı olmaya kadar uzanan birçok patrimonyal özelliğin Stalinist rejimde de aynen sürdürüldüğünü ileri sürmekteydi. Bu bağlamda farklı bir değerlendirme, Troçki'nin tezi olan "bürokratizm" yaklaşımıdır. Troçki'ye göre Stalin, Marksist ilkelerin bağlayıcılığından ve kitle denetiminden bağımsız şekilde yönetmek isteyen bürokrasinin ürettiği bir figürdür. Stalin, "izleyeceği yolu yoklamadan önce bürokrasi" liderini yoklamıştır¹⁷⁴. Bundan sonra parti kadroları, salt itaati bir erdem olarak benimseyen memurlarla doldurulmuştur. Öyle ki Troçki'ye göre Stalin'in Politbürosu, devrimde ikincil rollere sahip olmuş, niteliksiz ve liderlerinin her zaman haklı olduğunu düşünen kişilerden oluşturulmuştur¹⁷⁵.

Yine de bu iki tez bazı yerlerde modern totaliter devletin tanımlanmasını açıkta bırakmaktadır. Burada totalitarizmden ne anlaşıldığını belirtmek için Linz'e başvurulmalıdır. Linz'e göre totaliter bir rejim, monist bir iktidar, tarihin amacını bildiği ve gösterdiği iddiasındaki bir ideoloji, vatandaşların siyasi ve kolektif görevlere etkin katılımını ifade eder¹⁷⁶. Vatandaşların katılımı belirli bir endoktrinasyona tabi tutulup, bu doğrultuda görev almaya özendirilmeleri ile ilgilidir. Ayrıca parti ile devlet arasında, partinin belirgin üstünlüğüne dayanan bir ilişki söz konusudur¹⁷⁷. Bu tanıma bakılacak olursa Stalinist rejimin totaliter karakteriyle patrimonyalizm ve bürokratizm arasında

¹⁷³ Deutscher, *Stalin*, C. 2, a.g.e., ss. 106-107.

¹⁷⁴ Lev Troçki, *İhanete Uğrayan Devrim*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1998, s. 106.

¹⁷⁵ Troçki, a.g.e., s. 111.

¹⁷⁶ Linz, a.g.e., s. 25.

¹⁷⁷ a.g.e., s. 58.

doğrudan bağ kurmak zorlaşır. Örneğin tüm hoyratlığına rağmen klasik Rus otokrasisinin denetim ve propaganda araçları, topluma Stalin'inkiler kadar nüfuz etmemiştir. Kaldı ki toplumun siyasal görevler almaya özendirilmesi, bunların mümkünse kamusal işlere müdahil olmamalarını isteyen patrimonyal bir idare ile tezat oluşturmaktadır. Yine otokrasinin ekonomi politikasından cezalandırma usullerine kadar birçok alanda gelenekle bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Stalin, patrimonyal tarzdan destek almış olsa da gelenekle hiçbir zaman bağlı olmamıştır. Uyguladığı terörün Korkunç İvan ve Petro gibi tarihteki istisnaî aktörlerin radikal politikalarına benzediği açıktır. Ama bunlar da patrimonyal olmaktan ziyade karizmatik ögeyle açıklanabilir. Özellikle II. Dünya Savaşı boyunca tarihî Rus çarlarına, savaş kahramanlarına ve azizlerine ulusun ilham kaynağı olarak vurgu yapması, Rusya'nın tarihsel teritoryal haklarını dış politikada ileri sürmesi, Komintern'i lağvederken Kutsal Sinod'u yeniden kurup patriği ataması gibi politikaları¹⁷⁸ patrimonyal bir süreklilikten çok, durumun acil tedbirler almayı gerektirmesinden kaynaklanan pragmatik ve modern milliyetçiliği içeren politikalar olmuştur.

Patrimonyalizm, uzun soluklu bir siyasal meşruiyet algısını ifade etmektedir. Oysa 20. yüzyılın totaliter rejimleri, kuruldukları ülkelerin tarihi çizgeleri üzerinde kısa bir ara dönemi oluşturmaktadır. Örneğin Stalin sonrası Sovyet Birliği, Kruşçev ile otoriter bir devlete dönüşmüştür. Çin'de Mao sonrası böyledir. Savaşta mağlup olmasalardı Nazi rejiminin seyrinin nasıl olacağını söylemek mümkün değildir. Yine de totaliter rejimler, Weber'in karizmatik otoritesine benzetilebilir. Bunların arızî bir dönem olduğu ve herhangi başka bir rejime evrilmeden uzun süre varlığını devam ettirememesi özelliğine sahip olduğu tarihsel deneyimden çıkarılabilir. Öyleyse Stalin totalitarizmi, çok daha uzun soluklu bir etken olan siyasal kültürden ayrı olarak ele alınmalıdır. Ancak birinci bölümde yer verilen Rus siyasal kültürü tartışmalarında da gösterildiği gibi, patrimonyal siyasal kültür hem bu dönemde hem de sonrasında Rusya'nın siyasal hayatında, modern kurumların işlevlerini kendine uydurarak var olmaya devam etmiştir. Stalin de bu temel üzerinde yükselmiştir. Ancak siyasal meşruiyetini buna dayandırdığı ileri sürülemez. Bir kere halk kitlelerinin Stalin'i her

¹⁷⁸ Deutscher, *Stalin*, C. 2, a.g.e., s. 251 ve ss. 281-283.

zaman “halkların babası” olarak gördükleri kolayca iddia edilemez. Sheila Fitzpatrick, büyük tasfiye döneminde *kolhoz*larda kurulan ve buradaki teknisyen-memurları yargılayan mahkemelerin (*raion*) tutanaklarına dayanarak, genel kanının aksine köylülerin hiç de “*naive* (saf) monarşistler” olmadığını göstermiştir. Yazara göre köylüler bu mahkemelerde memurları suçlarken, Stalin hakkında bilinçli olarak sessiz kalmışlardır. Bu tutanakların hiçbir yerinde iradesi memurlarınca çarpıtılan, oysa gerçekleri bilse kendilerine yardım edeceğine inanılan bir siyasal otoriteye atıf yoktur; zira köylüler 1930’ların zorunlu kolektifleştirmesinden Stalin’i sorumlu tutmaktadır¹⁷⁹. Stalin totalitarizmi, patrimonyal meşruiyete değil, ideolojik bir tutkunluğa ve saf korkuya dayanmıştır¹⁸⁰. Ancak kamusal işlerin yürütülmesinde patrimonyalizm, bundan ayrı bir kültür olarak ve totalitarizmin yanında var olmaya devam etmiştir.

Bununla birlikte Troçki’nin bürokratizm tezi de aslında totaliter rejimi tümüyle açıklayamamaktadır. Zira bürokratizm neticesinde ortaya çıkan rejim totaliter değil, otoriter de olabilirdi. Dolayısıyla daha yakın tarihli başka bir tez, Stalinizmden şikâyetçi olan Troçki’nin fikirlerini de kapsayan modern devrimci ütopyacılık, patrimonyalizm veya bürokratizmden ayrı olarak, totalitarizmin kaynağının anlaşılmasında göz önünde tutulmalıdır. Daha önceki bir dipnotta bahsi geçen bu tez, John Gray’e aittir. Gray, Bolşeviklerin Batı’dan devraldıkları modernist ütopyanın (Marksizm), apokaliptik (kıyamet ve sonrasına ilişkin) bir yeryüzü dini gibi insanlara mutlak hakikati sunma iddiasında olduğunu; eğer mutlak hakikat bu şekilde tespit edilebiliyorsa takipçilerin

¹⁷⁹ Sheila Fitzpatrick, “How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces”, *The Russian Review*, Vol. 52, No. 3 (1993), s. 319.

¹⁸⁰ Bu konuda entelektüel bir tanıklık olarak 20. yüzyılın en ünlü Rus bestecilerinden Şostakoviç’in hatıralarına başvurulabilir. Şostakoviç, gerek bazı bestelerinden dolayı Stalince tahkir edilmesi, gerek yakın temas hâlinde olduğu olduğu bazı parti ileri gelenlerinin büyük tasfiyeler sırasında idam edilmesi vb. sebeplerle kendisinin de her an ortadan kaldırılacağını düşünerek uzun yıllar yaşamıştır. Stalin’e yönelik ifadeleri iğrenmeyle karışık bir korkudan ibarettir; bkz. Solomon Volkov, *Tanıklık Tutanağı: Şostakoviç’in Anıları*, çev. M. Halim Spatar, İstanbul: Pencere Yayınları, 1992. Aynı eserde, Stalin’in son günlerine ilişkin şöyle bir rivayetten bahseder (özetle): Stalin, bir gün önce radyoda dinlemiş olduğu Mozart’ın 23 No.lu Piyano Konçertosu’nun bir kaydının bulunup bulunmadığını öğrenmek için Radyo Komitesi’ne bizzat telefon eder. İdare, gerçekte konser kaydedilmediği hâlde Stalin’e “hayır” demeye cesaret edemediğinden var olduğunu söylediği plağı kendisine ulaştıracaklarını bildirir. Gecenin ortasında ünlü bir piyanist olan Yudina ve orkestra tekrar aynı konçertoyu icra etmek üzere toplanır. Konçerto, sinir buhranları geçiren iki şefin ardından bir üçüncüsün yönetiminde nihayet tamamlanıp kayda alınır ve plak derhal Stalin’e iletilir. Söz konusu plağın Stalin’in dinlediği son şey olduğu söylenir. Şostakoviç söz konusu olayla ilgili şu yorumda bulunur: “(...) Bir rekordu bu. Evet efendimcilik rekoru” (a.g.e. ss. 217-218).

(Bolşevikler) buna ulaşmak için her türlü insanî maliyete katlanmayı da meşru görebildiklerini ileri sürmektedir¹⁸¹. Bu tez takip edilerek totaliter süreç, rahatlıkla 20. yüzyılın ilerleyen dönemlerindeki Maoist Kültür Devrimi'nin ve Polpotçuluğun açıklanmasına kadar götürülebilir.

Sonuç olarak Stalinist idarede Rus siyasal kültürüne içkin patrimonyalizm, modern ütopyacılıktan kaynaklanan totaliter etkenle beraber var olmuştur. Bu beraberlik bir tür iç içe geçmeden ziyade, ilkinin ikinciye sınırlı destek sağladığı bir siyasal durumu ifade etmiştir. Siyasal otorite, ekonomik hayatın ve tüm toplumsal zenginlik ve statülerin ana kaynağı olmayı sürdürmüştür. Merkez (Politbüro) ve çevre (*nomenklatura*) tüm toplum üzerinde tahakküm kurmak için klasik uzlaşmayı yeniden tesis etmiştir. En tepeden aşağıya yayılan ve kişiselleştirilmiş bir meşruiyet anlayışı çerçevesinde yasal-ussal güvencelere iltifat edilmemiş, bürokratik iş ve işleyiş kişisel ilişkiler vasıtasıyla şekillenmiştir. Modern dönemde patrimonyal süreklilik, gündelik hayata ilişkin bu kamusal tutumda açıkça görülür. Bununla beraber yukarıda da ifade edilmeye çalışıldığı gibi, her ne kadar bu tutumdan destek almış olsa da totalitarizm, patrimonyalizmin doğrudan bir sonucu olmamıştır. Hatta patrimonyal otoriteye bel bağlayan merkez ve çevrenin yeni seçkinlerini, modern ütopyacılığın karizmatik kuralsızlığının tuzağına düşürmüştür.

¹⁸¹ John Gray, *Kara Ayın...*, a.g.e., ss. 65-67 vd. Burada ilgili tez yalnızca Marksizm ve Sovyetler Birliği için değil, Nazizm, köktendinci İslâmcılık ve George W. Bush yönetimi için de ileri sürülmektedir. Yazarın ısrarla üzerinde durduğu bu tarz siyasal akımların siyasal kültürle temellendirilemeyeceği, bunların Batı'nın ürünü olan Hristiyan kurtuluşçuluğunun sekülerleşmiş şekli olarak modern ütopyacılıkla ilgili olduğudur: "Günümüzde 'Batı' kendini liberal demokrasi ve insan hakları açısından tanımlıyor. Bundan çıkan sonuç, geçen yüzyılın totaliter hareketlerinin Batı'nın bir parçasını oluşturmadığıdır. Oysa ki gerçekte bu hareketler en eski bazı Batı geleneklerini yeniden yaşama geçirdiler. 'Batı'yı tanımlayan bir şey varsa eğer, bu tarihte kurtuluş arayışıdır. Batı uygarlığını diğer tüm uygarlıklardan ayıran, demokrasi ve hoşgörü geleneklerinden çok tarihsel erebilimdir; tarihin içkin bir amacı ya da hedefi olduğu inancıdır. Başlıbaşına bu kitle terörüne yol açmaz; bunun gerçekleştirilmesi için büyük ölçekli toplumsal çalkantı da içinde olmak üzere başka koşullar gereklidir. Yirminci yüzyılda işlenen suçlar kaçınılmaz değildir. Her türlü tarihsel rastlantıyı ve bireysel karar içeriyordu. Ayrıca, kitlesel kıyımın Batı'ya özgü bir yanı yoktur. Modern Batı'ya özgü olan şey, dünyayı şiddetin kurtarabileceği inancının biçimlendirici rolüdür. Geçen yüzyıldaki totaliter terör tarihi ele geçirmeye yönelik Batılı bir projenin parçasıydı. Yirmi birinci yüzyıl bu projeyi gerçekleştirmeye yönelik başka bir girişimle, Sağ'ın devrimci değişimin aracılığını Sol'dan devralmasıyla başladı" (a.g.e., s. 95).

2. MEŞRUIYET BUNALIMINDAN NEO-PATRİMONYAL REJİME: İRAN

2.1.KAÇAR MONARŞİSİ VE DEVLET İNŞASINA İLİŞKİN YAPISAL SORUNLAR

İran’da siyasal otoritenin kurumlarını bilinçli olarak modernleşirmesinin başlangıcı Kaçar monarşisinin hâkim olduğu 19. yüzyıldadır. Bu dönemde Kaçar şahları selefleri Safevîlerin sahip olduğu meşruiyete hiçbir zaman ulaşamamış, iradeleri merkez dışında pek etkili olamamıştır. Gerek şah ve şehzadelerin gerek reformcu devlet adamlarının modernleşmeye yönelik politikaları da toplumsal grupların geleneksel çıkarlarında ayak diremeleri nedeniyle çoğunlukla akim kalmıştır. Ayrıca ülkeyi kendi aralarında nüfuz bölgelerine ayıran Rusya ve Britanya’nın siyasal iradeye sık sık müdahalelerde bulunması da söz konusu başarısızlığın bir diğer nedenidir. Bundan dolayı modern devletin inşası neredeyse 20. yüzyılın ikinci çeyreğine, Rıza Şah’ın askerî rejimine kadar ağır aksak ilerleyen bir süreç olmuştur.

Kaçarların kurumlarını devraldıkları Safevî İmparatorluğu, Avrupa’da erken modernleşmenin çoktan başladığı, coğrafi keşiflerin gerçekleştirildiği bir dönemde, 16. yüzyılın başında kurulmuştur. Dolayısıyla bu siyasal yapı ülke toprakları üzerinde yükselirken, Avrupalı güçler (İngiltere, Portekiz ve Hollanda) Basra Körfezi etrafında nüfuz çekişmelerine başlamış, Safevî şahları da İngiltere ve Portekiz gibi devletlerle her daim temas hâlinde olmuşlardır. Bu dönemde İngiliz Sherley kardeşlerin İran’da askerî teknolojinin gelişimine katkılarının yanı sıra, şahın sarayı birçok Avrupalı seyyahın da durağı olmuş, İranlı devlet adamları Avrupa ile bu tarz temasları hoş karşılamıştır¹⁸². Ne var ki Safevî otoritesi çözülüp de İran çevre ülke konuma iyice yerleştiğinde tüm bu temaslar, modernleşmeden ziyade ülkenin sömürgeleşmesine katkı sağlamıştır. Kaçarlar iktidarı ele geçirdiklerinde (1796), İran’ın siyasal manzarası pek iç açıcı değildir. Yaklaşık olarak bir asırlık fetret devrinden çıkan ülkede, merkezî siyasal otoriteyi kayıtsız şartsız tanıyacak bir toplumsal grup bulmak neredeyse imkânsızdır. Aşiretlerden bağımsız, düzenli bir ordusunun olmaması ve ulemanın da çoktan Osmanlı

¹⁸² T. Cuyler Young, “The Problem of Westernization in Modern Iran”, *Middle East Journal*, Vo. 2, No. 1 (1948), s. 48.

topraklarında (Atabat'ta) üslenerek siyasal açıdan dokunulmaz hâle gelmesi gibi olgular, Kaçarların güçlü bir monarşi tesis etmesinin önündeki en büyük engeller olmuştur. Kaçarlar siyasal otoritelerinin zayıflığının bilincine varmış ve örneğin Rusya'daki hanedan gibi bir otoriteye sahip olmak için bunun sınırlarını zorlamaya yanaşmamışlardır. Nadir Şah'ın ülkeyi şiddetle merkezîleştirmeye yönelerek toplumsal gruplar üzerindeki vergi yükünü artırması neticesinde, ülke çapında hemen her kesimi karşısına alarak kendi sonunu hazırlamasından ders almışlar, hanedanın sürekliliğini sağlamak adına zayıf bir devleti kabullenmişlerdir¹⁸³. Halk çoğunluğu için de benzer bir kabul söz konusudur. İranlılar pek de temas hâlinde olmadıkları bir şahın, “dengeleyici ve müzakere edici” rolünü benimsemişlerdir¹⁸⁴.

Kaçar monarşisi, yanı başındaki modern devletlerle tüm yoğun ilişkilerine rağmen başından sonuna kadar monarşi ile devlet arasındaki geleneksel birlikteliğin devam ettiğini varsaymıştır. Şahlar, tıpkı selefleri hanedanlar gibi ülkedeki en önemli askerî ve idarî mevkilere aile üyelerini atamış, çocuk yaştaki kişilere yüksek makamlar tevdi etmiş, merkeze gerekli askerî ve malî desteği sağlamaları karşılığında yerel yöneticilerin bölgelerindeki özerkliklerine müdahale etmemiş, hükümdarın at binmesi, avlanması ve savaşçılık gibi kişisel yeteneklerini yüceltilmişlerdir¹⁸⁵. Feth Ali Şah döneminde (1797 – 1834) monarşinin patrimonyal bir görünüme sahip olma çabası açıkça görülmektedir. Şah bir taraftan hanedan ile çevre seçkinleri arasında evlilik yoluyla akrabalıklar tesis ederek çevreyi merkeze bağlamaya çalışmış, diğer taraftan ülkenin eyaletlerinin başına oğullarını veya akrabalarını geçirmiştir. Bunların her biri valisi oldukları eyalette merkezin birer kopyası olan kendi saray ve ordularına sahip özerk idareler tesis ettiklerinden ülke, adeta Tahran'a bağlı küçük bir krallıklar topluluğuna dönüşmüştür¹⁸⁶. Feth Ali Şah'ın çok sayıda çocuğu bulunduğu hesaba

¹⁸³ Michael Axworthy, *İran: Aklın İmparatorluğu, Zerdüş'ten Günümüze İran Tarihi*, çev. Özlem Gitmez, İstanbul: Say Yayınları, 2016, s. 231.

¹⁸⁴ Garthwaite, a.g.e., s. 184.

¹⁸⁵ Ehsan Yarshater, “The Qajar Era in the Mirror of Time”, *Iranian Studies*, Vol. 34, No. 1/4 (2001), s. 191.

¹⁸⁶ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011, s. 15. Ayrıca 19. yüzyılda bir eyalet valisinin ne derece geniş yetkilere sahip olduğuna dair bir örnek için bkz. George Bournoutian, “Husayn Quli Khan Qazvini, Sardar of Erevan: A Portrait of a Qajar Administrator”, *Iranian Studies*, Vol. 9, No. 2/3 (1976), ss. 163-179. Burada Feth Ali Şah döneminin Erivan Valisi Hüseyin Kuli Han'ın bölgesindeki ekonomik işleyişin

katıldığında¹⁸⁷ bu tarz bir geleneksel otoritenin İran'a, hanedanın çöküşüne de neden olan karmaşık bir siyasal yapıyı miras bıraktığı söylenebilir¹⁸⁸. Devletin yüksek makamlarının şahın akrabaları arasında paylaşılması geleneği Nâsırüddin Şah döneminde (1848 – 1896) de devam etmiştir. Nâsırüddin'in son yıllarında Azerbaycan, İsfahan, Tahran, Kazvin, Horasan gibi eyaletlerin valileri şahın oğulları veya kardeşleri iken, şahın kayınbiraderi Müşirü'd-devle Adalet Bakanı ve damadı Muhbirü'd-devle de Posta ve Telgraf Bakanı olmasının yanı sıra, Eğitim ve Evkaf Bakanıdır¹⁸⁹. Öyle ki Feth Ali ve Nâsırüddin'in çok sayıda çocuğu olmasından ve bunların İran'ın en önemli makamlarını işgal etmelerinden dolayı halk arasında, "Her tarafı develer, bitler ve şehzadeler istila etti" şeklinde iğneleyici bir deyiş yayılmıştır¹⁹⁰.

Rusya'nın idarî sisteminin aksine, İran'da 19. yüzyıl boyunca makam satışı hükümdarın meşru bir hakkı olarak görülmüş ve hazinenin önemli gelir kalemlerinden birini teşkil etmiştir. Nâsırüddin Şah döneminin sonlarında dahi eyalet valiliklerinin yüksek meblağlar karşılığında şahın akrabalarına satıldığı görülmektedir¹⁹¹. Esasında klasik *tiyûl* sisteminin devam ettirilmesinden ibaret olan ve 1923'e kadar uygulanan bu sisteme göre, her yeni yıl gününde (Nevruz) açılan ihalede en yüksek "peşkeş"i veren kişi, ihalesine girdiği bölgenin vergi toplama hakkını gelecek yıla kadar elde etmektedir¹⁹². Ne var ki hükümdarla ihaleyi kazanan arasında herhangi bir sözleşmeye dayanmayan ve sınırlı bir süreyle elde edilen bu makamların sahipleri, verdikleri peşkeşin karşılığını vergi mükelleflerinden fazlasıyla çıkarma yoluna gitmişlerdir¹⁹³.

düzenlenmesinden örfi mahkemelerin işlerinin yürütülmesine kadar çok geniş bir alanı kendisinin ve maiyetinin denetiminde tuttuğu görülür.

¹⁸⁷ 260 çocuğu olduğu rivayet edilmektedir, bkz. Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, s. 452.

¹⁸⁸ Djalili ve Kellner, a.g.e., ss. 15-16.

¹⁸⁹ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 19.

¹⁹⁰ a.g.e., s. 20.

¹⁹¹ Örneğin şahın kardeşi Reşt valiliğini elde etmek için şaha ve sadrazam dâhil olmak üzere çeşitli devlet görevlilerine 36.000 tümen ödemiştir. Horasan ve Kirman gibi eyaletlerin valilik makamlarının rayici çok daha yüksektir; buralar için 100.000 tümen ödendiği görülmüştür, bkz. A. Reza Sheikholeslami, "The Sale of offices in Qajar Iran, 1858 – 1896", *Iranian Studies*, Vol. 4, No. 2/3 (1971), s. 108.

¹⁹² Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 14.

¹⁹³ Sheikholeslami, a.g.m., s. 110.

Kaçar İrani'nda modern devletin inşası karşısındaki en büyük engellerden biri de ülkenin klasik aşiret düzenidir. Bu dönemde merkezî siyasal otorite egemenliğini, İran platosuna hâkim olan aşiretlere kayıtsız şartsız kabul ettirememiştir. Dahası 19. yüzyılın sonlarında bu aşiretlerin neden olduğu anarşi hâli tüm ülkeye yayılmıştır. Richard Tapper'ın, bir tür aşiretler konfederasyonu olan “Şahsevenler” üzerine yazdığı eserde, söz konusu dönemde bunların başını çektiği eşkıyalık ayrıntısıyla anlatılmaktadır. Rusya'nın, Şahsevenlerin kışlık olarak göç ettikleri Azerbaycan'daki Mugan sınırını bunlara kapatması üzerine, hayvancılık ekonomisi giderek çözülen aşiretlerin içlerinden sivrilen silahlı çete reisleri (*hanhan*'lar) birbirlerine saldırarak ve soygunlar tertip ederek gelir sağlamaya yönelmişlerdir. Merkezî hükümetin görevlileri ise bu tecavüzleri engellemek yerine, söz konusu eşkıya beylerinden aldıkları haraçlarla vaziyeti görmezden gelmişlerdir¹⁹⁴.

Merkezî hükümetin aşiretler üzerinde otoritesini tam olarak tesis edememesinin önemli bir nedeni de askerî açıdan bunlara olan bağımlılığıdır. Safevîler döneminde bu bağımlılık gulamlara dayanarak aşılmaya çalışıldıysa da gulam ordusunun hanedanı savunmada yetersiz kaldığı görülmüştür. Kaçar ordusunda görev alan süvari ve piyade birliklerinin ana kaynağı aşiretler olmuştur (merkezî hükümetten ziyade aşiret reislerine sadık olan bu birliklerin donatılması ve iaşesi ise emniyetini sağladıkları bölge halkının bir yükümlülüğüdür)¹⁹⁵. Abbas Mirza'nın askerî modernleşme hamlesi de istikrarlı biçimde sürdürülemediğinden Kaçarlar, monarşilerinin sona ermesine kadar aşiret kuvvetlerine muhtaç kalmışlardır. Kaçar idaresinin sonuna gelindiğinde Kaçar sülalesi ile beraber önde gelen aşiret reisleri, önemli eyalet ve şehirlerin de dâhil olduğu ülke topraklarının büyük bölümünün mülkiyetine sahiptirler. Sultanabad ve Batı Mazenderan Aştiyanî ailesinin, Doğu Mazenderan Veli Han Sipahdar'ın, Sistan ve Belucistan Emir Alem'in, Arabistan eyaleti Şeyh Hazal'ın, İsfahan ve Fars Kaçar ailesinden Zillü's-sultan'ın yanı sıra Bahtiyarî hanları ile Kaşkayî reisinin, Gilan Eminü'd-devle'nin, Kirmanşah Şîf Kürt aşiretlerinden Erdelanların, Azerbaycan'ın iç bölgeleri ile Kirman ve yine Fars'ta önemli bir toprak Fermanfermaların, Batı Azerbaycan Maku hanlarının,

¹⁹⁴ Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, çev. F. Dilek Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi, 2004, ss. 343-345 ve ss. 396-399.

¹⁹⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran (1795 – 1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013, ss. 66-67 ve s. 70.

Doğu Azerbaycan Mukaddemlerin mülkiyetleri ve denetimleri altındadır. Bu sayılanlar da dâhil olmak üzere ülke topraklarının önemli kısmına sahip olan ve gerçekte sayıları yüz civarındaki nüfuzlu aileler halk arasında *hezar famil* (bin aile) olarak anılmıştır¹⁹⁶.

Kaçarlar Şîî ulema karşısında da zayıftırlar. Birinci bölümün İran bahsinde Şîî ulemanın 18. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı toprakları üzerinde yer alan Atabat'a çekildiğinden, burada İran'daki seküler siyasal otoritenin denetiminden bağımsız, kendi içinde hiyerarşik yapılanmaya sahip bir kurumsallaşma sürecine girdiğinden söz edilmişti. 1746'da Kerbelâ'ya yerleşen Muhammed Bâkır Bihbehânî'nin çabalarıyla Usûlî mektebi Ahbârîler üzerinde zafer kazanmış, İran'daki Şîî ulema da bundan böyle bu mektep temelinde kurumsallaşmaya başlamıştır. Bihbehânî'nin talebeleri de Kaçar idarecileri üzerinde büyük bir nüfuza sahip olmuşlardır¹⁹⁷. Bunun anlamı, artık İranlı seküler siyasal seçkinlerin eli dinî kuruma uzanamazken, aksine dinî kurumun İranlı Şîîler üzerindeki nüfuzuyla siyaset üzerinde belirgin bir etkinlik kazanmaya başlamasıdır. Kaçarların toplumla ilişkisi vergi toplamakla sınırlı kalırken Usûlî mektebin zaferi ile gücü artan müçtehitler, doğumundan ölümüne kadar insanların hayatlarına ilişkin birçok konuya müdahil olabilmişlerdir¹⁹⁸. Kaçar şahları düşük meşruiyetleri nedeniyle ulemaya bağımlı kalmışlardır. Böylece gaib İmam adına Safevî sezaropapizmi reddedilmiş, Arjomand'ın deyimiyle hukukî ilke, patrimonial ilke üzerinde zafer kazanmıştır¹⁹⁹. Merkezî hükümetin memurları olan mollabaşılar, şeyhülislâmlar ve şehirlerin *imam-ı cuma*'ları Kaçarlar döneminde halk üzerinde dinî denetim sağlamaktan ziyade, bağımsız yerel müçtehitler ile hükümet arasında aracılık vazifesini görür olmuşlardır. Müçtehitler karşısında bu memuriyetlerin dejenerasyonu o dereceye varmıştır ki, artık bunların da satış yoluyla el değiştirdiğine rastlanır olmuştur²⁰⁰. Yine Kaçarlar döneminde yalnızca Şîî ulemanın değil, diğer dinlerin cemaat başlarının da merkezde oturmadıkları, ülkenin çeşitli şehirlerine yayıldıkları görülür. Ermeni başpiskoposu İsfahan'da, Süryanî patriği Urmiye'de, Yahudi hahambaşı Yezd'de, Zerdüşti yüksek papazı yine Yezd'de

¹⁹⁶ Abrahamian, *Modern İran Tairihi*, a.g.e., ss. 33-34.

¹⁹⁷ Hamid Algar, "Bihbehânî, Muhammed Bâkır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 6, s. 143.

¹⁹⁸ Djalili ve Kellner, a.g.e., s. 38.

¹⁹⁹ Arjomand, "The Mujtahid of the Age...", a.g.m., s. 90 ve s. 93.

²⁰⁰ a.g.m., ss. 92-93.

bulunmaktadır. Bu durum, örneğin, tüm dinlerden cemaat başlarını İstanbul'da tutan Osmanlı merkezîyetçiliğinin tersine adem-i merkezîyetçi bir görünüm arz eder²⁰¹.

Ulema, 19. yüzyılda uzunca bir süre siyasal otoriteye belirli bir destek sağlamıştır. Bunda özellikle 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyıl başlarında ülkede etkinliğini artıran Sufî Nimetullahî akımının ortodoks ulemayı telaşlandırması etkili olmuştur. Müçtehitlerin fetvalarını sorgulayan ve İslâm'ın ulemaya ihtiyaç duymayacak kadar mükemmel olduğu düşüncesinden hareket eden Nimetullahî akımına karşı ulema Feth Ali Şah'a yaklaşmış, bunların kovuşturulmasını sağlamıştır²⁰². 19. yüzyılın ortalarına kadar merkez ile taşra seçkinleri arasında bir tür aracılık rolü üstlenmiş, isyan eden aşiret reisleri ve idareciler bunların merkez nezdindeki nüfuzları sayesinde çoğunlukla affedilmişlerdir²⁰³. Her ne kadar ulema siyasal otoritenin Bâbîleri²⁰⁴ bastırmakta yetersiz kaldığını ve ülkeye yönelik yabancı müdahalelerine karşı gerekli tepkiyi vermediğini düşünerek memnuniyetsizlik gösterse de 19. yüzyılın sonlarına kadar dinî kurum ile siyasal kurum arasındaki bağımlılık devam etmiştir. Ulema, Şîî bir siyasal otoritenin hiç yoktan ülkeyi Sünnî bir idarenin tesisinden, yabancıların işgalinden ve daha fazla anarşiden koruduğunu düşünerek bu ilişkiyi sürdürmüştür. Ne var ki yüzyılın sonundaki "Tütün Protestosu", ulema ile devlet arasındaki bu yakınlaşmanın sonu olmuştur.

²⁰¹ Abrahamian, *Modern İnan Tairihi*, a.g.e., s. 24.

²⁰² Vanessa Martin, *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906*, London: I. B. Tauris & Co Ltd, 1989, s. 20.

²⁰³ Karadeniz, *İnan (1795 – 1925)...*, a.g.e., s. 109 ve s. 114.

²⁰⁴ Sonradan "Bahâîlik" olarak adlandırılmaya başlanan Bâbîlik, İsnâaşeriyye Şîâsî'na bağlı tasavvufî bir akımdan doğmuşsa da ardından İslâm'dan bağımsız bir dine dönüşmüştür. Kurucusu Mirza Ali Muhammed, 1844 yılında kendisini önce beklenen mehdîye açılan "bab" (kapı), daha sonra da bizzat mehdî ilân etmiştir. Bâb olarak da anılan Mirza Ali Muhammed, artık Kur'ân-ı Kerîm'in neshedildiğini, bundan sonra kendisinin yazdığı *el-Beyân* isimli kitap ile yeni dinî hükümlerin getirildiğini ileri sürmüştür. Mirza Ali, 1850'de müçtehitlerin fetvaları üzerine Nâsîrüddin Şah'ın emriyle Tebriz'de kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Takipçilerinden Mirza Hüseyin Ali el-Mâzenderânî en-Nûrî ise 1863'te Bağdat yakınlarında, kendisinin Bâb'ın önceden haber verdiği "Allah'ın ortaya çıkaracağı zat" (*men yuzhiruhu'llah*) olduğunu ilân ederek Bâbîlerin bir kısmını etrafına topladı. Taraftarları tarafından "Bahâullah" (Allah'ın ululuğu, güzelliği, nuru, rahmeti ve lütfu) adıyla anılan Mirza Hüseyin Ali, Osmanlı idaresince sürüldüğü Akkâ yakınlarında 1892'de ölmüştür. Babilerden topladığı taraftarları Bahâîler olarak anılmaktadır. Bahâîler bugün de İnan'da ve çeşitli ülkelerde yaşamaktadırlar (bkz., Ethem Ruhi Fığlalı, "Bahâîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 4, ss. 464-468). Bâbîliğin ve Bahâîliğin ortaya çıkışıyla aynı dönemde Çin'de de Hıristiyanlık'tan etkilenen yeni bir dinin ortaya çıkması ve bunun da Taiping İsyam'na dönüşerek (1851-64) Çin imparatorluk idaresini uğraştırmış olması oldukça ilginçtir.

2.2.AKSAK REFORMLAR DÖNEMİ

Dış tehditler karşısında İran siyasal otoritelerinin modernleşmeye yönelmeleri de tüm geleneksel idare tarzına rağmen yine Feth Ali Şah döneminde başlamıştır. Rusya'ya karşı 1804'te başlatılan savaş, İran ordularının modern askerî teknik karşısındaki zayıflığını ortaya koymuş, bu şartlar altında Feth Ali Şah çaresizce önce Napolyon Fransası'na; Fransa'nın Rusya ile anlaşıp (1807'deki Tilsit Antlaşması) İran'ı yüzüstü bırakması üzerine de Britanya'ya yanaşmıştır. 1809'da askerî müşavirlik ve malî destek karşılığında bu devlete Basra Körfezi'nde stratejik konuma sahip Hang Adası'nı üs olarak vermeyi taahhüt etmiştir. Bununla beraber Britanya'dan taahhüt edilen malî desteği alamadığı gibi, verdiği tavizler nedeniyle ulemanın da dâhil olduğu geniş bir kesimin tepkisini çekmiştir²⁰⁵. Yine de bu dönemde yapılan anlaşmalar neticesinde, veliaht şehzade Abbas Mirza'nın idaresi altındaki Azerbaycan Eyaleti'nde, Avrupalı uzmanların yönetiminde askerî modernleşme başlatılmıştır.

Abbas Mirza modernleşme eğiliminde bir Kaçar idarecisi olarak tarihe geçmiştir. Tebriz'deki sarayının duvarlarına Napolyon'un, çarın ve Sultan III. Selim'in portrelerini astırmış, özellikle Osmanlı sultanının reformlarından etkilenmiştir²⁰⁶. III. Selim'in "Nizam-ı Cedid"ini örnek almış, Batılı tarzda piyade ve topçu birliklerinin örgütlenmesiyle aşiretlere askerî bağımlıktan kurtulmaya çalışmıştır. Önce Fransa'dan, bu devletle ilişkilerin bozulması üzerine de Britanya'dan askerî müşavirler istihdam etmiş; Britanya'nın da İran'a taahhütlerini yerine getirmemesi ve subaylarını geri çekmesi üzerine, Napolyon savaşları sonrası işsiz kalmış Fransız, İtalyan ve İspanyol askerleri ordusunda istihdam etmeye yönelmiştir²⁰⁷. Bunun yanında Avrupalı yazarların Osmanlı İmparatorluğu'nda tercüme edilerek basılan askerî teknik, tarih, edebiyat ve siyaset alanlarındaki kitaplarını Türkçeden Farsçaya tercüme ettirmiştir. Dolayısıyla modernleşme İran'a, Türk bakış açısından süzülerek girmeye başlamıştır²⁰⁸. Abbas

²⁰⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi: (1700 – 1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2012, s. 273 ve s. 277.

²⁰⁶ Heribert Busse, "Abbas Mirza Qajar", *Encyclopedia Iranica*, 1982, <http://www.iranicaonline.org/articles/abbas-mirza-qajar>, (08.08.2018).

²⁰⁷ Stephanie Cronin, "Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 50, No. 1 (2008), ss. 204-207.

²⁰⁸ Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran 1800 – 1941*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011, s. 104.

Mirza ayrıca bazı İranlı gençleri eğitim almaları için İngiltere'ye göndermiş, L'Ami adında bir Fransız'a da bölgede modern bir okul kurdurmuştur. Veliâht şehzadenin modernleşme hamlesi kendisinden sonra tutarlı şekilde sürdürülmemiş olsa da sarayında hizmet gören Mirza Büzürg ile oğlu Mirza Ebu'l-Kasım Kaymakam ve Mirza Taki Han Emir-i Kebir gibi reformcular İran'da modern kurumların inşasına hizmet etmişlerdir²⁰⁹.

Abbas Mirza'nın çabalarına karşın İran 19. yüzyılın başında hızla Rusya ve Britanya'nın askerî, siyasî ve ekonomik nüfuzu altına girmeye başlamıştır. Özellikle 1813'te Rusya'yla imzalanan Gülistan Antlaşması, İran'ın siyasal bağımsızlığını kaybetme sürecinin resmî başlangıcı olarak kabul edilebilir. Zira bu antlaşma ile İran salt toprak kayıplarını ve Hazar deniz ticareti üzerinde Rusya'nın alanını genişletmesini kabul etmekle kalmamış, antlaşmanın 4. maddesiyle devletin gelecekteki hükümdarının belirlenmesinde Rusya'ya söz hakkı tanımıştır. Buna göre Rusya, seçilen veliâht şehzadeyi tanıyacak ve resmen tanınmış taht adayı arzu ederse ona karşı oluşan muhalif cepheyi baskı altına almada kendisine destek olacaktır. Aslında Rusya'ya karşı ağır bir yenilgiye uğrayan Abbas Mirza'yı rakip şehzadelerin saldırılarından korumak için antlaşmaya eklenen bu madde, her ne kadar sadece "tanınma"dan bahsetse de İran'ın gelecek siyasal otoritelerinin belirlenmesinde Rusya'nın bir tür onay veya veto hakkı olduğunu varsaymasının temelini oluşturmuştur²¹⁰. Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra Muhammed Mirza (Feth Ali, kendisinden 1 yıl önce ölen oğlu Abbas Mirza'nın yerine veliâht olarak onun oğlunu seçmiştir) 1835'te Rus ve İngiliz maslahatgüzarları eşliğinde Tebriz'den Tahran'a gelip tahta oturmuştur²¹¹. Nâsirüddin Şah'ın 1896'da öldürülmesinden sonra da, Sadrazam Ali Asgar Han'ın Rus ve İngiliz sefaretleri nezdinde yürüttüğü müzakereler neticesinde, Tebriz'de bulunan veliâht Muzafferüddin Mirza'nın tahta geçişi garanti altına alınmış, hatta yol masrafları İngilizlerin mülkiyetinde olan Bank-ı Şehinşahi'nin kredisi ile karşılanırken kendisine Rus Kazak birliği eşlik etmiştir²¹². Bütün bunlar, 19. yüzyıldan itibaren İran şahlarının tahtlarını yalnızca kendi iç veraset sistemlerine dayandıramadıklarını göstermekte ve bu itibarla

²⁰⁹ Heribert Busse, a.g.m.d.

²¹⁰ Elton L. Daniel, "Golestan Treaty", *Encyclopedia Iranica*, 2001, <http://www.iranicaonline.org/articles/golestan-treaty>, (10.08.2018).

²¹¹ Karadeniz, *İran Tarihi...*, a.g.e., s. 324.

²¹² a.g.e., s. 414.

da Rus muadilleriyle kıyaslanamayacak kadar zayıf bir hükümdar portresi ortaya çıkartmaktadır.

Yabancı güçlerin İran'a müdahaleleri Rusya ile bir diğer savaşın ardından imzalanan Türkmençay Antlaşması'nda (1828) kabul edilen ve Rusya'nın ardından 19. yüzyıl boyunca birçok Avrupa ülkesine de tanınan kapitülasyonlar ile giderek artmıştır. Özellikle yabancı unsurlara İran yargısından muafiyet sağlayan ve ithâlatta gümrük tarifelerini düşüren bu imtiyazların sonucunda yerli üretici güçleri çözülmeye başlayan İran giderek fakirleşmiştir. Tüm bunlar İran halkında ulusal ve dinî açıdan tahkir edildikleri hissini uyandırarak, 19. yüzyıl boyunca siyasal otoriteye karşı radikalleşmenin dozunu artırmıştır²¹³. Yabancılara tanınan imtiyazlara karşı ilk radikal eylem, Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından, 1829'da Rusya'nın Tahran'a Orta Elçi olarak gönderdiği Aleksandr Griboyedov'un ve maiyetinin katliyle sonuçlanan kalkışmadır. Savaş tazminatlarının tahsil edilmesi ve antlaşmanın uygulanmasını müzakere etmek için Tahran'a gönderilen Rus diplomatik heyetinin bazı Müslüman kadınları sorgulamak için gece boyu elçilikte alıkoydukları iddiası üzerine halk galeyana gelmiştir. Ulemeden alınan "Müslüman kadınları kâfirlerin elinden kurtarmanın caiz olduğu" şeklindeki fetva ile elçiliği kuşatan halka Rus Kazaklarınca ateş açılması üzerine İranlılar elçiliğe saldırmış ve Griboyedov dâhil olmak üzere tüm misyonu katletmişlerdir²¹⁴. Ulema ve *bazarî*lerin öncülük ettiği ve Feth Ali Şah'ın tahtını da tehdit eden kalkışma güçlükle bastırılabilmiştir²¹⁵. Sömürgeciliğin tetiklediği yabancı düşmanlığı gelecekteki olaylarda da sık sık kendini gösterecektir.

²¹³ Garthwaite, a.g.e., s. 177.

²¹⁴ Keddie, *Roots of Revolution...*, a.g.e., s. 46. Puşkin'in de dostu olan Griboyedov, aynı zamanda ünlü bir piyanist, şair ve oyun yazardır.

²¹⁵ Garthwaite, a.g.e., s. 179. İran'da halkın galeyana gelerek yabancı bir ülkenin elçiliğini basması ilk defa bu olayda görülse de, 20. ve 21. yüzyıllarda da tekrar etmesi oldukça ilginçtir. İslâm Devrimi sonrası Âyetullah Humeynî yanlısı bir grup üniversite öğrencisi 4 Kasım 1979'da ABD'nin Tahran Büyükelçiliği'ni basmış ve 444 gün süren rehine krizi yaşanmıştır. Son olarak da 2016 yılında, Suudi Arabistan'da aralarında Şii din adamı Şeyh Nemr'in de bulunduğu 47 kişinin idam edilmesinin ardından Suudi Arabistan'ın Tahran Büyükelçiliği'nin önünde toplanan İranlı protestocular elçilik binasını ateşe vermiştir. Ayrıca aynı olaylar çerçevesinde Suudi Arabistan'ın Meşhed Konsolosluğu da yine İranlılar tarafından ateşe verilmiştir.

Abbas Mirza'dan sonra da kurumları modernleştirmeye yönelik politikalar, Rusya'daki gibi kurumsal bir ilgiyle sürdürülmemiş, daha ziyade bazı devlet adamlarının kişisel müdahaleleri ile şekillenmiştir. Dolayısıyla bir devlet adamının başlattığı bir modernleşme hamlesinin, kendisinin görevi sona erdikten sonra yerine gelenlerce genellikle sürdürülmediği görülmektedir. Bu tarz hırslı reformculardan biri de, 19. yüzyılın ortasında, Nâsirüddin Şah döneminde 3 yıllığına sadrazamlık (*şahs-ı evvel-i İran*) yapan (1848 – 1851) Mirza Taki Han Emir-i Kebir'dir. Emir-i Kebir'in devleti modernleştirme politikası ve trajik sonu, İran modernleşmesinin bundan sonraki seyri açısından da ibretlikdir. İstanbul'da elçilik yaptığı dönemde Mustafa Reşit Paşa dâhil olmak üzere ileri gelen Tanzimatçılarla dostluk kuran Emir-i Kebir, sadrazamlığı süresince burada gördüğü yenilikleri İran'a aktarmaya çalışmıştır. Bu yeniliklerin başında da Tanzimatçıların uyguladığı ve modern devlete has monarşi (saray) ile hükümet (Bâbiâli) ayrımı gelmektedir. Emir-i Kebir benzer bir ayrımı İran idaresinde de uygulamak istemiş ve Divanhâne'yi (hükümet) Dergâh'tan (saray) özerkleştirmeye çalışmıştır²¹⁶. Ayrıca malî, askerî ve idarî kurumlarda disiplinli ve merkeziyetçi reformları uygulamaya koymuştur. Halk sağlığı alanında salgınla mücadele edecek kurumları oluşturmuş, tercüme bürosunu kurmuş (*Destgâh-ı Mütercimân-ı Devleti*), Tahran'da bir matbaa da açmış ve ilk resmî gazetenin (*Ruzname-yi Vaka-yi İttifakiye*) yayımlanmasını sağlamıştır²¹⁷. Emir-i Kebir Türkiye'deyken Tanzimat siyasal otoritelerinin, din adamlarının devlet işleri üzerindeki etkilerini sınırlandırdıklarını gözlemlemiştir. Tebriz'deki İngiliz konsolosuna kendisinin de devlet otoritesini hâkim kılmayı hedeflediğini açıklarken “Osmanlı hükümeti ancak mollaların gücünü kırdıktan sonra kendi iktidarını diriltmeye başlayabildi” demiştir²¹⁸. Bu doğrultuda şer'î mahkemelerin gücünü sınırlandırmaya yönelmiş, bunların aldıkları kararların ancak *divanhâne* denilen örfî mahkemece onandıktan sonra geçerli olması uygulamasını getirmiştir. Ayrıca *bast*, yani devlet tarafından aranan suçlu veya diğer kişilerin ulemanın konağına veya camilere sığınarak dokunulmazlık elde etmesi geleneğini sonlandırmaya çalışmış; Muharrem ayındaki “taziye” törenlerine katılanların kendilerini

²¹⁶ Metin, a.g.e., s. 113.

²¹⁷ a.g.e., ss. 114-116.

²¹⁸ Aktaran Hamid Algar, “Amir Kabir, Mirza Taqi Khan”, *Encyclopedia Iranica*, 1989, <http://www.iranicaonline.org/articles/amir-e-kabir-mirza-taqi-khan>, (08.08.2018).

kırbaçlamaları şeklindeki ritüeli yasaklamıştır. Ancak bunlar büyük ölçüde uygulanmamış ve söz konusu gelenekler kendisinden sonra da sürdürülmüştür²¹⁹.

Emir-i Kebir'in uyguladığı politikalar kısa sürede içeriden ve dışarıdan birçok odağın kendisine muhalefet etmesine neden olmuştur. Bir kere malî disiplini nedeniyle sarayın geleneksel iltimaslarından faydalanan birçok kişinin gelir kaynağı kurutulmuş olduğundan bunlar, reformcu sadrazama şiddetle karşı çıkmışlardır. Sarayı hükümet işlerine karıştırmamaya yönelik tutumu ise en çok haremi kendisine karşı cephe almaya itmiştir. *Mehd-i ulyâ* (valide sultan) tarafından geleneksel otoritesine meydan okuma olarak görülen bu tutumu nedeniyle Emir-i Kebir'in etrafında saray entrikaları eksik olmamış, kendisinin Nâsırüddin Şah'ı tahttan indirerek yerine farklı anadan doğma kardeşini geçireceği şayiisi yayılmıştır. Dışarıda ise Rusya ve Britanya, kendilerine karşı bir tür denge politikası izleyen ve uzlaşmacı olmayan sadrazamın düşürülmesi için muhalefeti körüklemişlerdir²²⁰. Neticede önce görevden alınıp, ardından sürgün yerinde katledilen Emir-i Kebir'den sonra da İran modernleşmesine hep aynı iç ve dış yapısal sorunlar eşlik etmiştir. Abbas Amanat'a göre, gerek Kaçarlar gerek Pehlevîler döneminde monarşi ile hükümet arasında rasyonel bir ayrışmayı reddeden geleneksel siyasal otoritelerin tutumu nedeniyle sayısız “vezirkırımı” (*vezir-kuşî*) yaşanmıştır²²¹.

Emir-i Kebir'in başlattığı reformlara kendisinden sonra uzunca bir süre ara verilmiştir. Tüm kişisel hırslarına karşın reformları yukarıda bahsedilen iç ve dış yapısal engeller nedeniyle arzu edilen sonuçlara ulaşamamıştır. Modern endüstri kurma girişimleri, hem kapitülasyonlardan kaynaklanan koruyucu olmayan gümrükler hem de niteliksiz işgücü ve yeterli ulaştırma altyapısına sahip olunmaması nedeniyle başarılı olamamıştır. Sadece daha az altyapı gerektiren tarım reformları kısmen başarı sağlamıştır²²². Bununla beraber eğitim alanındaki reformları, ilk modern yüksek öğretim kurumu olan Dârülfünun'un Tahran'da açılmasıyla (1851) sonuçlanmıştır. Okulun kuruluş amacı merkezî bürokrasinin ve ordunun ihtiyacı olan nitelikli işgücünü

²¹⁹ Algar, “Amir Kabir...”, a.g.md.

²²⁰ Abbas Amanat, “The Downfall of Mirza Taqi Khan Amir Kabir and the Problem of Ministerial Authority in Qajar Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 4 (1991), ss. 577-599.

²²¹ Amanat, a.g.m., s. 595.

²²² Keddie, *Roots of Revolution...*, a.g.e., s. 53.

yetiştirmektedir. Ancak kuruluşundan kısa bir süre sonra modern eğitim müfredatına sahip olan Dârülfünun'dan mezun olanların hükümet işlerine müdahaleleri, Nâsirüddin Şah'ı rahatsız etmiştir. 1860'larda şah, tüm muhalif hareketlerin kaynağı olarak gördüğü bu okul üzerinde baskı kurmaya yönelmiştir. Hatta bu dönemde şahın, etrafında ilerici fikirlerle donanmış bürokratlar görmektense, mümkünse bir lahana türüyle Belçika'nın başkenti Bürüksel arasındaki farkı ayırt edemeyecek ve emirlerine sorgulamadan itaat edecek memurları görmeyi arzu ettiği ifade edilmiştir²²³. 1870'lerden itibaren şahın müdahaleleri ile okulun müfredatında askerî teknik, tıp, mühendislik ve diğer pozitif bilimlere ilişkin dersler ağırlıklarını yitirirken, tarih, coğrafya, resim, fotoğraf, müzik ve yabancı dil dersleri ağırlık kazanmıştır. Şah bu ikincilerin, ilk alanlara nazaran siyasal otoritesini daha az tehdit edecek öğrenciler yetiştireceğine inanmaktadır²²⁴. Bununla birlikte Dârülfünun, şahın korktuğu şekilde, merkezî siyasal otoriteye muhalefet edecek radikal siyasetçilerin yetiştiği bir kurum olmuştur.

İran'ı 19. yüzyılın ortasından itibaren neredeyse yarım yüzyıl yöneten Nâsirüddin Şah, teknik açıdan modernleşmeyi desteklemişse de bunun siyasal sonuçlarına katlanabilecek kadar esnek davranmamıştır. İstanbul, Londra, Paris ve St. Petersburg'da görevlendirdiği diplomatlar kendisine sık sık layihalar göndererek acil modernleşme önerilerinde bulunmuşlardır. Fabrikalar, demiryolları, sulama tesisleri, modern okullar vb. kurulması konusunda taleplerini iletmişlerdir²²⁵. Herat'a yönelik askerî harekâtı İngilizlerce boşa çıkarılan ve 1857'de bu devletle Paris Barış Antlaşması'nı imzalayarak Afganistan ve Herat üzerindeki iddialarından vazgeçmek zorunda kalan şah, bundan sonra iç politikaya yönelerek bir dizi idarî reform yapmıştır. İlk etapta 6 vezirden oluşan bir bakanlar kurulunu (*Meclis-i Şûrâ-yı Vüzerâ*) ve yürütmeye ilişkin daha geniş bir yardımcı kurulu (*Meclis-i Şûrâ-yı Devletî*) tesis etmiştir²²⁶. Bakanlıkların sayısı daha sonra artırılmıştır. Ayrıca saltanatı süresince 3 defa (1873, 1878 ve 1889 yıllarında) Avrupa seyahatine çıkarak, buradaki önemli merkezlerde modern hayatı bizzat gözlemleme imkânına sahip olmuştur. Bununla

²²³ Maryam Ekhtiar, "Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution", *Iranian Studies*, Vol. 34, No. 1/4 (2001), s. 158.

²²⁴ Ekhtiar, a.g.m., ss. 159-160.

²²⁵ Metin, a.g.e., s. 120.

²²⁶ Suâd Pîrâ, Osman Gazi Özgüdenli, "Nâsirüddin Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 32, s. 405.

beraber, devlet hazinesine oldukça pahalıya mâl olan ve dış borçlanmayla finanse edilen bu seyahatlerinin sonucunda, İran'ın siyasal ve iktisadî hayatına sürdürülebilir katkılar sağlayacak herhangi bir reform ortaya koyamamıştır²²⁷. Seyahatleri sırasında özellikle Rusya ve Britanya ile geliştirdiği ilişkiler, bu ülkelerin İran'ın ulaştırma, haberleşme ve bankacılık gibi sektörlerinde oldukça avantajlı imtiyazlar elde etmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu imtiyazlar ise kitlelerin monarşiye karşı muhalefetini daha da radikalleştirmiştir.

Nâsırüddin Şah dönemi, çoğunlukla geleneksel siyasal baskı ve verilen imtiyazlar nedeniyle yabancıların İran'ı yarı sömürge hâline getirdikleri bir dönem olarak anılsa da modern devlete ilişkin unsurların, örneğin anayasal bir sistemin, rasyonel bir bürokrasinin, burjuvazinin vb. oluşması önündeki engel merkezin tutumu değildi. Örneğin Ahmad Ashraf, İran'da Batılı tarz bir burjuva sınıfının oluşmamasının nedeni olarak Safevîlerden miras kalan ve tüm sosyal, iktisadî ve siyasî alana hükmeden Asya Despotizmi geleneği ile sömürgeci güçlerin kendi çıkarları lehine iç piyasaya müdahalelerini gösterse de, bu durum tartışmaya açıldı²²⁸. İleri sürdüğü nedenlerden ikincisi merkez ve çevre ülkeler arasındaki kapitalist eşitsiz gelişme kuramları çerçevesinde makul olsa da Kaçar siyasal otoritesinin Asya Despotizmi olarak sunulması, buraya kadar ele alınan İran'ın modern tarihinde merkezî siyasal otoritenin çevre seçkinleri karşısındaki zayıflığı dikkate alındığında pek ikna edici görünmemektedir. Ashraf de bunu fark etmiş olacak ki, Kaçar siyasal otoritesinin söz konusu zayıflığının şehirlerin tüccar ve zanaatçıları için geçerli olmadığını söylemektedir. Siyasal otoritenin bu sınıflar üzerindeki mutlak hâkimiyetinin, İran'da Avrupa tarihinde görülen özerk ticarî şehirlerin oluşumunu engellediği görüşündedir²²⁹. Oysa Nâsırüddin Şah döneminde siyasal merkez, sırf ticaret önündeki yapısal engelleri ortadan kaldırmak ve yerel tüccarların rekabet gücünü artırmak için İran şehirlerinde, merkezî ve yerel idareciler ile ulemanın denetiminde olmayan, tüccarların kendi aralarında demokratik seçimlerle oluşturdukları "tüccar meclisleri"ni dahi kurduğunu. Şahın emriyle 1884'te kurulan bu meclislere ticarî hayatı tüccarların

²²⁷ Karadeniz, *İran Tarihi (1700 – 1925)*, a.g.e., s. 366.

²²⁸ Ahmad Ashraf, "Historical Obstacles to the Development of a Bourgeoisie in Iran", *Iranian Studies*, Vol. 2, No. 2/3 (1969), s. 68.

²²⁹ Ashraf, "Historical Obstacles...", a.g.m., s. 66.

talepleri doğrultusunda düzenleme yetkisi verilmekle kalmamış, o zamana kadar valilerin ve ulemanın uhdesinde bulunan ticarî ve iktisadî konulara ilişkin yargı işleri de bunlara devredilmiştir. Ayrıca söz konusu idareciler de bu meclislerin kararlarına uymakla mükellef tutulmuştur²³⁰. Ancak kendileri de ticarî çıkarlara sahip olan valiler (çoğunlukla makamlarını belirli süreler için satın aldıkları akılda tutulmalıdır) ile ticarî konulara ilişkin yargı yetkileri ellerinden alınan ve tüccar sınıfı üzerindeki nüfuzunu yitirmekten çekinen ulema başından beri bu meclislere muhalefet etmişlerdir. Nihayet Tebriz’de, kendisi de ticaretle uğraşan ve kıtlık zamanında istifçilik yaparak büyük paralar kazanmış olan kıdemli müçtehit Mirza Cevad’ın kışkırttığı şiddet olayları neticesinde evvelâ Tebriz Ticaret Meclisi çalışamaz hâle gelmiş, ardından domino etkisi ile diğer şehirlerdeki meclisler de dağılmışlardır. Böylece yerel seçkinlerin ve ulemanın muhalefetine direnemeyen Nâsırüddin Şah, kuruluşundan sadece 8 ay sonra bu meclisleri lağvetmiştir²³¹. Burada da görüldüğü gibi şahın sosyal ve iktisadî hayata getirmeye çalıştığı yeni düzen, geleneksel çıkarlarını korumak isteyen çevre seçkinleri tarafından derhal boğulmuştur. Dolayısıyla Kaçar siyasal otoritesinin ne modernleşmeyi arzulamadığından ne de Asya yahut Doğu Despotizmi ile tarif edilebilecek mutlak bir siyasal güce sahip olduğundan bahsedilebilir. Çağdaşı olan Rus merkezî siyasal otoritelerinin aksine Kaçar şahları ve hükümetleri, oluşturulmasına bizzat ön ayak oldukları modern kurumları geleneksel direnişe karşı ayakta kalabilmesi için destekleyememişlerdir.

Bütün iktidarsızlığına ek olarak İran merkezî siyasal otoritesinin kendisini hâlen patrimonyal meşruiyete sahip bir kurum olarak değerlendirmesi, ülkenin sahip olduğu kaynakların da şah tarafından babadan miras kişisel mülkleri olarak görülmesine neden olmuştur. Oysa 19. yüzyılın sonunda artık İran şehirlerinin sakinleri Sasanî veya Safevî tebaasına benzememektedirler. Şahın 1872’de Alman kökenli Britanyalı sermayedar Baron Julius Reuter’e, Hazar Denizi’nden Basra Körfezi’ne kadar bir demiryolu hattı yapımı için tanıdığı imtiyazlar (şehir içi tramvay hatları inşası ve işletilmesi, petrol, demir, kömür gibi değerli kaynakların işletilmesi, gümrüklerin idaresi vb.), İran

²³⁰ Gad G. Gilbar, “The Rise and Fall of the Tujjar Councils of Representatives in Iran, 1884 – 85”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 51, No. 4 (2008), ss. 657-658 ve s. 666.

²³¹ Gilbar, a.g.m., s. 665.

üzerinde Britanya ile nüfuz mücadelesi içindeki Rusya'nın tepkisine ek olarak halkın muhalefetini de çektiğinden bir yıl sonra lağvedilmiştir²³². Ancak siyasal otorite ile İran'ın çeşitli toplumsal sınıfları arasındaki ilişki açısından bir daha onarılamayacak bozulma, 1891'deki "Tütün Protestosu" ile başlamıştır. Nâsırüddin Şah 1890'da ülkedeki tütün üretimi ve işlenmesi tekeline bir İngiliz sermayedara vermesi üzerine, tüccarlar ve ulemanın başını çektiği şiddetli bir halk direnişiyle karşılaşmıştır. Cemâleddin-i Afganî'nin de tesiriyle Necef'teki en önde gelen müçtehitlerden Hasan eş-Şîrâzî'nin verdiği, İranlıların tütün içmelerinin haram olduğuna dair fetva halkı galeyana getirmiş, ülke genelinde imtiyazın iptali için protestolar başlamış, hatta bizzat şahın sarayındaki nargileler dahi tahrip edilmiştir²³³. Tepkiler o kadar şiddetlidir ki Tebriz sokaklarındaki bazı afişler, protestoya katılmamaları hâlinde ulemayı ölümle tehdit etmektedir²³⁴. Şahın geri adım atması ve imtiyazı feshetmesi ile olaylar durulmuştur. Fesih nedeniyle şirkete ödemek zorunda kaldığı tazminat için yine İngiliz bankasına borçlanmak zorunda kalan şah, istibdat rejimini daha da ağırlaştırmıştır. Bununla beraber Tütün Protestosu, İranlıların, ulusal kaynakların peşkeş çekilemeyeceği ve istibdat rejiminin sınırlandırılması gerektiğine dair bir bilinç geliştirdiğini göstermiştir²³⁵.

2.3.MEŞRUTİYET DEVRİMİ: ÖNCESİ VE SONRASI

19. yüzyıl, İran'lı entelijansiyanın (*ruşenfikren*) olduğu, bunların modern kurumsallaşma arayışına yöneldiği ve halk nezdinde belirli bir tabana sahip olmaya başladığı bir dönemdir. Özellikle yüzyılın son çeyreğinde monarşinin sınırlandırılmasına yönelik anayasalcı talepler, söz konusu entelijansiyanın yurtdışında basılan gazeteleri vasıtasıyla dillendirilmeye başlanmıştır. Seküler entelijansiyanın önde gelen isimlerinden Mirza Melkum Han, Londra'da çıkardığı *Kanûn* gazetesinde İslâmî ve Batılı siyasal kavramları birbirine eklemleyerek idarenin "kanunî"liği üzerinde

²³² Karadeniz, *İran Tarihi (1700 – 1925)*, a.g.e., s. 411.

²³³ Cengiz Kallek, "Hasan eş-Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. 16, s. 355. İran'ın Şîî halkı üzerinde oldukça etkin olan Şîrâzî, İranlı siyasal otoritelere karşı, dönemin panislâmizm akımının tesiriyle mezhep farklılıklarına rağmen İslâm dünyasının Osmanlı egemenliği altında birleşmesi gerektiğini düşünmektedir (a.yer.).

²³⁴ Martin, a.g.e., s. 41.

²³⁵ Karadeniz, *İran Tarihi (1700 – 1925)*, a.g.e., ss. 412-413.

durmuştur. Mevcut sorunların çözümü için monarşinin ve hükümetin kanun ile sınırlandırıldığı bir siyasal sistemi elzem görmüştür²³⁶. Batılı pozitivistlerden oldukça etkilenen Melkum Han, Avrupa’da yalnız metaların değil, insanların da toplumsal “fabrikalar”da işlenmesiyle mühendisler ve düşünürler üretildiğini söylemektedir. Ona göre insan fabrikalarının en etkinini ise devlet aygıtına yön veren ve Avrupa’daki düzenin, refahın ve ilerlemenin kaynağı olan “bürokrasi”dir²³⁷.

Seküler entelijansiyanın bir diğer etkin ismi Ağa Han Kirmanî’dir. Kirmanî’nin önemi daha ziyade panfarsizmin öncüsü olmasıdır. Yazar, Gobineau’nun “Aryancılık” görüşlerinden de etkilenmiş ve ülkenin geri kalmışlığının nedeni olarak gördüğü İran’ın İslâmî tarihine açıkça saldırmıştır. Zerdüştlüğün İranlılara en uygun din olduğu kanaatini dile getirmiştir. İlkesel olmaktan ziyade pragmatik sebeplerle meşrutî rejimi desteklemiş, bu sayede Kaçar hanedanının ve ulemanın etkinliğinin bertaraf edilebileceğini düşünmüştür²³⁸. Aynı dönemde Azerbaycanlı ünlü oyun yazarı ve modernist Mirza Feth Ali Ahundzâde de bu tarz bir Fars milliyetçiliğinin kurucularından olmuştur. Ahundzâde, her ne kadar eserlerini Azerî Türkçesi ile yazsa ve Rusya’ya bağlı bir tutum takınsa da kendisinin köken olarak Fârîsî olduğunu iddia etmiş; İslâm öncesi İranı’na karşı nostalji geliştiren yazarların başında yer almıştır. Öyle ki Arap harflerinin terkedilmesi ve yerine Latin ve Kiril alfabelerinin karışımı olan yeni

²³⁶ 1890’da şöyle yazmaktadır: “Eğer bir dininiz varsa kanun talep edin! Devlet tarafından tutuklandıysanız kanun talep edin! Eviniz yıkıldıysa kanun talep edin! Maaşlarınız yağmalandıysa kanun talep edin! Konumunuz ve haklarınız başkalarına satıldıysa kanun talep edin! Bir aileniz varsa kanun talep edin! Bir şeye sahipseniz kanun talep edin! Fakirseniz kanun talep edin! İnsansanız kanun talep edin!” (aktaran Tavakoli-Targhi, a.g.e., s. 136).

²³⁷ Vahdat, *God and Juggernaut...*, a.g.e., ss. 31-32. Meşrutiyet Devrimi esnasında bir devrim kahramanı olarak selamlansa da Melkum Han’ın siyasal davranışında fırsatçılık baskın bir karakter özelliğidir. Adı, ülkeyi kendi şahsî çıkarlarını da hesaba katarak Reuter imtiyazına sokmasının yanı sıra millî piyango vurgunu gibi yolsuzluklarla da anılmıştır. Uzun süredir sürgün hayatı yaşadığı bir dönemde, 1896’da Nâsirüddin Şah’ın öldürülmesinin ardından yeniden idarî bir görev alma umuduyla *Kanûn* gazetesindeki yazılarındaki kışkırtıcı üslûbundan vazgeçmiş, Roma elçiliği görevine tayini gündeme gelince de gazeteyi kapatmıştır. İtalya’daki bu diplomatik göreve atandıktan sonra da İran iç siyaseti hakkında yorumda bulunmaktan kaçınmıştır. Bkz., Hamid Algar, “Mirza Melkum Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2005, C. 30, ss. 164-166.

²³⁸ Mangol Bayat, “Aqa Khan Kermani”, *Encyclopedia Iranica*, 1986, <http://www.iranicaonline.org/articles/aqa-khan-kermani>, (31.08.2018).

bir alfabenin getirilmesini önermiş; bu önerisi ile 20. yüzyılda Türkiye’de ve Rusya’ya bağlı İslâm ülkelerinde gerçekleştirilecek harf reformlarının öncüsü olmuştur²³⁹.

Yine de sadece İran’da değil, tüm Orta Doğu’da ses getiren en etkin isimlerden biri seküler entelijansiya arasından değil, din adamları arasından çıkmıştır. Bu kişi, kökenleri üzerine tartışmalar olsa da Afgan ve Sünnî olduğunu söyleyen Cemâleddin-i Afgânî’dir. Afgânî, sömürgeci güçlere karşı İslâm birliğini savunmuş, kavmiyetçiliği (milliyetçilik) bu birliğin önüne geçmeyeceği ölçüde onaylamıştır²⁴⁰. İran’a yönelik siyasal hedefleri ise mutlakî rejime karşı anayasal düzeni kurdurmak, yabancı müdahalelerine karşı ulusal bir direniş tertiplemek, İran ve Afganistan’ın birliğini sağlamaktır²⁴¹.

19. yüzyılın modern entelektüellerinin Kaçar monarşisinin ve hükümetinin geleneksel işleyişine karşı geliştirdiği muhalefet çok önemlidir. Bu sınıf, hükümdarın keyfî idaresinin yerine hukukun üstünlüğünü, siyasal kararların seçilmiş temsilcilerce alınmasını, özel mülkiyetin dokunulmaz olmasını ve “geleneksel cemaat manipülasyonu sanatının yerini modern toplum mühendisliği biliminin” almasını talep etmiş ve Meşrutiyet Devrimi sonrasında da bunları ilkesel hâle getirmiştir²⁴². Abrahamian’a göre, yine de Meşrutiyet Devrimi’nin esas itici gücü, sömürgeci nüfuzunun ekonomik açıdan zarar verdiği *bazaari*’ler ve “anti-devletçi” ulema’dır; seküler entelektüeller yalnızca bunların danışmanları konumunda kalmışlardır ve devrimci kitleler Batılı sembollerle değil, İslâmî sembollerle ve geleneksel adalet anlayışıyla harekete geçmişlerdir²⁴³.

²³⁹ Hamid Algar, “Ahundzâde, Mirza Feth Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, ss. 186-190. Ahundzâde, arı bir Farsça ile yazmaya özen gösteren Kaçar Prensi Celâleddin Mirza’ya yazdığı bir mektupta, kendisinin alfabe reformu önerilerinden bahsederken şöyle söyler: “Acaba bir kimse çıkıp da halkımızı, bin yıllık geçmişimizin âdil hükümdarlığını ve yüce şanın mahveden şu Araplar’ın menfur âdetlerinin boyunduruğundan kurtarmak davasında bize katılır mı?” (aktaran Algar, “Ahundzâde...”, a.g.md, s. 189).

²⁴⁰ Hayreddin Karaman, “Efgânî, Cemâleddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 462.

²⁴¹ Karaman, a.g.md., ss. 463-464.

²⁴² Ervand Abrahamian, “The Causes of the Constitutional Revolution in Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 3 (1979), ss. 386-387 ve s. 412.

²⁴³ Abrahamian, “The Causes...”, a.g.m., s. 413. Bernard Lewis, Müslüman dünyada modern siyasal kavramların İslâmî bir çerçeve içinde yeniden üretildiğini vurgulamıştır. Örneğin, “hürriyet” kavramının geleneksel İslâmî toplumda sadece hukukî bir karşılığı vardır ki o da kölelik durumunun zıttını ifade

Meşrutiyet Devrimi'ne kadar İran'da modern devletin inşası, patrimonyal meşruiyeti çoktan çözülmüş, ancak yine de bu iddiasını sürdüren bir hanedan ve bürokrasi ile sürdürülmeye çalışılmıştır. Rusya'da da oluşturulan modern kurumların ise patrimonyal bir kültürel zeminde işlediği görülmektedir. Ancak Rusya kurumlarını, arka plandaki patrimonyal kültürel sürekliliğe rağmen fizikî olarak geleneksel olandan modern olana taşıyabilmiştir. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, İran'da siyasal otoritenin tesis ettiği modern kurumlar ya kâğıt üzerinde vardılar ya da idareleri belirli akraba gruplarının elinde babadan oğula devreden, çoğu modern bürokrasisi olmayan ve arşiv sisteminden yoksun yapılarıdır²⁴⁴. Celal Metin'in İranlı modernistlere ilişkin şu noktanın altını çizer²⁴⁵: İranlı reformcu, geleneksel siyasal seçkinler arasında genellikle yalnız kalan, projelerini yasal ve kurumsal bir zemine taşıyamayan ve bunları ancak kişisel hırs ve çabalarıyla sürdürebilen, muhalefetle düşürüldükten sonra da modernleşme hamlesi yerine gelenlerce durdurulan bir kişidir. Ayrıca İranlı reformcular, çoğunlukla sürgünde yaşayan ve gelir tabanı tüccar sınıfı olan kimseler olduklarından, bu kesimlerin ve ulemanın tepkilerine karşı daha duyarlı olmuşlar, devlete karşı tavır alan daha liberal eğilimleri benimsemişlerdir. İran'ın aksine Rus devlet adamı, burjuvaziye veya ruhban sınıfına yönelik duyarlılık seviyesi oldukça düşük bir sınıfın üyesidir ve liberal eğilimli değildir. İran'a has bu aksak modernleşme meşrutiyet rejiminde de aşılammış, devlet inşası daha ziyade Rıza Şah dönemini beklemiştir.

Meşrutiyet Devrimi'ne giden yolda Muzafferüddin Şah'ın kötü yönetiminin (1896 – 1907) payı büyük olmuştur. Şah ve çevresindekiler modern kurumsallaşmayı sürdürmek ve rasyonel ekonomik yatırımlar yapmak yerine, yabancı imtiyazlarla şahsî servetlerini artıracak şekilde ülkeyi adeta satışa çıkartmışlardır. Hatta ülke petrollerine ilişkin verdikleri imtiyazlar sebebiyle şah ve Sadrazam Ali Asgar Han, İngiltere tarafından çeşitli nişanlarla taltif edilmişlerdir²⁴⁶. İngiliz donanmasının kömür yakıttan petrol yakıtına geçmesiyle 20. yüzyılın başından itibaren Britanya, İran'da petrol

etmiştir. Lewis, "Geleneksel Müslümanlar için tiranlığın karşıtı özgürlük değil adaletti" der (Bernard Lewis, *300 Yıldır Sorulan Soru: Hata Neredeydi?*, çev. Harun Özgür Turgan, Serpil Bilbaşar, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2010, s. 78).

²⁴⁴ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., ss. 13-14.

²⁴⁵ Metin, a.g.e., ss. 164-165.

²⁴⁶ Karadeniz, *İran Tarihi (1700 – 1925)*, a.g.e., s. 422.

aranmasına önem vermiştir. Bu süreçte yaşanan bir gelişme, İran'da “modern devletin” henüz var olmadığına dair en açık kanıttır: Şah, 1901'de İngiliz d'Arcy'ye, 200.000 altın franka ek olarak hasılatın %16'sı karşılığında Huzistan bölgesinde petrol arama imtiyazını veren sözleşmeyi imzalamıştır. Raymond Furon, sonradan geriye dönük olarak bakıldığında petrol gibi büyük bir imtiyaza karşılık elde edilen bu meblağın çok düşük görüldüğünü, ancak o gün için durumun farklı olduğunu belirtir. Zira üzerinde petrol aranacak olan Huzistan bölgesi kâğıt üzerinde şaha, gerçekte ise merkezden bağımsız hareket eden Muhammereh şeyhine ve Bahtiyarî aşiretine aittir. Dolayısıyla Muzafferüddin Şah, üzerinde hiçbir egemenliğinin olmadığı bir toprağı d'Arcy'e pazarladığından kendisini oldukça avantajlı görmekte iken d'Arcy, bir ara aldatıldığını bile düşünmüştür²⁴⁷. Gerçekten de bu imtiyaz, 1905'te ve Meşrutiyet devrinde Bahtiyarîler'in kendi çıkarlarına uygun olarak yaptıkları ayrı anlaşmalar ile sürdürülecek ve Rıza Şah'a kadar devletin üretiminden pay alamadığı petrol, bundan sonra da İran'ın ulusal egemenliği açısından en büyük sorun olmaya devam edecektir.

Neticede 1906'da fitili ateşlenen Meşrutiyet Devrimi, modern bir devletin egemenlik iddiasından yoksun, geleneksel meşruiyeti de yok olmuş bu hanedana karşı şehirli ticaret sınıfının başını çektiği bir sosyal patlamayı ifade etmektedir. 20. yüzyılın başında İran'da sanayileşme yaygın olmadığından toplumun orta sınıfını tüccarlar ve zanaatkârlar teşkil etmektedir. Bunlar ise kapitülasyonlara ek olarak, ulusal gümrüklerin idaresi kendilerine devredilmiş olan Belçikalı memurların Rusya lehine yaptıkları tarife düzenlemeleri nedeniyle ciddi bir darboğaza girmişlerdir. Bu nedenle devrimin etkin gücü bu orta sınıftır²⁴⁸. Ayrıca 19. yüzyılın sonundan itibaren köylü ve göçebe akınlarıyla Tahran nüfusu bir hayli artmıştır. Payitahtın yeni sakinleri genellikle niteliksiz işgücünü oluşturmuş, yoksullaşmayı artırmıştır. 1903'te tahıl fiyatlarını yükseltmeye yönelik istifçilik, bunların ana gıda maddesi olan ekmeğin fiyatını artırdığından, Tahran sokaklarında ekmek protestoları yayılmaya başlamıştır. Bu protestocu fakir kitleler, devrimin insan gücünü oluşturacaktır²⁴⁹. Bunlar Fransız Devrimi'nin yıkıcı gücü olan “baldırı çıplaklar” (*sans-culottes*) ile benzer bir işleve

²⁴⁷ Raymond Furon, *İran*, çev. Galib Kemali Söylemezoğlu, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943, ss. 202-203.

²⁴⁸ Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar (1906 – 1911)*, çev. Ramin Cabbarlı - Türkan Urmulu, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, ss. 111-112 ve s. 115.

²⁴⁹ Garthwaite, a.g.e., s. 195.

sahip olmuşlardır. Ulemanın o günkü durumu da devrimin patlamasında etkin bir sebeptir. Vanessa Martin, 1905'e gelindiğinde İran ve Atabat'taki ulemanın en ileri gelenlerinin ya ölmüş ya da duruma müdahil olamayacak kadar yaşlı olduklarını, bu nedenle hükümetin artan baskı ve kötü yönetimine karşı ulema nezdinde birleşik ve tutarlı bir cephe açılmadığını ileri sürmektedir²⁵⁰. Eğer ulema, geçmişte olduğu gibi siyasal merkez üzerinde etkin bir baskı gücü olabilseydi, belki de siyasal otorite devrim olmadan geri adım atabilecek durumdadır. Olayları tetikleyen dışsal bir sebep ise 1904-5 Rus-Japon Savaşı'nın Rusya'nın ağır yenilgisiyle sonuçlanmış olmasıdır. Savaş sürecini Hindistan'dan kaçak yollarla ülkeye sokulan gazetelerden takip eden İran entelijansiyası için Batılı bir sömürgeci güce karşı Japonya'nın zaferi, kendi Asyalı ülkelerinin de kurtuluşunun mümkün olması açısından büyük bir umut kaynağı olmuştur. Tüm dünyada mutlakîyetin kalesi olan Rus İmparatorluğu'nun Japonya karşısında geri kalmış olmasını, Japonya'nın anayasal bir rejime sahip olmasına bağlamışlardır²⁵¹.

1905'te Tahran Valisi'nin, belirlenmiş fiyatların üzerinde satış yapan bazı *bazaari*'ler üzerinde uyguladığı şiddete karşı başlayan protestolar devrimin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Önde gelen müçtehitlerden Seyyid Muhammed Tabatabaî'nin, içeriği tam olarak belli olmasa da dillendirdiği bir "Adalet-hâne" kurulmasına yönelik talebin şah tarafından sürüncemede bırakılması protestoların dozunu artırmıştır. 1906'da her kesimden 12-14 bin civarında protestocunun Britanya konsolosluğunun bahçesinde toplanmaları (bir tür *bast* eylemi)²⁵² ve burada anayasal rejim ve meclis talebi üzerinde bir uzlaşmaya ulaşmaları üzerine Muzafferüddin Şah daha fazla direnemeyerek kurucu meclisin açılmasını onaylamıştır. Meclisin hazırladığı anayasayı ise onaylamayı geciktirmiş, söz konusu metin ancak onun ölümünden sonra, 1907'de oğlu Muhammed Ali Şah tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girmiştir.

²⁵⁰ Martin, a.g.e., s. 57.

²⁵¹ Ali Mirsepassi, *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, s. 59.

²⁵² Bu vesileyle bir kez daha İranlıların yabancı misyonların mülklerine yönelik pervasızlığına dikkat çekilmelidir.

Büyük ölçüde Belçika Anayasası'na dayanan İran'ın bu ilk anayasası, her ne kadar kendisine riayet edilmediyse de yasal olarak 1979'a kadar varlığını sürdürmüştür²⁵³.

İran Meşrutiyet Devrimi, salt 1905'te başlayarak 1907'de anayasanın ilânı ile sonuçlanan bir süreç değildir. Devamında devrimi yapan toplumsal grupların kendi aralarında ayrışmaları, hatta bazılarının karşı devrime yönelmeleri, dış müdahaleler ile şekillenen bir iç savaş, şahın tahttan indirilmesi gibi olaylarla 1911'e kadar sürmüştür. Devrim, şehirli zanaatçılar ve tüccarlar (*bazaari*'ler), ulema, entelijansiya, şehirli yoksul işçiler ve bir kısım aşiret üyelerinin siyasal otoriteye karşı, daha çok "halkçı" (*populist*) ittifakı ile gerçekleşmiştir²⁵⁴. Nəcəf'teki önde gelen müçtehitlerden Ahund Molla'nın yine Nəcəf'teki iki büyük müçtehitle beraber verdiği meşrutiyet hareketini destekleyen fetva, bunun için mücadele etmeyi bir nevi cihad, buna karşı çıkmayı ise irtidad (dinden dönme) saymıştır²⁵⁵. Bununla beraber anayasanın ilânından sonra taraflar ayrışmaya başlamıştır. Anayasanın İran milletini tanımlama şekli itibariyle tüm İranlıların hukuken din farkı gözetilmeksizin eşit statüye getirilmesi, Şeyh Fazlullah Nuri'nin başını çektiği bir ulema muhalefetini meşrutiyetçilerden koparmıştır. Fazlullah Nuri'nin, şeriattan kaynaklanmayan ve yabancı orijinalinden uyarlanan hukukun gayrimeşru olduğuna dair argümanı, meşrutiyetçilerin karşı argümanlar üreterek yaptıkları tüm savunmalara karşı oldukça tesirli olmuştur²⁵⁶. Buna ek olarak 1908'de başlayan ekonomik sarsıntılar nedeniyle Tahran'daki *bazaari*'ler arasında meşrutiyetçilik popülaritesini kaybederken, "istibdat" kavramı birden bire tekrar olumlu bir anlam kazanmış ve işlerin daha iyi gittiği bir idare tarzı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır²⁵⁷. Bu arada, 1907'de Britanya ile Rusya arasında varılan uzlaşma ile Meşrutiyet Devrimi bir sarsıntı daha geçirmiştir. Bu tarihe kadar İran ve Afganistan üzerindeki nüfuz alanları konusunda birbirleriyle çatışan bu iki ülkenin, hem Rusya'nın Japonya yenilgisi ve ardından 1905 Devrimi ile zayıf düşmüş olması hem de Almanya'nın kuşatılması amacıyla vardığı

²⁵³ Keddie, *Roots of Revolution...*, a.g.e., ss. 73-74.

²⁵⁴ John Foran, "The Strengths and Weaknesses of Iran's Populist Alliance: A Class Analysis of the Constitutional Revolution of 1905 – 1911", *Theory and Society*, Vol. 20, No. 6 (1991), s. 803.

²⁵⁵ Hamid Algar, "Ahund Molla", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, s. 186.

²⁵⁶ Martin, a.g.e., ss. 137-138.

²⁵⁷ a.g.e., s. 166.

uzlaşa, İrani entelektüeller tarafından “Cinayet Anlaşması” olarak anılmıştır²⁵⁸. Zira bu uzlaşaya göre Britanya İran’ın güneyi, Rusya ise kuzeyi üzerinde belirli nüfuz alanları tespit etmekte, bu alanlar dâhilinde birbirlerinin işlerine müdahale etmeyeceklerini taahhüt etmekte; ayrıca İran’ın dış borçlarının ödenmesini sağlamak üzere ülkenin gümrükleri, balıkçılık, posta ve telgraf idarelerinin gelirlerini kendi denetimleri altındaki bankalara aktarmaktadırlar²⁵⁹.

Meşrutiyetçilerin birbirlerine düşmesi ve Rusya’nın da Liakhof komutasındaki Kazak birlikleriyle kendisini desteklemesi üzerine Muhammed Ali Şah, meşrutiyetçilere karşı bir iç savaş başlatmıştır. Meclisin de bombalandığı bu iç savaşta, özellikle Tebriz’deki olmak üzere ülke geneline yayılmış ve yerel yönetimleri ele almış olan “eyalet encümenleri” başarılı bir halk direnişini örgütleyebilmişlerdir²⁶⁰. Meşrutiyetçilerin zaferi üzerine de 1909’da şah tahttan indirilerek, yerine oğlu Ahmed Mirza geçirilmiştir. Bu dönemin en önemli olaylarından biri, meşrutiyete ilk başta destek verip ardından şiddetle direnen din adamı Şeyh Fazlullah Nuri’nin idamıdır. Tavakoli-Targhi’ye göre, İran tarihinde ilk defa ortodoks bir din adamının kamu önünde asılması, Fransız Devrimi sonrasında XVI. Louis’in idam edilmesiyle kültürel açıdan eşit nitelikte bir olaydır. Zira bundan sonra *millet-i İran* kavramı siyasal hayatın merkezine yerleşmiş, artık otoriter, İslâmcı veya halkçı siyasal akımlar siyasal projelerini kaçınılmaz olarak bu kavrama dayandırmaya başlamışlardır²⁶¹.

Fazlullah Nuri olayının da gösterdiği gibi İran uleması meşrutiyete karşı tutumunda yekpare değildir. Hatta “herhangi bir grup entelektüelden daha birleşik bir blok” oluşturmamışlardır²⁶². Martin’e göre bunun nedeni, ulemanın gelir tabanını oluşturan kitlelerin tutumunda aranmalıdır. Zira müçtehitler, vakıflar aracılığıyla iş yürütmeleri için özellikle tüccarlardan vergi ve bağışlar almaktadırlar ve devrim

²⁵⁸ Karadeniz, *İran Tarihi (1700 – 1925)*, a.g.e., s. 454.

²⁵⁹ Firuz Kazemzadeh, “Anglo-Russian Convention of 1907”, *Encyclopedia Iranica*, 1985, <http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-russian-convention-of-1907-an-agreement-relating-to-persia-afghanistan-and-tibet>, (31.08.2018). Anlaşmaya göre Kasr-ı Şirin-İsfahan-Yezd-Kahek ve Rusya-Afganistan sınırının keştiği noktaya kadar olan hattın kuzeyi Rusya’nın; Afgan sınırından başlayarak Gazik-Bircend-Kirman-Bender Abbas hattının güneyi Britanya’nın nüfuz alanı olarak belirlenmektedir. Bu ikisinin arasında ise bir tampon bölge yer almaktadır (Kazemzadeh, a.g.md.).

²⁶⁰ Cezani, a.g.e., ss.130-134.

²⁶¹ Tavakoli-Targhi, a.g.e., s. 142.

²⁶² Axworthy, a.g.e., s. 258.

süresince bu kesimin olumlu veya olumsuz tutumları nedeniyle ulemanın da bir birliğinden bahsedilememiştir²⁶³.

Aşiretler açısından da benzer bir durum söz konusudur. İç savaş süresince Şahsevenler'e bağlı aşiretler monarşinin yanında durduysa da Bahtiyarîler, devrimcileri destekleyen en önemli güçlerden biri olmuştur. Ne var ki sonrasındaki gelişmelere bakıldığında Bahtiyarîler'in, meşrutiyet hükümetlerinin modern merkezî devlet kurması önündeki en büyük engellerden biri hâline geldiği anlaşılmaktadır. Daha önce Muzafferüddin Şah'ın, üzerinde fiili egemenliğinin olmadığı Bahtiyarî toprakları üzerinde petrol arama imtiyazını 1901'de d'Arcy'e verdiğiinden bahsedilmişti. D'Arcy egemenliğe ilişkin bu sorunu anladığında, 1905'te Bahtiyarîler ile başka bir anlaşma yapmıştır. 1909'da Bahtiyarî arazisinde petrol bulunmasının ardından, D'Arcy ile yapılmış olan anlaşma gereği aşiret reislerine (ilhanlar) çıkarılan petrole ilişkin kârın %3'ünü veren yeni bir anlaşma daha yapılmış ve *Anglo-Persian Oil Company* (APOC) kurulmuştur. Merkezî hükümet ise buna karşı resmî bir protesto yayımlamak dışında bir eylemde bulunamamıştır²⁶⁴.

Amaçları açısından ele alındığında İran Meşrutiyet Devrimi başarılı bir hareket sayılmamaktadır. Bijan Cezani'ye göre devrimin amaçları siyasî, iktisadî ve toplumsal olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktaydı. Siyasî amaçları, yabancı müdahalesinin olmadığı tam bağımsız bir devlet, millî meclis idaresi, eyalet ve vilayet encümenleri vasıtasıyla demokratik siyasal katılma, monarşinin yetkilerinin sınırlandırılması, bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasıydı. İktisadî amaçları ise yabancılara tanınan imtiyazların sonlandırılması ile yerli tüccarların kayırılması, sanayileşme ve büyük toprak sahipliğinin sınırlandırılmasıydı. Devrim toplumsal açıdan da sağlık ve kültür alanındaki gelişmeleri hedeflemişti²⁶⁵. Devrim sonucunda bu hedeflerin en önemlileri gerçekleşmemiş, özellikle ülkenin yabancı müdahalelerinden kurtarılması hedefi tersine sonuç vermiştir. Yine de devrim, İran'ın bundan sonraki siyasî hayatı açısından bir dizi kavramsal dönüşümü gerçekleştirebilmiştir. Bundan

²⁶³ Martin, a.g.e., ss. 195-196.

²⁶⁴ Stephanie Cronin, *Tribal Politics in Iran: Rural Conflict and the New State, 1921 – 1941*, New York: Routledge, 2007, ss. 136-137.

²⁶⁵ Cezani, a.g.e., ss. 254-266.

sonra, İranlı siyasal aktörler için bir meclisçe üretilen kanunî mevzuata dayanan merkezî bir siyasal otoriteye ilişkin beklenti artmıştır. Diğer taraftan geçmişte Osmanlılara ve Özbeklere karşı Şîî bloğunu oluşturma iddiasındaki “İranlılık”, bundan böyle içeride siyasal otoritenin, dışarıda ise Batılı güçlerin İran halkının egemenliğine yönelik müdahalelerine karşı çıkan, etnik ve dinî farklılığın öneminin giderek azaldığı laik bir kimliğe dönüşmüştür²⁶⁶. Özellikle iç savaş sırasında şahın kan dökmekten çekinmemesi nedeniyle devrimci entelijansiya ile geleneksel monarşi arasındaki tüm bağlar kopmuştur. Bu dönemde yurt dışına çekilenlerden bir grubun İsviçre’de kurduğu ve kaçak yollarla İran’a soktuğu *Sur-ı İsrâfil* gazetesi, o ana kadar ki modernleşme sürecinde marjinal olarak değerlendirilen birçok fikri İran entelektüellerinin düşüncelerinde merkezî bir yere taşımıştır. Artık şahın devrilebileceği kabul edilmiş, “ulus”, “vatan” gibi kavramlar siyasî yazma sokulmuştur²⁶⁷. Tüm bunlar İran’da uluslaşma sürecini doğurmuştur. İlerleyen yıllarda ulusal bütünlüğün korunması açısından bunun faydaları görülmüştür. 1917’de Çarlığın yıkılmasının ardından Rusya sınırları içerisinde kalan Bakü Azerbaycanı’nda örgütlenen milliyetçiler, İran Azerbaycanı’nı da topraklarına katıp Büyük Azerbaycan’ı kurmak için ülkelerindeki İranlı Azerî göçmenlere yönelik propagandalar yaptılarsa da bunları ikna etmede başarısız olmuşlardır. Zira İranlı Azerîler, İran’ın kalaniyla daha fazla tarihsel bağlara sahip olduklarını düşünmüşler, İran’ın şanlı geçmişinin Azerî Türkleri’nin idaresi altında yaşandığını vurgulayarak buraya yönelik bir aidiyet tavrı takınmışlardır²⁶⁸.

İran’da meşrutiyet idaresi, mutlakiyet rejiminden devraldığı yapıların modern kurumsallaşmasını tamamlayamamıştır. Abrahamian’ın da belirttiği gibi söz konusu başarısızlığın nedeni, merkezî devlet aygıtının bulunmayışıdır. Zira yeni rejimin “bakanları vardı, ama gerçek bakanlıkları yoktu”²⁶⁹. İstanbul’daki İran Sefareti’nde görevli bulunan Han Melik Sasanî’nin tanıklığına göre, 1920’de buraya büyükelçi olarak atanan İran’ın eski hariciye nazırı, asıl yetkili olan Tahran’daki nezarete

²⁶⁶ Garthwaite, a.g.e., s. 202.

²⁶⁷ Pardis Minucheher, “Sur-i İsrâfil in Exile: Modern Definitions of Monarchy”, *Iranian Studies*, Vol. 42, No. 3 (2009), ss. 389-408.

²⁶⁸ Touraj Atabaki, “Mustarip Ziyaretçiler: Çar İmparatorluğu’nun Sınırlarında İran Madunları”, *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran’da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, çev. Serhan Afacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 65-66.

²⁶⁹ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 73.

danışmaksızın İstanbul'dan İran'ın ABD ve Rusya'daki diplomatik misyonlarına konsoloslar atamaktadır²⁷⁰. Yine bu dönemlerde İran'da bulunan ve gözlemlerini aktaran Osmanlı vatandaşı Cemil Said Bey, İran meclisinin önündeki en acil konulardan birinin merkezî bütçeyi çıkarmak olduğunu belirtmektedir. Zira yazara göre şahın memurlarına keyfî olarak verilen maaşlar belirli bir bütçeye dayanmamakta, muhasebe kayıtları tutulmamakta, bu nedenle resmen memuriyet yapmadıkları hâlde nesilden nesile aktarılan maaşlarla geçinenler bulunmaktadır²⁷¹. Aynı dönemde yabancı unsurlar bile egemenliği Tahran'dan öteye geçmeyen merkezî hükümet yerine, doğrudan çevre unsurlarla temasa geçerek anlaşmalara varmaktadırlar. Bahtiyarîler'in İngilizlerle imzaladıkları petrol anlaşmasından yukarıda bahsedilmişti. Ancak bu, aynı aşiretin merkezin bilgisi dışında yürüttüğü tek diplomatik eylem değildir. Bahtiyarîler'in Osmanlılar ile anlaşarak bu devletin Şattü'l-arap üzerindeki egemenliğini tanıdıkları da bilinmektedir²⁷².

Birinci Dünya Savaşı Meşrutiyet İrani'nı aynı yapısal sorunlarla boğuşurken yakalamıştır. Savaşın başlangıcında İran tarafsızlığını ilân etmiştir. Ancak ülkenin kuzeyinin fiilen Rus ordusunun işgali altında olması ve 1907'de Rusya ve Britanya'nın ülkeyi nüfuz alanlarına bölmeleri nedeniyle Osmanlı ve Alman imparatorlukları bu ülkeyi bir savaş alanı olarak değerlendirdiklerinden, İran için tarafsızlık ölü doğmuş bir siyaset olmuştur²⁷³. Ayrıca İranlı siyasetçilerin Rusya'ya karşı tavırları, onları İttifak Devletleri'ne yakınlaştırmıştır. Rus birliklerinin 1915'te Tahran'a yürümesi üzerine şehri terk eden siyasî grupların "Muhaceret" dönemi başlamış, Rusya'nın işgali genişledikçe sürekli olarak yeni bir şehre göç etmek zorunda kalan bu muhacirlerin

²⁷⁰ Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Klasik, 2006, ss. 109-110. Sasanî'nin aktardığı bir diğer olayda ise büyükelçi İstanbul'dan ayrılırken, geçmişte devlet mühürleriyle sahtecilik yapmaktan suçlu bulunan birini konsolos olarak tayin edip ardında bırakmıştır. Ne var ki söz konusu konsolosun evrakta sahtecilik sicilinden haberdar olan Bâbîâli, İran misyonundan gelen resmî yazıları dikkate almamaya başladığından, bu dönemde İstanbul'daki İranlılar'ın alım-satım, miras ve diğer çeşitli bürokratik formaliteler gerektiren işleri askıya alınmış, İranlılar bundan dolayı büyük zarara uğramışlardır (Sasanî, a.g.e., s. 163). İran konsolosluğunu dikkate almayanın, aynı dönemde işgal altında çalışan bir hükümet olduğunun altını çizmek gerekir. Yani 1920'lerin başında İran bürokrasisinin uluslararası saygınlığı çok düşük düzeydedir.

²⁷¹ Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, haz. A. Ergun Çınar, İstanbul: Kitabevi, 2014, s. 31.

²⁷² Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 76.

²⁷³ Mansoureh Etehadıyyeh, "İran Geçici Hükümeti", *İran ve I. Dünya Savaşı: Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 9.

kurdukları Geçici Hükümet, bir ara Osmanlı Irakı'na da yerleşmiştir²⁷⁴. 1917'ye kadar İran üzerinde başarılı harekâtlar yürüten Osmanlı birliklerinin geri çekilmesinden sonra Geçici Hükümet de sona ermiştir.

Savaş sonrasında da İran'ın iç ve dış siyasal bunalımları, Rıza Şah'ın diktatörlüğüne giden yolu açmıştır. Bolşevik Devrimi'nin ilk yıllarında Rusya'nın İran'dan çekilmesinin ardından, savaş sonrası İran'da tek etkin nüfuz sahibi devlet Britanya olmuştur. Britanya hükümeti Ruslarla gerçekleştirdiği 1907 ve 1915 uzlaşmalarının feshedildiğini bildirmiş ve imparatorluğunun Akdeniz'den Hindistan'a kadar uzanan hattında en zayıf halka olarak gördüğü İran'ı (İran savaş sonrasında fiilen İngiliz işgali altındadır) malî ve askerî açıdan tahkim etmeye yönelmiştir. Bu konuda Tahran'daki meclisten ve devam etmekte olan Paris Barış Görüşmeleri'nin katılımcılarından gizli olarak İngiliz temsilcileri, Sadrazam Hasan Vusuk ile 1919'da bir antlaşma imzalamışlardır. Antlaşmaya göre İran, askerî ve malî teşkilâtının idaresini İngiliz müşavirlere bırakacaktır. Antlaşmanın açığa çıkması üzerine gerek İranlı siyasetçiler gerek Paris'teki konferansın katılımcıları öfkelenmişlerdir. Tepkilere karşı İran hükümeti ve Britanya, İran Anayasası'nın 14. maddesinin gereği olan antlaşmanın meclisçe onaylanmasını beklemeksizin İran askerî ve malî makamlarına İngiliz müşavirleri tayin etmişlerdir. Ne var ki İranlı siyasetçilerin artan tepkileri karşısında antlaşma kısa zaman içinde uygulanamaz hâle gelmiş, meclis tarafından da onaylanmayarak fesholunmuştur²⁷⁵.

1917 ile 1921 yılları arasında İran'da savaş, açlık ve Tifüs ile İspanyol gribi başta olmak üzere salgın hastalıklardan dolayı yüzbinlerce insan hayatını kaybetmiştir. Bu dönemde sadece 300.000 nüfuslu Tahran'da ölenlerin sayısı 50.000 civarındadır.²⁷⁶ Tüm bunlara ek olarak iç siyaset kurumları, tarafların uzlaşmaz çekişmeleri nedeniyle işlemez hâle gelmiştir. Bazı bölgelerde yerel "savaş ağaları" iktidarı ele almıştır. Kızıl Ordu Gilan'ı işgal etmiştir ve Tahran'ı tehdit etmektedir. Hatta İran'ın kendileri için giderek maliyetli hâle geldiğini düşünen Britanyalılar bile birliklerini geri çekmeye

²⁷⁴ Ettehadîyyeh, a.g.m., ss. 12-14 ve s. 17.

²⁷⁵ Nasrollah S. Fatemi, "Anglo-Persian Agreement of 1919", *Encyclopedia Iranica*, 1985, <http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-persian-agreement-1919>, (08.08.2018).

²⁷⁶ Djalili ve Kellner, a.g.e., s. 56.

hazırlanmaktadırlar. Abrahamian'ın deyimiyle İran artık tam anlamıyla bir “*failed-state*”tir²⁷⁷.

2.4.RIZA ŞAH'IN ASKERÎ-OTORİTER REJİMİ: NEO-PATRİMONYALİZM

Rıza Pehlevî dönemi, İran'da siyasal merkezin radikal modernleşmeyi başlatıp sürdürmesinin yanı sıra, saf fizikî zorlamaya dayanan otoriter bir rejim ile de anılmaktadır. 1941'de Müttefikler tarafından tahttan indirilmesinin toplumsal sınıflarca zorluk çıkarılmaksızın kabul edilmesi, hatta arzulanması nedeniyle Rıza Şah'm, sanki geçmişte de hiçbir toplumsal sınıfa dayanmadan iktidarını tesis ettiği düşünülebilir. Hatta onun iktidarını tamamen İngiliz desteğine bağlayanlar da olmuştur. Oysa 1921-25'in siyasal ortamında Rıza Şah, neredeyse tüm toplumsal kesimlerce arzulan bir lider tipidir. Yukarıda da belirtildiği gibi 1920'lerin başında İran'da, kendisini herhangi bir toplumsal gruba kabul ettirebilecek bir siyasal otorite kalmamıştır. Neredeyse paramparça olmuş bir ülkede şah, meşruiyet iddia edemeyecek sembolik bir figürdür ve hükümet de bütünüyle iktidardan yoksundur. Rıza Han'ın 1921'deki hükümet darbesinin ardından kademeli olarak iktidarı ele aldığı bu şartlar altında, patrimonyal veya modern anlamıyla herhangi bir siyasal meşruiyetten bahsetmek mümkün değildir. O bir karizmatik otorite olarak ortaya çıkmıştır.

İran'daki İngiliz birliklerinin komutanı olan General Edmund Ironside, bu kargaşa ortamında İngilizlerin daha fazla tutunamayacağı anlamından, kendileri çekildikten sonra belirli bir istikrar sağlayacağı umuduyla etkileyici bir askerî figür olarak gördüğü Rıza Han'ı, tamamen İranlılaştırdığı Kazak birliğinin başına geçirmiştir. Dahası, eğer Kazak birliği hükümete darbe yapmak isterse bunun karşısında durmayacağını bildirmiştir²⁷⁸. Rıza Han'ın iktidara gelişinde İngiliz desteği olarak görülen olay budur. Bununla beraber Rıza Han'ın, 1921'den itibaren başlayan yükselişinde ve nihayet 1925'te şah ilân edilmişinde, neredeyse tüm toplumsal kesimlerin ve siyasal grupların onayı olduğu görülür. Katouzian, Rıza'nın şah ilân edildiği Kurucu Meclis oturumlarında kürsüye çıkan çeşitli siyasal grupların liderlerinin konuşma

²⁷⁷ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 84.

²⁷⁸ Djalili ve Kellner, a.g.e., ss. 60-61. Abrahamian'a göre Ironside'in bu politikasından Dışişleri Bakanı Lord Curzon'ın haberi yoktur (Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 86).

metinlerinden alıntılar yapar. Liderlerin Rıza'ya yönelik övgüsü, onun merkeziyetçi bir siyaset ile ulusal devlete uyum göstermeyen unsurları terbiye etmesine ve kamu güvenliğini sağlamasına yöneliktir. Bu örnekler içerisinde en dikkat çeken, Rıza'nın ileride diktatör olmasından çekindiği için şah olmasına karşı çıkan, ancak onun kamusal faaliyetlerini överek siyasal liderliğini onaylayan Musaddık'ın sözleridir²⁷⁹:

(...) kendi evimi, kendi ailemi ve kendi halkımı koruyabilmek için, elbette Rıza Han Pehlevi isimli zata bu ülkenin başbakanı olarak görmek isterim. Çünkü güvenlik ve istikrarı görmek istiyorum; şu bir gerçek ki – geçtiğimiz iki yılda – bu adam sayesinde buna sahip olduk ve böylece kamu işlerini yürütüp toplumun çıkarlarına hizmet edebildik... ve Allah'a şükür varlığı sayesinde artık hayati işler yapmaya girişebiliriz.

Musaddık'ın da altını çizdiği gibi Rıza Pehlevî'yi bu kadar popüler yapan, 1921'den itibaren emri altındaki orduya dayanarak iç isyanları bastırması ve ardından tesis ettiği sıkıyönetim rejimi altında, komutanları vasıtasıyla ülkeyi belirli bir güvenlik ortamına kavuşturmasıdır. Rıza Han, sivil idareye ve yasallığa yönelik bir kurumsallaşmaya yönelmiş olan çağdaş Atatürk'ün aksine, sivil reformlarını dahi ordunun gelişimine adayan, bütünüyle askerî yönetim tesis etmeye yönelmiş bir liderdir²⁸⁰. 1924'te Amerikan Konsolosu'nun suikasta uğramasını bahane ederek sıkıyönetim ilân etmiş ve askerî idaresine yönelik anayasal kısıtlamaları da böylece aşmıştır. Bundan sonra, yetki ve sorumluluk alanları tam olarak ayrıştırılmadığından askerî idareciler, sivil idareciler aleyhine ülke idaresindeki nüfuzlarını sürekli olarak artırmışlardır²⁸¹. Rıza Han, iktidara gelişinden itibaren 5 yıl içinde kurduğu modern ordu ile aşiretleri merkezî denetim altına almış, merkezî hükümete vergi ödeme yükümlülüğünü söz konusu aşiretlere kabul ettirerek modern devletin inşasında önemli bir yol kat etmiştir²⁸². Siyasal manevralarıyla da kendisine şahlığa giden yolu açmıştır. O sıralarda hâlâ nüfuzlu bir sınıf olan ulemanın baskıları karşısında fazla dik başlı bir tutum takınmamış ve cumhuriyet ilân etme fikrinden vazgeçmiştir. Cumhuriyetçi

²⁷⁹ Aktaran Homa Katouzian, “Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum”, *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 19.

²⁸⁰ Stephanie Cronin, “İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921 – 26”, *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 118-120.

²⁸¹ Cronin, “İran'da Ordu...”, a.g.m., ss. 132-133.

²⁸² Tapper, a.g.e., s. 459.

taleplere karşı ilk başta kayıtsız kalmış olan ulema, Türkiye’de cumhuriyetin ilânından sonra atılan halifelîğin ilgası, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulü vb. laiklik adımları karşısında ürkümüş ve tavır değiştirmiştir. Esnafî örgütleyip sokağa dökerek yürüttüğü cumhuriyet karşıtı kampanya karşısında Rıza Han geri adım atmıştır²⁸³.

Görüldüğü gibi Rıza Şah’ın hükümdarlığı salt ulusal değil, en bireysel temelde bile güvenlik kaygısı, adem-i merkezîyetçi savrulmaların önlenmesi ve kamusal hayatın belirli bir düzene kavuşturulabilmesi için bizzat İranlı siyasal seçkinler tarafından arzulanmış ve kabul edilmiştir. Rıza Şah’ın sadece İngilizlerin desteği ile ülkenin diktatörü olduğu şeklindeki argüman, hakikatin bir veçhesini yansıtmaktadır ve ilerleyen dönemde keyfî yönetime kaymasının ardından şahın siyasal meşruiyetini reddetmek için ileri sürülmüştür²⁸⁴. 1921’deki darbeye İngiliz desteğinin çok sınırlı olduğu ve Pehlevî hanedanının kuruluşu süreci dikkate alındığında, aslında argümanın bu eksik hâliyle, Rıza’nın geniş bir siyasal seçkinler grubunun mutabakatıyla şah ve diktatör olduğu gerçeğini gölgelediği anlaşılmaktadır. Bu tam da Katouzian’ın İran siyasal hayatı için ileri sürdüğü kargaşa-keyfî yönetim-tekrar kargaşa şablonuna uymaktadır. Rıza Şah da mevcut siyasal meşruiyetin berhava olduğu ve toplumun ciddi bir kargaşa içinde bulunduğu bir dönemde iktidarı ele almış, ancak kendisi de keyfî yönetim tesis ederek, İran siyasal hayatının diğer unsurlarını gücendirmiştir. 1941’de tahttan indirildiğinde, ona karşı duyulan korku yerini sadece “rahatlama, alay etme, acı çektirme ve intikam arzusuna” bırakmıştır²⁸⁵. Bu açıdan çevre ülkelerdeki siyasal liderlerden ziyade, kendi seleflerinden olan Nâdir Şah’a benzemektedir.

Rıza Şah İran’da kurumsal anlamıyla modernleşmeyi başlatan liderdir. Döneminde kurumsallaşmanın sağlanması, bizzat kurduğu ve geliştirdiği düzenli ordu ile tahkim edilmiş siyasal merkezin tüm İran’a nüfuz etmesiyle mümkün olmuştur. Mâlîye teşkilâtını Amerikalı uzman Arthur Millspaugh’un idaresi altında modernleştirmiştir. İltizam sistemi kaldırılmış, ilk kapsamlı ulusal bütçe

²⁸³ Touraj Atabaki, “Türkiye ve İran’da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik: Karşılaştırmalı Bazı Tespitler”, *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 55-56.

²⁸⁴ Katouzian, “Rıza Şah...”, a.g.m., s. 28.

²⁸⁵ a.g.m., s. 39

oluşturulmuştur²⁸⁶. 1929'daki aşiret ayaklanmaları sonrasında şah, aşiretler üzerinde terör uygulamaya başlamış, bunları hızla merkezî denetim altına almıştır. Bunların topraklarını müsadere etmiş, reislerini haksız şekilde tutuklatmış, idam ettirmiş veya sürgüne göndermiş, böylece de merkezin gücünü artırırken bir yandan da bunların sahip olduğu toprakların büyük kısmını kendi şahsî mülkleri arasına katmıştır²⁸⁷. Yürürlüğe koyduğu zorunlu askerlik uygulamasıyla amaçladığı yalnızca asker sayısını artırmak değil, aynı zamanda İranlılar'ın aşiret bağlarını koparmak, onları Farsça öğrenilen ve konuşulan bir topluluğa dâhil etmek ve yurttaş yetiştirmektir²⁸⁸. İran petrollerinin gelirinin Bahtiyarîler'in elinden alınarak merkezî hükümete devredilmesi de bu dönemdedir. 1932'de İran hükümeti d'Arcy'ye verilen imtiyazı yeniden müzakere etmek üzere feshetmiş, yeni anlaşma bu defa merkezî hükümet ile imzalanırken anlaşma metninde Bahtiyarî hanlarının paylarına dair herhangi bir atıfta bulunulmamıştır²⁸⁹. Şah, kendisinin de uzun süre bakanlığını yapan aşiret liderlerinden Serdar Esed'i tutuklatıp hapisanede öldürttüktan sonra, 1936'da Bahtiyarî hissedarları ile bir anlaşma imzalayarak, aşiretin bölge petroleri üzerindeki tüm haklarının merkezî hükümete geçtiğini teyit ettirmiştir²⁹⁰.

Rıza Şah'ın ekonomi politikası, 1930'larda devletin İran'daki ana ekonomik aktör olmasına dayanmaktadır. Bu dönemde devlet ilk olarak tütün, şeker, çay, afyon, pamuklu dokuma, kibrit, hububat tekeli, 1936'dan itibaren de kamyon, otomobil, yedek parça, lâstik, kuru yemiş, deri vb. birçok ürünün ticaret tekeli üstüne almıştır. Bunların haricinde, özel sermaye ile yürütülemeyen maden, çimento, travesleri katranlama ve şeker fabrikalarının işletmesini üstlenmiştir. 1936'da İran'ın toplam ihracatının %45'i ile ithalâtının %74'ü devletten kaynaklanmıştır²⁹¹. Rıza Şah iktidarı ele aldığıda İran'ın neredeyse endüstrisi olmayan bir ülke olduğu düşünülür ve 1930'ların dünyasında *laissez faire* teorisinin zaten değerini yitirmiş olduğu dikkate

²⁸⁶ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 90.

²⁸⁷ Cronin, *Tribal Politics...*, a.g.e., ss. 165-166.

²⁸⁸ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 104.

²⁸⁹ Cronin, *Tribal Politics...*, a.g.e., s. 154.

²⁹⁰ a.g.e., ss. 156-157. 1941'de Rıza Şah'ın devrilmesinden sonra Bahtiyarî ileri gelenleri, bu anlaşma nedeniyle uğradıkları zararın tazminini ve müsadere edilen petrol hisselerine ilişkin yeniden düzenlemeye gidilmesini talep ederek, hukukî bir süreç başlattılsa da neticede hiçbir şey elde edememişlerdir (a.g.e., s. 158).

²⁹¹ Furon, a.g.e., ss. 198-199.

alınırsa şahın devletçi ekonomi politikasının patrimonyal bir zihniyetten kaynaklandığını iddia etmek pek mümkün görünmez. Bu politika daha çok pragmatik bir modernleşme hamlesinden ibarettir.

Ancak şahın devletçilik uygulaması keyfî müdahaleleriyle paralel seyrettiğinden, ekonomik işleyişin genel görünümünün modern meşruiyetle de uyuşmadığı söylenebilir. Bir kere şah malî modernleşmeye, şahsî hırslarıyla çatıştığı noktaya kadar imkân vermiştir. İran maliyesinin başarılı reformcusu Millspaugh, şahın askerî harcamalarına sınırlama getirmek istediğinde, “Bir ülkede iki şah olmaz!” diyerek kendisine yol vermiştir²⁹². Ayrıca şah, şahsî servetini artırmaya yönelik olarak özel mülkiyetleri de gasp etmekte hiçbir beis görmemiştir. Döneminde modernleştirdiği adlî sisteme, yalnız siyasal muhaliflerini yargılatırmak için değil, ayrıca kendisinin söz konusu gasplarına hukukî dayanak sağlaması için de sık sık müdahale etmiştir – ki dönemi sona erdiğinde İran adlî kurumu yolsuzluğa batmış, işleyişine güven duyulmayan bir yapıya dönüşmüştür²⁹³. Diğer yandan kendisi ülkenin en büyük toprak sahibi olduğundan tarımdan alınan vergiyi toprak sahiplerinden ziyade köylülerin üzerine yüklemiştir. Böylece toprak sahipleri Rıza Şah rejiminin en avantajlı toplumsal sınıfı olarak bir oligarşi meydana getirmişler ve şahın devrilmesi sırasında kendisini savunamadılarsa da oğlu Muhammed Rıza'nın rejimini destekleyerek vefa borçlarını ödemişlerdir²⁹⁴. Şah'ın toprak gaspı o boyuta ulaşmıştır ki, 1941'de tahttan indirildiğinde İran'ın ekilebilir arazilerinin en verimli %10'luk kısmına şahsen sahip olduğu anlaşılmıştır²⁹⁵.

Rıza Şah dönemi, İran'da ulus-kurma (*nation-building*) sürecinin taçlandığı bir dönem olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına kadar İran'da ulus kurmanın teknik imkânları mevcut değildir. Zira bu tarihe kadar İranlılar, merkezî denetimin dışında, birbirlerinden uzak ve bağımsız aşiret, etnik grup veya dini cemaatlerin üyeleri olarak ve kendine yeten kasaba ekonomileriyle geçinerek yaşamışlardır²⁹⁶. 19. yüzyılın sonlarından

²⁹² Axworthy, a.g.e., s. 278.

²⁹³ M. Reza Ghods, “Government and Society in Iran, 1926 – 34”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No. 2 (1991), s. 225.

²⁹⁴ Ghods, a.g.m., s. 226.

²⁹⁵ Katouzian, “Rıza Şah...”, a.g.m., s. 33.

²⁹⁶ Yalçın Sarıkaya, *Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008, s. 74.

itibaren iletişim ve ulaştırmaya ilişkin teknik altyapının gelişmesinin, daha fazla İranlı'yı belirli bir kamusal hareketliliğe soktuğu açıktır. Meşrutiyet Devrimi'nin tüm ülke sathında bir sarsıntıya dönüşmesi ve getirdiği ilkelerin (genellikle uygulanmasa da) benimsenmesi bunu göstermiştir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren İran milliyetçiliği, çoğunlukla entelektüellerin fikir tartışmalarında yer etmiştir. Bununla beraber Meşrutiyet Devrimi'nin, ülkenin siyasal hayatına geri dönülmez biçimde “ulus” kavramını soktuğundan bahsedilmişti. Ancak Rıza Şah döneminin ayırt edici özelliği, yine yukarıda değinildiği üzere, 19. yüzyılda filizlenen Aryancılık temelli Fars milliyetçiliğidir. İki savaş arası dönemde Avrupa'da genel siyasal eğilim olan ırk teorileri İran'da da karşılık bulmuştur. Okullarda öğrencilere İranlılar'm Aryan ve Semitikler'den müteşekkil beyaz ırkın bir üyesi olduğu öğretilmiştir, zira bu dönemde İranlılar için Aryan ve Semitik dillerin ayrı aileleri teşkil ettiği gerçeği henüz muğlaktır²⁹⁷. İrklar arasında zekâ kapasitesine göre bir hiyerarşi olduğu varsayılmış, buna göre beyaz ırk en tepeye yerleştirilirken sarı ırk onu takip etmiştir. Avrupalı ve Amerikalılar'm güncel “sarı tehlike” kaygılarını da yansıtabilecek şekilde kategorize edilen sarı ırkın Çinliler ve Japonlar'dan oluşan üst katmanının altına ise Türkler ve Moğollar yerleştirilmiştir. Buna göre zekâ düzeyi düşük barbarlardan oluşan bu son grubun İran üzerindeki yüzyıllarca süren egemenliği nedeniyle ülke geri kalmıştır²⁹⁸. Yine coğrafya kitaplarının bazıları Avrupa ile Asya'yı birbirinden ayıran sınırların muğlaklığını vurgulayarak İranlılar ile Avrupalılar'ın yalnız ırksal değil, coğrafi yakınlığa da dayanan bir medeniyet birliğine sahip olduklarını ileri sürmüştür²⁹⁹. Nihayet 1934'te Eğitim Bakanlığı'nda toplanan bir komisyon, yabancı dildeki yazışmalarda ülkenin ismi olarak kullanılan “*Persia*”nın terkedilerek “İran”m kullanılmasını kararlaştırmıştır. Bu değişim kararının alınmasında *Persia* isminin, ülkenin modern öncesi döneminde içinde

²⁹⁷ Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804 – 1946*, Princeton: Princeton University Press, 1999, ss. 199-202.

²⁹⁸ Farzin Vejdani, *Making History in Iran: Education, Nationalism, and Print Culture*, California: Stanford University Press, 2015, ss. 85-86. Sarıkaya'ya göre söz konusu tarih yazımı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Hindistan yolundaki İran'da istikrarlı ve merkezîyetçi bir yönetim arzulayan Britanya'nın, ülkede Fars merkezli ulus inşasını sağlamak arzusu ve çabasıyla başlatılmıştır (Sarıkaya, a.g.e., s. 98 ve s. 101).

²⁹⁹ Kashani-Sabet, a.g.e., s. 206.

bulunduğu zayıflığı ve kargaşayı çağrıştırmaması, İran isminin ise üstün Aryan ırkının doğduğu yeri ifade etmesi önemli bir etken olmuştur³⁰⁰.

Rıza Şah'ın, çağdaşı Hitler, Mussolini ve Franco'ya karşı sempati beslediği bilinmektedir. Bu liderler ile kendisi arasında bazı ortak özellikler tespit etmiş, bunların da kendisi gibi “zayıf ve disiplinsiz” ulusları terbiye ettiği ve birliklerini sağladığına inanmıştır³⁰¹. Ancak bunun Nazizm veya faşizme yönelik ideolojik bir yakınlıktan kaynaklandığı söylenemez. Zira 1930'larda Nazizm, faşizm veya Marksizm yanlısı yayınlar yapan ya da faaliyetlerde bulunan gruplar hükümetçe bir tehdit olarak görülmüş ve takibata uğramıştır. Bunların liderleri ağır hapis cezaları almış, bazıları hapisanelerde öldürülmüştür³⁰². Dolayısıyla Rıza Şah'ın ilgisinin bu rejimlerin ideolojik yanlarından ziyade güçlü siyasal merkezîyetçiliklerine yönelik olduğu söylenebilir.

Millî Meclis Rıza Şah döneminde hep açık kaldıysa da yasama işlerinde daha ziyade anayasal bir formaliteyi yerine getirme işlevine sahip olmaktan öteye geçememiştir. Rıza 1925'de şah seçilir seçilmez meclisin kalan özerkliğini de zayıflatmaya çabalamıştır. Haksız tutuklamaların, yargısız infazların ve özel mülklere el koymanın giderek arttığı bu dönemde şah, liyakatli olmaktan ziyade kendisine sadakatle bağlı devlet memurları ve milletvekillerini arzulamıştır. Bu doğrultuda kurduğunu siyasî partileri reformlarına gelen tepkilere karşı bir paratoner gibi kullanmış, ihtiyacı kalmadığında bunları lağvedebilmiştir. Teymurtaş'a kurduğunu “Yeni İran (*İran-ı Nov*) Partisi”, şahın hem meclisi denetim altına almasının hem de ulemaya karşı yürüttüğü reformların bir aracı olmuştur³⁰³. Partinin, noterlik işlerini ulemanın elinden alıp merkezî hükümet kurumlarına devretmesine tepki gösteren ulemanın eylemleri nedeniyle Rıza Şah geri adım atarak partiyi lağvetmişse de, yerine yine Teymurtaş'a “Terakki Partisi”ni kurdurmuştur³⁰⁴. İlerleyen dönemde siyasî partileri yasakladığında

³⁰⁰ a.g.e., s. 218.

³⁰¹ Sarıkaya, a.g.e., s. 88.

³⁰² Axworthy, a.g.e., s. 285.

³⁰³ Matthew Elliot, “‘Yeni İran’ ve Rıza Şah Döneminde Parti Siyasetinin Sonu”, *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 64-65.

³⁰⁴ Elliot, a.g.m., s. 75.

da artık meclis seçimlerinde aday olacakları emniyet müdürüyle beraber tek tek eleyerek meclise şekil vermiştir³⁰⁵. Meclis üyelerinin nitelikleri Rıza Şah döneminde önemli değişikliklere uğramıştır. 1906-7 meclisinin üyelerinin çoğu tüccar, zanaatkâr ve ulemadan oluşurken, Rıza Şah döneminden sonra 1947-48 meclisinde çoğunluğu Batılı tarzda eğitim almış milletvekilleri oluşturmaktadır³⁰⁶. Bu dönemde Batılı eğitim almışlar bürokratik istihdamda önemli bir yer işgal etmişlerdir. Ancak, Arasteh'in de belirttiği gibi, kendilerine karar verme özgürlüğü olmaksızın sorumluluk verilen bu kesim giderek körelmiş, Rıza Şah devrildikten sonra da işgalci Batılıların emirlerini uygulamaktan başka yol bulamamışlardır³⁰⁷.

Rıza Şah, kuruluş döneminin karizmatik otoritesini modern otoriteye doğru rutinleştirememiştir. Modern İran devletinin kurucusu olduğu açıktır. Ancak kendisi bunun gereklerine uygun bir siyasal otorite gibi davranamamıştır. Bir tarafta radikal modernleşme politikalarını yürütürken diğer tarafta, artık İranlılar için hiçbir şey ifade etmeyen patrimonyal bir siyasal otorite olduğunu varsaymıştır. Safevîler döneminde Şah Abbas'ın toprakları müsadere etmesi ve *mamelek* denilen saray mülküne katması, döneminin patrimonyal meşruiyet çizgisinden bir sapmayı ifade etmez, zira müsadere edilen topraklar da zaten siyasal otoritenin belirli hizmetlerin karşılığı olarak memurlarına verdiği ve hiçbir feodal nitelikli sözleşmeye dayanmayan mülklerdir. Safevî şahı, askerî hizmetlerin niteliğini değiştirmeyi arzulamış ve toprakları müsadere edip gulamlarına devredebilmiştir. Ancak Rıza Şah'm modern bir devlette özel arazileri kendi şahsî mülküne geçirmesinin basit bir yolsuzluk olmaktan öte bir anlamı yoktur. Bu artık ne patrimonyal ne de modern meşruiyet sınırları içinde izah edilebilir. Rıza Şah'm yürütmenin kanuniliği ilkesi üzerinde de pek durmadığı anlaşılmaktadır. Böylece bir tarafta modern yasama kurumu ve adlî teşkilât hukukun üstünlüğü ilkesine bağlı görünürken, diğer tarafta şahın herhangi bir yasaya dayanmaksızın, salt kişisel hükümleriyle gerçekleştirilen infazların neden olduğu bir oksimoron hâli gözlemlenir.

Rıza Şah, modernist politikaları ile 20. yüzyılın dikkat çekici liderlerinden biri olmuştur. Bununla beraber çağdaşı olan genelde Avrupalı, özelde Rusyalı liderlerle

³⁰⁵ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., ss. 98-100.

³⁰⁶ Arasteh, "The Role of Intellectuals...", a.g.m., ss. 328-329.

³⁰⁷ a.g.m., s. 331.

karşılaştırıldığında, bunlarla arasındaki niteliksel farklar, benzerliklerden daha fazladır. Örneğin Rusyalı reformcular, merkez ve çevre siyasal seçkinlerini bir parti teşkilatlanması etrafında konsolide etmişlerdir. Diğer taraftan alman tüm siyasal kararların kanunî düzenlemelere dayandırılmasına, kurumsallaştırılmasına bilhassa önem verilmiştir. Sivil idare de bu kanunlar zemininde kurumsallaştırılmış, ordu ile işlevsel olarak ayrışması sağlanmıştır. Rıza Şah ise aldığı kararların kanunîliğini umursamamıştır. Bir parti teşkilâtı etrafında siyasal mobilizasyonu sağlayamamış, daha doğrusu buna yanaşmamıştır. Şah, kendisini klasik bir İran hükümdarı gibi görmüş, modern dönemde siyasal kararların önemli ölçüde bir toplumsallaşma zeminine oturması gerektiğini hesaba katmamıştır. Bakanlar kurulunu oluşturan siyasal aktörler, tıpkı geçmişte olduğu gibi sık sık vezir-kırımına (*vezirkuşî*) uğramış, idarenin rasyonel işleyişinin imkânı kalmamıştır. Rıza Şah askerî bir diktatörlük kurmuş, döneminde askerî idareciler sivil idarecileri gölge bırakmışlardır. Bununla beraber Rıza Şah ile Avrupa'daki diğer otoriter liderler arasındaki en önemli farkı Abrahamian vurgulamıştır. Ona göre bu adil bir karşılaştırma değildir, zira Rıza Şah söz konusu liderler gibi merkezî bir devlet yapısı devralmamış, merkezî devleti kurmuştur³⁰⁸. Gerçekten de genelde Avrupalı, özelde ise Rusyalı devlet adamlarının arkalarında uzun bir modernleşme tecrübesinin yanı sıra kurumsallaşmış bir devlet yapısı vardır. Her şeyden önce Rusya'da klasik siyasal otoritenin patrimonyal meşruiyeti, kesintiye uğramadan modern kurumlara aktarılabildiği. Oysa İran'da Rıza Pehlevî iktidarı ele aldığı anda, ortada herhangi bir meşruiyete sahip kurumsal bir yapı hemen hemen yoktur. Rıza Şah karizmatik otoritesi ile devleti kurarken modern meşruiyet zemininde kalmaya özen göstermediğinden ve kendisinde patrimonyal meşruiyeti haiz bir lider vasfı gördüğünden keyfî uygulamalara dalmış, bu arada neredeyse tüm toplumsal kesimler nezdinde gayrimeşru bir lidere dönüşmüştür.

³⁰⁸ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, a.g.e., s. 88.

SONUÇ

Çağdaş sosyal bilimlerde insanlığın tarihindeki son birkaç yüzyıllık sürecin karakteristiğini ifade etmek için modernlik kavramı kullanılmaktadır. Bu ise yakın dönemi, kendisinden önceki binlerce yıldan kati biçimde ayırmaktadır. Böylece insanın neredeyse tüm maddî ve düşünsel üretimi iki ayrı tarihsel aidiyetle ifade edilir hâle gelmiştir: Geleneksel tarım – modern tarım, geleneksel ev idaresi – modern ekonomi, geleneksel zanaat – modern endüstri, geleneksel şiir- modern roman, geleneksel derebeyliği, krallık veya imparatorluk – modern devlet vb. Bu sonuncusu siyasal olanın geçirdiği dönüşümü gözler önüne sermektedir. Modern zamanlarda siyaset de binlerce yıllık rutinlerinden ayrılmış, bambaşka çatışma ve uzlaşma alanlarıyla yeniden şekillenmiştir. Modern devlet, bu şeklin genel adıdır. Kadim dünyada görülmemiş genişlikte bir kamusal alan ve siyasal katılma, bürokrasi, anayasal çerçeveye dayalı bir idare, laik kurumsallaşma ve ulus gibi birçok unsuru içermiştir. Batı Avrupa’da ortaya çıkan bu yenilik, dünya üzerindeki hâkimiyetin en etkin yolu olduğunu göstermiştir. Bundan sonra gerek sömürgeci süreçlerle gerek bağımsız kalabilen ancak bu hâkimiyetin altında ezilmek istemeyen geleneksel siyasal yapılarca bilinçli olarak ithal edilmek suretiyle yer küreyi neredeyse tamamen kapsamıştır. Bugün de dünya üzerinde hemen tüm devletler yukarıdaki unsurları bünyelerinde bulundurmaktadır. Ancak pek çok devlette bu unsurların referans alındıkları kurumlara ne derecede yakın işlevlere sahip oldukları tartışmalıdır. Örneğin görünürde birçok devletin bir anayasası vardır, ancak bunların birçoğunun anayasal rejimler olduğunu söylemek mümkün değildir, zira söz konusu metinler üzerinde bir kurumsallaşmaya sahip değildir.

Siyasal kurumların referans aldıkları modern modelleriyle benzerlik derecelerini etkileyen birçok etken olabilir. Bunlar arasında gelenekle pek ilgisi olmayan basit yolsuzluk alışkanlıkları, dünya ekonomisindeki eşitsiz gelişimin neden olduğu işlevsel farklılaşma, dış müdahaleler vb. sayılabilir. Ancak modern-öncesi döneme has siyasal geleneklerin modern kurumsallaşmayı yönlendirme kapasitesi de çok önemli bir

etkendir. Bu çalışmanın konusunu da söz konusu etken teşkil etmiştir. Siyasal otoritenin modern devletin inşasında, meşruiyet sınırlarından ayrılmaksızın, hangi modeli tercih edeceğinin veya modern kurumlara hangi özgün niteliklerini katacağının belirlenmesinde siyasal geleneğin etkisi araştırılmıştır. Herhangi bir siyasal yapının geçmişinde sahip olduğu sorun çözme alışkanlıkları, *habitus* kavramında ifadesini bulduğu üzere o yapının daha sonraki gelişmeler karşısında alacağı tavra da sirayet edebilmektedir. Siyasal kültür de denilebilecek bu alışkanlıklar, herhangi bir krizle karşı karşıya kalan karar vericilerin bu krizle başa çıkma yöntemlerinin, aynı kültür alanında yaşamış olan öncülerinin yöntemleriyle benzeşmesini sağlamaktadır, çünkü bu yöntemler daha önceden tecrübe edilmiş olduklarından aynı kültür alanındaki karar verici için daha pratik bulunur. Bunlardan ayrılmak sonucu öngörülemeyen bir yola girme riskini taşır. Değişim içinde süreklilikler üzerinde duran siyasal kültür alanının odak noktasını da bu davranışlar oluşturmaktadır.

Bu çalışmada modern-öncesi dönemin her biri birer dünya-imparatorluğu olan iki siyasal örgüt üzerinde durulmuştur. Bunlar Rusya ve İran'dır. Söz konusu iki ülkenin geleneksel siyasal kültürünün tanımlanması için de her birinin klasik imparatorluk dönemleri buna örnek teşkil ettiğinden, Weber'in ideal tiplerinden geleneksel meşru otoritenin gelişmiş biçimi olan patrimonyalizm kavramı esas alınmıştır. Tanımı açısından patrimonyalizm, yine Weber'in modern devletin siyasal otoritesinin çerçevesini çizen yasal-ussal meşruiyet tipiyle tezat oluşturmaktadır. Oysa Weber'in de belirttiği gibi, gerçek hayatta bu iki unsur beraber var olabilmektedir. İşte bu çalışma, söz konusu iki ülkede patrimonyal siyasal geçmişin modernleşme süreciyle ilişkisini ve bunun siyasal kültürün tanımlanmasındaki yerini ele almıştır. Çalışmanın başlangıcında patrimonyalizm ve modern devletin unsurları kavramsal ve kuramsal açıdan açıklanmıştır. Bunun yanında, patrimonyalizm ve modern devlet ile ilişkisi bağlamında Rusya ve İran'ın siyasal kültürüne ilişkin ilgili yazın üzerinden bir tartışmaya girilmiştir. Bu tartışma ile amaçlanan, söz konusu ülkelerin meşru siyasal otoritelerine ilişkin daha güncel sorunların tespiti ve bu sorunlar ile tarihsel bağlamda takip edilen patrimonyalizm ve modernleşme ilişkisi arasında mantıksal bir bağ kurulmasıdır. Dolayısıyla bu sonuç bölümünde gerek ilk bölümdeki siyasal kültür tartışmasında tespit edilebilen sorunlar, gerekse takip eden bölümlerdeki klasik siyasal yapı ile

modernleşme süreçleri arasındaki süreklilikler veya kesintiler üzerinden çıkarımlara ulaşılabilir.

Kadim dünyanın en gelişmiş meşru siyasal otorite biçimi olan patrimonyalizmin belli başlı unsurları şunlardır: Meşruiyetin kaynağı olarak siyasal örgütün en tepesinde yer alan liderlik; kendi meşruiyetini bu kaynak tarafından atanmış olmasından ve ona sadık kalmasından alan bir idarî sınıf; toplumsal statüler hiyerarşisinde bu sınıfın sıradan halk kesiminden üstte yer alması; idarî işleyişte tesis edilen kişisel ilişkinin esas alınması; siyasal otoritenin dinî kurumun da başı olmak sıfatıyla bu kurumu idarî astı olarak örgütlemesine dayanan sezaropapizm; sıradan halk kesiminin siyasal süreçlere katılmasına yönelik hoşnutsuzluk; halkının “babası” olan siyasal otoritenin, gerek görmesi hâlinde hukukun sınırlarını aşarak idarecilerine veya ekonomik işleyişe müdahale etmek suretiyle “adalet”i sağlaması; maddî zenginleşmenin, teoride mülkiyet üzerinde sınırsız tasarruf hakkına sahip olan siyasal otoritenin denetiminden çıkmaması; siyasal hoşnutsuzluğun ve muhalefetin sisteme değil, otorite konumundaki kişiye yönelmesi. Elbette bunlar, kavramın açıklamasından ulaşılan nihaî soyutlamalardır. Bu soyut maddelerin, yasal-ussal otorite ile açıklanan modern devletin meşruiyeti açısından sorunlu olduğu da açıktır. Ancak ilk bölümde de gösterilmeye çalışıldığı gibi yasal-ussal otorite temelinde örgütlenmiş, serbest piyasa ekonomisi üzerinde hassasiyetle duran devletler bile zaman zaman bu “genetik” haklarını hatırlatabilmektedirler. Modern bir devlet, meselâ sosyo-ekonomik kriz derinleştiğinde ya da serbest piyasa devletin uzun vadeli çıkarlarına hizmet edemez duruma geldiğinde söz konusu haklarını yasal bir mevzuat çerçevesinde güncelleyebilir. Örneğin ABD’de olduğu gibi demiryolu hattının inşası için özel mülkleri istimlak edip, özel sektöre çeşitli imtiyazlar sağlayabilir. Ya da Kıta Avrupası örneğinde görüldüğü gibi serbest piyasanın kâr hırsına karşı belirli sınıfları koruyucu sosyal devlet engelini çıkarabilir.

Yine tarihsel açıdan bakıldığında siyasal kurumların modernleştirilmesine yönelik hamleler çoğunlukla tepeden inecedir. Fransız Devrimcilerinin yaptığı ya da Prusya’nın Alman birliğini kurması böyledir. Bununla beraber modernleşme sürecinde patrimonyal ilkenin kendini daha fazla gösterdiği siyasal yapılar, modernliği kendi iç işleyişlerinden türetmeyip de onu sonradan, belirli modeller üzerinden ülkelerine yerleştirmeye çalışanlardır. Zira siyasal otoriteler, modern rakipleri karşısında

ezilmemek için modern kurumları alırlar, ancak kendi patrimonyal otoritelerini dönüştürmeye ihtiyaç duymazlar.

Rusya’da patrimonyal siyasal yapı oldukça geniş bir alana yayılmış, zorlu iklim koşulları altındaki ülke toprağının ve tebaanın denetimini sağlamaya yönelik olarak siyasal otorite ile çevre seçkinleri arasında sağlanan ittifaka dayanmaktadır. Çevre seçkinleri için merkezde yaşayan ve “kutsal” olduğu iddia edilen bir siyasal liderin etrafında birleşmek, artık-değerini ele geçirdikleri tebaanın itaatini sürdürmenin en etkili yolu olarak görülmüştür. Bu nedenle Rusya’nın klasik döneminde çevre seçkinleri siyasal otoriteye, gerçekte sahip olduğundan daha heybetli bir görünüm sağlamışlardır. Buna karşın merkezdeki siyasal lider de “otokrasi” tabir edilen, Hıristiyanların (Ortodoksların) tek meşru siyasal otoritesi olma ve çevre seçkinlerinin kendisine bağımlılığından faydalanma şeklinde bir patrimonyalizmi kurumsallaştırabilmiştir. Böylece Rusya’da siyasal otorite, dinî kurum dâhil olmak üzere tüm idarî yapının yegâne meşruiyet kaynağı hâline gelmiştir. Feodal ilişkinin olmadığı ve toplumun tüm katmanlarının “ortak sorumluluk” ile birbirine bağlandığı böylesi bir düzende sosyal dengenin, üretimin ve asayişin sürdürülmesi tamamen söz konusu siyasal otoritenin istikrarına bağlanmıştır. Sosyal hiyerarşi saraydan başlayarak ücra bir köydeki *mir*’e kadar otoritenin zincirleme tepeden tabana yayılmasıyla şekillenmiştir. Siyasal otorite zaman zaman çevre seçkinleriyle arasındaki zımni anlaşmayı görmezden gelerek bu ara unsurları ortadan kaldırmaya teşebbüs etmişse de bunun uzun vadede gerçekçi bir proje olmadığı anlaşılmıştır. Bu tarz terör dönemlerinden sonra merkez ve çevre arasındaki eski uzlaşma yeniden kurulmuştur. Klasik dönem Rusyası’nda dinî kurum da siyasal otoritenin madunudur. Bu durum sezaropapizme işlerlik kazandırmıştır.

İran ise dünyanın en eski siyasal kurumlarına sahip medeniyet sahalarından biridir. Bu topraklarda kök salan geleneksel idare sınıfının temel özelliği, çok parçalı ve hareketli bir demografik yapıyı, belirli bir sosyal denge ilkesi doğrultusunda, evrensellik iddia eden bir siyasal otoritenin denetimi altında tutma kabiliyetidir. Bu kabiliyetin gelişmesinde coğrafi konumu oldukça etkili olmuştur. Söz konusu konum ülke topraklarını göçebelerin akınlarına açık hâle getirirken, verimli toprakların adacıklar şeklinde yayılmış olmasından dolayı da çok merkezli bir yapı oluşmuştur. İranlı siyasal otoritelerin idarî kabiliyetleri bu parçalı yapıyı her zaman istikrarlı bir düzen altında

tutmayı başaramasa da kuşaktan kuşağa ve çevreye aktarılmak suretiyle sürekli değişen hanedan ve rejimler altında var olmayı sürdürmüştür. İran'daki parçalanmaya yönelik merkezkaç hareketler de en az bu idarî kabiliyet kadar kronikleşmiştir. Ülkenin klasik tarihinin son patrimonyal kurumsallaşması Safevî hanedanının idaresi altında gerçekleşmiştir. Siyasal otorite bu dönemde İran'da, sezaropapist nitelikte bir dinî kurumsallaşma ile Şiîliği yaymıştır. Ancak Safevî hanedanının çöküşünden sonra ülke, kronik merkezkaç yönelimleri ile meşru otorite boşluğuna düşmüştür. Böylece yerel otoritelerle beraber dinî kurum da siyasal denetim alanının dışına taşmış, paralel kurumsallaşmalar başlamıştır.

Bu yapıların modernleşme serüveni de üzerinde başlatıldıkları zeminin özelliklerine bağlı kalmıştır. Rusya'da siyasal merkez modernleşmeyi, yine kendisine yüklenen heybetli görünümünden faydalanarak en radikal biçimde başlatmıştır. Petro'nun geleneksel askerî birlikler olan *streltsi*'yi şiddetle ortadan kaldırması, patrimonyal yapıların siyasal modernleşmeye başlamadan önce geleneksel hizmet sınıfını tasfiye etmelerine ilişkin bir model ortaya koymuştur. Ne var ki İran'daki siyasal otoritenin bu modeli izleme imkânı olmamıştır. Zira tüm ülke toprakları üzerinde meşruiyet iddia edemeyecek durumdadır ve devletin hizmetkârları da geleneksel kulları değil, sayısız özerk unsurun merkezkaç elemanlarıdır.

Rusya, siyasal modernleşme sürecine girmesinden itibaren siyasal merkezin sezaropapist kapasitesini sonuna kadar kullanmış, hatta bu konuda da kendine has bir radikallikle dinî kurumu toplamsal hiyerarşinin en alt basamaklarına indirmeye yönelmiştir. Rus çarı Batı Avrupalı kurumları ithal ederken dinî kurumdan gelebilecek bir itirazı kökten savuşturma yoluna gitmiştir. Tüm bir Rus modernleşmesi, radikal laiklikle anılmıştır. Bu radikalizm, Bolşeviklerin dinî kurumsal yapıyı topyekûn lağvetmelerinde de görülür. Bolşevik siyasal seçkinleri, popüler dine has sembol ve ritüelleri seküler siyasal kurumlara ve kişilere aktarabileceklerine inanmışlardır. Bununla beraber Rus siyasal otoritesi, İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu kriz ortamında dinî kurumun popüler karizmasına duyduğu pratik ihtiyaçtan dolayı, bu defa Stalin idaresinin sezaropapizmi altında bu kurumu yeniden tesis etme yoluna gitmiştir. Ancak, İran bu konuda da Rusya'yı takip etmemiştir. Yine aynı meşruiyet krizi nedeniyle İranlı siyasal otoriteler din kurumu üzerindeki sezaropapist hâkimiyetlerini

çoktan yitirmişlerdir. Bu siyasal kriz ortamında, tarihinde görülmemiş biçimde kendi içinde bir hiyerarşi oluşturan ve ülke sınırları dışında merkezlenen Şîî (usûlî) ulema, seküler siyasal otoritenin denetiminden çıkmış, toplum içinde müçtehidler kanalıyla paralel bir otorite alanı tesis etmiştir. Yekpare olmayan bu yeni ulema sınıfı ülkenin modern siyasal hareketlerinde çeşitli tarafları destekleyerek Pehlevî rejimine giden süreçte, merkezin paralelindeki diğer otoritelerle (aşiretler, bazarîler vb.) beraber etkin rol alan unsurlardan olmuştur. Pehlevî döneminin neo-patrimonyal radikalizmi diğer grupların etkinliğini kırılabirirken, bireyler üzerinde çok daha derin köklere sahip olan dinî kurumunkini asla kıramamıştır. Hatta popüler algıda bu kurumu, seküler siyasal otoritenin tek meşru alternatifi olmaya sürüklemiştir.

Rusya'da siyasal otorite modernleşme politikalarını, klasik dönemde olduğu gibi yine çevre seçkinleriyle işbirliğine dayandırmıştır. Daha en başında Petro, bu seçkin zümreyi yok etmeye çalışarak devlet kuramayacağını anlamıştır. Katerina da aynı görüşle tüm idarî modernleşmesini seçkinlerle uzlaşî dâhilinde yürütmüştür. *Boyar* denilen bu çevre seçkinleri, gerek yeni kurumlara hızla intibakları gerek modernleşmenin tüm ülke sathında kültürel taşıyıcıları olmaları nedeniyle bu modernleştirici işlevlerini belli bir döneme kadar sürdürmüşlerdir. Bu sınıfın giderek tarımsal üretimden kopmasından sonra ise bu işlevi yerine getirecek bir unsur kalmamıştır. 19. yüzyılın tutucu çarları geleneksel çevre seçkinlerinin siyasal kararların taşıyıcıları olarak işlevlerini kaybettiğini görememişler, onların artık topluma birer yük olduğunu fark etmeden klasik ittifaklarını sürdürmüşlerdir. İran'da da modernleşmenin taşıyıcıları genellikle devlet adamlarıdır. Ancak bunlar merkezî bir idare aygıtını kurabilecek araçlara sahip değillerdir. Aynı anda hem dış tehditlere hem de çevre unsurların baskılarına direnmelerini sağlayacak merkezî bir orduyu kurumsallaştıramamışlardır. Başlattıkları reformlar, payitahttan çevre vilâyetlere kadar uzanamamış, ne çevrenin merkeze karşı özerkliği ortadan kaldırılabilmiş ne de bunlar merkezle eşgüdümlü çalışmaya ikna edilebilmiştir. Kaçarlar dönemi boyunca siyasal otorite bu zayıf konumundan dolayı reformları fazla zorlamaktansa içeride ve dışarıda klasik denge siyasetiyle varlığını sürdürebilmeyi yeterli görmüştür. Siyasal modernleşmeye yönelik en şiddetli atılımlar, kendisine paralel gelişen otorite

alanlarından gelmiştir. Ancak bunların teşebbüsleri de aynı merkeziyetçi aygıt eksikliğinden dolayı genellikle akim kalmıştır.

Rusya modernleşme sürecine daha erken girdiğinden, kamusal alanın genişlemesinin siyasal sonuçlarıyla da öncelikle karşılaşan devlet olmuştur. Merkez ve çevre seçkinlerinin Batılı eğitim almış çocuklarından oluşan Rus entelijansiyası, kendisini modernleştiren siyasal otoritenin niteliğini kamusal tartışmaya açmıştır. Özellikle serflik uygulamasını ilga etmeyen bir siyasal otoriteyi ülkenin geriliğinin müsebbibi olarak görmüş, reform önerileri açısından Batıcı ve Slavofil kanada ayrılmıştır. Bu entelijansiya fraksiyonları *Narodnik* (halkçı) harekette bir tür birliğe ulaşmış, Batılı siyasal modernleşmenin kaynağının Rus halkının özünde olduğu inancından hareketle tüm aracı unsurları aradan çıkararak halkla doğrudan teması öne çıkarmışlardır. Halktan bekledikleri yanıtı alamamalarının ardından ise onların hakiki çıkarları konusunda eğitilmesi ve yönlendirilmesi gerektiği, bunun da pozitif bilimsel eğitime sahip dar bir entelijansiya liderliğinin güdümü altındaki bir örgütlenme ile mümkün olacağı sonucuna ulaşmışlardır. Gerek Bolşeviklerin gerek diğer modernist siyasal örgütlerin fikrî temelinde bu kabul yer almıştır.

Rus entelijansiyası anayasal bir rejimden ziyade metnin biçimsel varlığıyla ilgilenmiştir. Merkezin siyasal seçkinleri olarak, çevre seçkinlerinin talepleriyle ilgilenmemişlerdir. Kendilerinden olmayan halka karşı derin bir güvensizlik duymuşlar, halkın kendi seviyelerine çıkarılması için zorunlu olarak eğitilmesini talep etmişler, ama bu eğitim sürecini başarıyla tamamlayamamışlardır. İmparatorluktan Cumhuriyete tüm reformcu kuşakların ortak özelliği, toplumu değil devleti kurtarma hedefidir. Anayasal gelişmenin çerçevesini bu hedef belirlemiştir. İranlı entelijansiya ise çoğunlukla devletten değil, ticarî faaliyetlerden beslenen bir grup olduğundan siyasal otoriteye karşı görece daha mesafeli, ancak çevre otorite alanlarına bağımlı bir görünüm arz etmiştir. Onların reform önerileri de ait oldukları ülke gibi parça parça ve istikrarsızdır. İranlı *ruşenfikren*, halkı harekete geçirmekte esas rolü ulema ve bazarîlere kaptırsalar da bu grupların yanında yer alarak siyasal taleplerinin modern çerçevesini çizebilmişlerdir. Bu çerçeve, kültürel bir kurtuluşu devletin kurtarılmasının önüne koymaktadır. Gerek Pehlevî otoritelerinin terör dönemlerinde gerek İslâm Devrimi'ne giden yolda bu vasıflarını sürdürmüşler, kültürel özgünlüğün sembolü olan Şîî İslâmı hem kendi

devletlerine hem de dış güçlere karşı toplumsal kurtuluşun merkezine yerleştirmişlerdir. Bu özellikleriyle de topluma karşı devleti önceleyen Rusya'nın patrimonyalizmden miras siyasal düşünce geleneğine tezat bir gelişme çizgisi takip etmişlerdir. Bu da İran'da modernleşme sürecinin, üzerinde yükselme imkânı olabilecek herhangi bir siyasal otoritenin meşru ve istikrarlı zemininden yoksun olmasının bir sonucudur.

Patrimonyal yapıların siyasal otoriteyi alternatifsiz bırakmaya yönelik eğilimi modernleşme süreçlerinde de takip edilebilir. Rusya'da Petro-sonrası dönemde, *boyar* fraksiyonlarının iktidarı belirlemedeki tüm etkinliklerine rağmen, Çariçe Anna'nın onları iktidarına ortak eden vaatlerini içeren senedi kolayca yırtıp atmasında görüldüğü gibi, Rusya'da siyasal otoritenin meşru herhangi bir alternatifi yoktur. Bununla beraber Rusya, merkezin alternatifsiz otoritesini tanıyan çevre seçkinlerinin varlığına daima müsaade etmiş, hatta Katerina döneminde görüldüğü gibi onlara tarihlerinde ilk defa hukukî güvenceler sağlamıştır. Zira merkezdeki siyasal otoritenin Rusya gibi devasa bir ülkeyi yönetmesinin onların aracılığı olmaksızın mümkün olamayacağı görülmektedir. Bu aracılığın geleneksel maddî imkânlarının kalmadığı yerde devrim, bunun radikal bir biçimini Komünist Parti – *nomenklatura* ilişkisi ile yeniden-üretecektir. İran'da ise Safevî patrimonyalizmi yıkıldığından beri modern hukukî ve siyasî bir mefhumaya dayanmasa da adem-i merkezîyet, fiilen modernleşmenin çerçevesini oluşturmuştur. Burada Kaçar siyasal otoritesinin resmen tanımlanmış olmasa da fiilen birçok alternatifi mevcut olmuştur. Hanedan da bunun bilincinde olduğundan görkemli teşrifat usulüne uymak ve makamına dayanarak kesesini doldurmak dışında siyasal liderliğinin patrimonyal görünümünü zorlamamıştır; çünkü merkez, çevre seçkinlerinin onayı olmaksızın ilgili vilâyette arzu ettiği idareyi tesis edememiştir. Hatta ülkedeki çok başlılık o hâle gelmiştir ki ülke topraklarının altındaki kaynaklar merkezin bilgisi ve onayı dışında yabancı devletlere ve şirketlere devredebilmiştir. Modern devlete has bir adem-i merkezîyetçilikten ziyade ilkel bir merkezsizlik olan bu durumda yerel yönetimlerden orduya, maliyeden diplomatik kadroya kadar devleti oluşturan örgütler başına buyruk bir görünüme sahip olmuştur. Bu şartlar altında Rıza Şah'm kişisel diktatörlüğü ülkedeki tüm gruplarca arzulanmış ve desteklenmiştir. Ancak onun modern kurumları kişisel araçları olarak görmesiyle temeli olmayan bir patrimonyalizme yönelmesi neticesinde meşruiyeti aşınmış, oğluna bırakabildiği miras modern neo-

patrimonyalizmden başka bir şey olmamıştır. Ülkenin merkezkaç unsurları da daima etkin kalmış, en yakın fırsatta bu meşruiyeti zayıf iktidarı yok etmek üzere sahneye çıkmışlardır.

Patrimonyal imparatorlukların hukukî ve ekonomik modernleşme süreçleriyle ilişkileri de birbirleriyle benzer sorunları açığa çıkarmıştır. Bir kere meşruiyetin kaynağı bir siyasal otoritenin, söz konusu meşruiyeti anayasal çerçeveye sığdırmaya çalışması oldukça sorunludur. Rusya tutarlı bir anayasal gelişmeye sahip olamamıştır. Özellikle uluslararası konjonktürden etkilenen siyasal otoritelerin kişisel kaprisleri çoğu kez ya kendilerinin ya da seleflerinin getirdiği liberal düzenlemelerin askıya alınması sonucunu doğurmuştur. İdarede de benzer bir tutarsızlık söz konusudur. Hükümetin saraydan ayrışması fiziksel açıdan gerçekleşmiş olsa da ilkesel açıdan bunun yerleştiğini söylemek zordur. Yine de modern devlete ilişkin yasal çerçevenin fizikî varlığı sayesinde siyasal meşruiyetin tabanı genişlemiştir. Kanunlar ve yürütme bir kere yasal-ussal kurumsallaşma sürecine girmiştir. Böylece siyasal otoritenin kişiselleşmiş biçimi olarak hükümdarın, artık her biri kendi içinde alt uzmanlık alanlarına ayrılan bu erklerin çalışmalarının detaylarına müdahale ederek karar vermesi, sadece sistemin işleyişini zora sokmuştur. Özellikle Katerina'nın reformlarıyla beraber siyasal yapılar geri dönüşü olmayan bu sürece girmişlerdir. Bundan sonra I. Nikolay, III. Aleksandr ve II. Nikolay gibi çarların hükümdarlık makamının saf patrimonyal haklarına vurgu yaparak söz konusu erklerin çalışmalarının en ufak detaylarına bile müdahil olmaları, uzun vadede bu devletlerin siyasal krizlerle başa çıkma kabiliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Patrimonyalizm kurumların işleyişinde, devlet adamlarının tavırlarında, bürokrasi ile halk arasındaki ilişkide devam etmiştir. Ancak artık siyasal otoritenin bunun en saf hâlini talep etmesi gerçekçi değildir. Bununla beraber, ülkenin merkez ve çevre dengesini yeniden kuran Bolşevikler, belirli bir ideolojiye bağlı olmanın da verdiği cesaretle anayasa veya parlamento gibi kurumların işlevleriyle pek ilgilenmemişlerdir. İdeoloji anayasanın üstünde tutulmuş, yasama, yürütme ve yargı erkleri arasında net bir ayırımı gidilmemiştir. Örneğin ele alman dönemde Sovyet ülkesinde yasama sürecinden hangi örgütün sorumlu olduğunu söylemek bugün bile mümkün değildir. Özellikle Stalin döneminin totalitarizmiyle patrimonyalizm arasında tarihsel bir geçişlilik ileri sürmek zordur. Bu tarz bir yapı, modern ve binyılcı (milenyumcu) bir

ideolojiden kaynaklanmıştır. Yine de bazı gelişmeler, patrimonyal geçmişin modern kurumlar altındaki sürekliliğini göstermektedir. Örneğin bu dönemde de anayasal kurumlara iltifat edilmemiş; merkez (Politbüro) ve çevre (*nomenklatura*), birbirleriyle uzlaşarak halk üzerinde, bazen teröre varan sınırsız bir iktidar kullanmış; siyasal otorite ekonomik hayatın denetimini elinde tutmuş ve toplum içindeki tüm zenginlik ve statünün ana kaynağı olmuş; kişisel ilişkiler tesis etmek, bürokraside iş yürütmenin en kolay yolu olmaya devam etmiştir.

İran'da siyasal otoritenin kurumsal zayıflığı sadece despotik bir merkezileşmeye değil, anayasalcı hareketlerin zafere ulaşmasına da engel olmuştur. Zira despotik bir idareyi tesis etmekten çok ülke topraklarını ve tüm idarî makamları satışa çıkarmakla iktifa eden Kaçar monarşisine karşı anayasal bir idare talebiyle siyasal merkezi ele geçiren çevre unsurlar, çevre üzerinde hiçbir hükmü olmayan merkezî aygıtın aynı zayıflığından dolayı anayasal hakları ve idarî çerçeveyi siyasal sisteme yerleştirememişlerdir. Neticede sadece en temel insanî ihtiyacı, yani asayişî sağlayabildiği için askerî bir diktatörün tüm ülkeyi demir yumrukla yönetmesine izin vermişlerdir. Rıza Şah ise eline verilen siyasal otoriteyi kullanarak modern aygıtlara sahip bir devlet kurabilmişse de yasal-ussal bir kurumsallaşmaya müsaade etmemiş, saf patrimonyal hükümdarlık haklarına sahip olduğunu varsaymıştır. Oysa İranlılar nezdinde patrimonyal meşruiyet Safevîlerle beraber yok olmuştur ve bir sürekliliğe sahip değildir. Bu durumda Rıza Şah'ın politikalarının sonucu basit bir modern askerî diktatörlüğün kurulması olmuştur. Bu diktatörlük rejiminde siyasal otorite ülke kaynaklarını ve bürokrasisini şahsî servetini artırmaya yönlendirdiğinden ve keyfî terör uyguladığından ortaya çıkan rejim, gelenekle bağı olmayan modern neo-patrimonyalizm olmuştur. Böylece Pehlevî rejimi İran'daki meşruiyet bunalımını sonlandıramamış, hatta bunalımın derinleşmesine katkıda bulunmuştur.

Patrimonyalizm, Rusya örneğinde yasal-ussal kurumlara aktararak kültürel varlığını sürdürmüştür. Siyasal merkezin klasik heybetli görünümü modernleşme sürecinde bu defa modern yapılarla sürdürülmüştür. Çevre unsurların bu görünüme dayanarak halk üzerinde uyguladıkları tahakküm Bolşevik rejimine de uyarlanabilmiştir. Binyılcı bir ideolojinin beslediği totalitarizmin sona ermesinin ardında da devlet adamları ve toplum aynı patrimonyal tercihlere yönelmiştir. İran ise

modernleşme sürecine meşruiyet krizi altında başlamasının nedeniyle patrimonyal bir siyasal geleneği modern kurumlara aktarma imkânına sahip olamamış, modern devleti bir tür neo-patrimonyalizm altında inşa edebilmiştir. Söz konusu meşruiyet krizini ise ancak İslâm Devrimi sonrası kurduğu siyasal yapı ile ve “gelenek icat ederek” aşabilmiştir. Böylece siyasal otorite, uzun bir aradan sonra tekrar belirli bir istikrar dâhilinde çalışmaya başlamıştır. Yine de İran, geleneksel bir özelliğini korumaktadır. O da merkezkaç aktörlerin sürekli çekişmeleri, siyasal otoritenin de bunlar arasında bir denge mekanizmasına dayanarak üstün varlığını muhafaza etme kabiliyetidir.

KAYNAKLAR:

- ABRAHAMIAN Ervand, "The Crowd in Iranian Politics 1905-1953", *Past & Present*, No. 41, 1968, Oxford University Press, ss. 184-210.
- ABRAHAMIAN Ervand, "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 5, No. 1, 1974, Cambridge University Press, ss. 3-31.
- ABRAHAMIAN Ervand, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 3, 1979, ss. 381-414.
- ABRAHAMIAN Ervand, *Humeynizm: İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, çev. Mehmet Toprak, İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- ABRAHAMIAN Ervand, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- ADELKHAH Fariba, *İran'da Modern Olmak*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- AFARY Janet, Kevin B. ANDERSON, *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, çev. Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015.
- AHAVİ Şahruh, *İran'da Din ve Siyaset: Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.
- ALAMDARI Kazem, "The Power Structure of the Islamic Republic of Iran: Transition from Populism to Clientelism, and Militarization of the Government", *Third World Quarterly*, Vol. 26, No. 8, 2005, ss. 1285-1301.
- ALEXANDER John T., "Pugachev, Emilian Ivanovich", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1245-1246.
- ALGAR Hamid, "Ayatallah", *Encyclopedia Iranica*, 1987, <http://www.iranicaonline.org/articles/ayatallah>, (29.03.2017).
- ALGAR Hamid, *İslâm Devriminin Kökleri*, çev. M. Çetin Demirhan, İstanbul: İşaret Yayınları, 1988.
- ALGAR Hamid, "Ahund Molla", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, ss. 185-186.
- ALGAR Hamid, "Ahundzâde, Mirza Feth Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, ss. 186-190.

- ALGAR Hamid, “Amir Kabir, Mirza Taqi Khan”, *Encyclopedia Iranica*, 1989, <http://www.iranicaonline.org/articles/amir-e-kabir-mirza-taqi-khan>, (08.08.2018).
- ALGAR Hamid, “Bihbehânî, Muhammed Bâkır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 6, ss. 143.
- ALGAR, Hamid, “Merci-i Taklîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, ss. 172-174.
- ALGAR Hamid, “Mirza Melkum Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2005, C. 30, ss. 164-166.
- ALİ AHMED Celal, *Batılılaşma Hastalığı: Batıdan Gelen Veba*, çev. Fatmanur Altun, İstanbul: Yöneliş, 2000.
- ALTUN Fahrettin, “Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu”, *Divan*, say. 8, 2000, ss. 123-186.
- AMANAT Abbas, “The Downfall of Mirza Taqi Khan Amir Kabir and the Problem of Ministerial Authority in Qajar Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 4, 1991, ss. 577-599.
- AMIN Samir, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997.
- ARASTEH A. Reza, *Man and Society in Iran*, Leiden: E.J.Brill, 1970.
- ARASTEH Reza, “The Role of Intellects in Administrative Development and Social Change in Modern Iran”, *International Review of Education*, Vol. 9, No. 3, 1963, ss. 326-334.
- ARJOMAND Said Amir, “The Mujtahid of the Age and the Mulla-bashi: An Intermediate Stage in the Institutionalization of Religious Authority in Shi‘ite Iran”, *Authority and Political Culture in Shi‘ism*, ed. Said Amir Arjomand, Albany: State University of New York Press, 1988, ss. 80-97.
- ARJOMAND Said Amir, *The Turban For the Crown: The Islamic Revolution in Iran*, New York: Oxford University Press, 1988.
- ARON Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986.
- ARUNOVA M. R., K. Z. EŞREFYAN, *Nâdir Şah-ı Avşar*, çev. Nergize Turaeva, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- ASHRAF Ahmad, “Historical Obstacles to the Development of a Bourgeoisie in Iran”, *Iranian Studies*, Vol. 2, No. 2/3, 1969, ss. 54-79.

- ASHRAF Ahmad, “The Roots of Emerging Dual Class Structure in Nineteenth – Century Iran”, *Iranian Studies*, Vol. 14, No. 1/2, 1981, ss. 5-27.
- ATABAKI Touraj, “Mustarip Ziyaretçiler: Çar İmparatorluğu'nun Sınırlarında İran Madunları”, *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, çev. Serhan Afacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 43-67.
- ATABAKI Touraj, “Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik: Karşılaştırmalı Bazı Tespitler”, *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 41-59.
- AXWORTHY Michael, *İran: Aklın İmparatorluğu, Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi*, çev. Özlem Gitmez, İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- AYDEMİR Şevket S., *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.
- AYDOĞMUŞOĞLU Cihat, *Şah Abbas ve Zamanı: (1587 – 1629)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.
- BABAIE Sussan, Kathryn BABAYAN, Ina BAGHDIAANTZ-MCCABE, Massumeh FARHAD, *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, London-New York: I.B. Tauris, 2004.
- BAYAT Asef, *Sokak Siyaseti: İran'da Yoksul Halk Hareketleri*, çev. Soner Tarlak, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2008.
- BAYAT Mangol, “Aqa Khan Kermani”, *Encyclopedia Iranica*, 1986, <http://www.iranicaonline.org/articles/aqa-khan-kermani>, (31.08.2018).
- BLACK Cyril E., *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, çev. Fatih Gümüş, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986.
- de BLOIS, F. C., “Shah ‘King’, and Shahanshah”, *Encyclopaedia of Islam*, 2012, eds. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs., http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_6744 (04.07.2017).
- BOECK Brian, “Collective Responsibility”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. I, ss. 283-283.
- BOGATYREV Sergei, “Boyar”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. I, ss. 166-166.
- BOGATYREV Sergei, “Boyar Duma”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. I, ss. 166-167.
- BOGATYREV Sergei, “Reinventing the Russian Monarchy in the 1550's: Ivan the Terrible, the Dynasty, and the Church”, *The Slavonic and European Review*, Vol. 85, No. 2, 2007, ss. 271-293.

- BOURDIEU Pierre, *Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Hil Yayın, 2015.
- BOURNOUTIAN George, “Husayn Quli Khan Qazvini, Sardar of Erevan: A Portrait of a Qajar Administrator”, *Iranian Studies*, Vol. 9, No. 2/3, 1976, ss. 163-179.
- BRATTON Michael ve Nicolas Van de WALLE, “Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa”, *World Politics*, Vol. 46, No. 4, 1994, ss. 453-489.
- BROWN Archie, “Ideology and Political Culture”, *Politics, Society and Nationality Inside Gorbachev’s Russia*, ed. Seweryn Bialer, Boulder: Westview Press, 1989, ss. 1-40.
- BROWN Archie, “Soviet Political Culture through Soviet Eyes”, *Political Culture and Communist Studies*, ed. Archie Brown, London: The Macmillan Press, 1984, ss. 100-114.
- BROWN Peter B., “Neither Fish nor Fowl: Administrative Legality in Mid – and Late-Seventeenth-Century Russia”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 50, No. 1, 2002, ss. 1-21.
- BROWN Peter B., “The Service Land Chancellery Clerks of Seventeenth-Century Russia: Their Regime, Salaries, and Economic Survival”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 52, No. 1, 2004, ss. 33-69.
- BRZEZINSKI Zbigniew, *Büyük Çöküş*, çev. Gül Keskil, Gülsev Pakkan, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.
- BRZEZINSKI Zbigniew, “Soviet Politics: From the Future to the Past?”, *The Dynamics of Soviet Politics*, ed. Paul Cocks, Robert V. Daniels, Nancy Whittier Heer, Massachusetts: Harvard University Press, 1976, ss. 337-351.
- BUMİN Tülin, *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- BURANT Stephen R., “The Influence of Russian Tradition on the Political Style of the Soviet Elite”, *Political Science Quarterly*, Vol. 102, No. 2, 1987, ss.273-293.
- BUSHKOVITCH Paul, *Büyük Petro*, çev. Berna Akkıyal, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- BUSSE Heribert, ““Abbas Mirza Qajar”, *Encyclopedia Iranica*, 1982, <http://www.iranicaonline.org/articles/abbas-mirza-qajar>, (08.08.2018).
- CAHEN Claude, *İslamiyet I: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat N. Erendor, Ankara: Bilgi Yayınları, 2000.
- CARR Edward H., *Sovyet Rusya Tairihi: Bolşevik Devrimi, 1917 – 1923*, C. 1, çev. Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.

- CEMİL SAİD BEY, *İran Mektupları*, haz. A. Ergun Çınar, İstanbul: Kitabevi, 2014.
- CEZANİ Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar (1906 – 1911)*, çev. Ramin Cabbarlı, Türkan Urmulu, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- CHEHABI H. E., *Iranian Politics and Religious Modernism: The Liberation Movement of Iran Under the Shah and Khomeini*, New York: Cornell University Press, 1990.
- CHEHABI H. E. ve Juan J. LINZ, “A Theory of Sultanism 1: A Type of Nondemocratic Rule”, *Sultanistic Regimes*, eds. H. E. Chehabi, Juan J. Linz, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998, ss. 3-25.
- CHERNIAVSKY Michael, “‘Holy Russia’: A Study in the History of an Idea”, *The American Historical Review*, Vol. 63, No. 3, 1958, ss. 617-637.
- CHERNIAVSKY Michael, “Khan or Basileus: An Aspect of Russian Medieval Political Theory”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 20, No. 4, 1959, ss. 459-476.
- CHERNIAVSKY Michael, “The Old Believers and the New Religion”, *Slavic Review*, Vol. 25, No. 1, 1966, ss. 1-39.
- CHERNIAVSKY Michael, “Ivan the Terrible as Renaissance Prince”, *Slavic Review*, Vol. 27, No. 2, 1968, ss. 195-211.
- CRONIN Stephanie, *Tribal Politics in Iran: Rural Conflict and the New State, 1921 – 1941*, New York: Routledge, 2007.
- CRONIN Stephanie, “Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 50, No. 1, 2008, ss. 197-226.
- CRONIN Stephanie, “İran’da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921 – 26”, *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 115-145.
- CURTIS Michael, *Orientalism and Islam: European Thinkers on Oriental Despotism in the Middle East and India*, New York: Cambridge University Press, 2009.
- ÇELENK Mehmet, *16 – 17. Yüzyıllarda İran’da Şiîliğin Seyri*, Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- ÇETİN Halis, *Modernleşme ve Türkiye’de Modernleştirme Krizleri*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003.
- CRACRAFT James, “Empire Versus Nation: Russian Political Theory under Peter I”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 10, No. 3/4, 1986, ss. 524-541.
- DABASHI Hamid, *İran: Ketlenmiş Halk*, çev. Emine Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- DABASHI Hamid, *Şiizm: Bir Protesto Dini*, çev. Belgin Çallı, İstanbul: Yarın Yayınları, 2015.

- DAFTARY Farhad, *Şii İslam Tarihi: Şii İslam Üzerine Yapılan Bütün Modern Bilimsel Araştırmaların Sonuçlarının Önyargısız ve Nesnel Bir Sunumu*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- DANIEL Elton L., “Golestan Treaty”, *Encyclopedia Iranica*, 2001, <http://www.iranicaonline.org/articles/golestan-treaty>, (10.08.2018).
- DANIELS Robert V., “Russian Political Culture and the Post-Revolutionary Impasse”, *The Russian Review*, Vol. 46, No. 2, 1987, ss.165-175.
- DEUTSCHER Isaac, *Stalin*, 2 Cilt, çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1969.
- DJALILI Mohammad-Reza, Thierry KELLNER, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.
- DJILAS Milovan, *Yeni Sınıf: Komünist Sisteminin Bir Tahlili*, çev. H. Tayfur Sonkur, Ankara: Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, 1959.
- EISENSTADT Shmuel Noah, *Modernleşme: Başkaldırı ve Direniş*, çev. Ufuk Coşkun, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007.
- EISENSTADT S.N. ve L. RONIGER, *Patrons, Clients and Friends: Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- EKTHIAR Maryam, “Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution”, *Iranian Studies*, Vol. 34, No. 1/4, 2001, ss. 153-163.
- ELLIOT Matthew, “‘Yeni İran’ ve Rıza Şah Döneminde Parti Siyasetinin Sonu”, *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 61-86.
- ELLISON Herbert J., “Economic Modernization in Imperial Russia: Purposes and Achievements”, *The Journal of Economic History*, Vol. 25, No. 4, 1965, ss. 523-540.
- EMECEN Feridun, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- d’ENCAUSSE Hélène C., *Tamamlanmamış Rusya*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.
- EQBAL Ahmad, “Skocpol Üzerine Yorumlar”, çev. Serpil Üşür, *İran Devrimi: Din, Anti-Emperyalizm ve Sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 83-95.
- ETTEHADİYYEH Mansoureh, “İran Geçici Hükümeti”, *İran ve I. Dünya Savaşı: Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, ss. 9-28.

- FALKUS M. E., *Rusya'nın Endüstrileşmesi: 1700 – 1914*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986.
- FATEMI Nasrollah S., “Anglo-Persian Agreement of 1919”, *Encyclopedia Iranica*, 1985, <http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-persian-agreement-1919>, (08.08.2018).
- FIĞLALI Ethem Ruhi, “Bahâilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 4, ss. 464-468.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, “İsnâşeriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 23, ss. 142-147.
- FITZPATRICK Sheila, “How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces”, *The Russian Review*, Vol. 52, No. 3, 1993, ss. 299-320.
- FORAN John, “The Strengths and Weaknesses of Iran’s Populist Alliance: A Class Analysis of the Constitutional Revolution of 1905 – 1911”, *Theory and Society*, Vol. 20, No. 6, 1991, ss. 795-823.
- FOUCAULT Michel, “İranlılar Ne Düşüyor [Révent]?”, Afary, Janet ve Kevin B. Anderson, *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları* içindeki Ek bölümünde: “Foucault ve Onu Eleştirenler: Açıklamalı Bir Çeviri”, çev. Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015, ss. 258-266.
- FRAGNER Bert, “Social and Internal Economic Affairs”, *The Cambridge History of Iran: Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, eds. Peter Jackson, Laurence Lockhart, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, ss. 491-567.
- FRANK Andre Gunder ve Barry K. GILLS, “5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş”, çev. Esin Soğancılar, *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, der. Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003, ss. 41-136.
- FREEZE Gregory L., “Prokopovich, Feofan”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1235.
- FREUND Julien, *The Sociology of Max Weber*, trans. Mary Ilford, Toronto: Pantheon Books, 1968.
- FURON Raymond, *İran*, çev. Galib Kemali Söylemezoğlu, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943.
- GARTHWAITE Gene R., *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011.
- GEL'MAN Vladimir, “The Unrule of Law in the Making: The Politics of Informal Institution Building in Russia”, *Europe-Asia Studies*, Vol. 56, No. 7, 2004, ss. 1021-1040.

- GETTY J. Arch, *Stalinizm Hükmederken: Bolşevikler, Boyarlar ve Geleneğin Ayak Direyişi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- GHODS M. Reza, “Government and Society in Iran, 1926 – 34”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No. 2, 1991, ss. 219-230.
- GIDDENS Anthony ve Christopher PIERSON, *Anthony Giddens’la Söyleşiler: Modernliği Anlamlandırmak*, çev. Serhat Uyurkulak, Murat Sağlam, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
- GILL Graeme, *The Origins of the Stalinist Political System*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- GILBAR Gad G., “The Rise and Fall of the Tujjar Councils of Representatives in Iran, 1884 – 85”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 51, No. 4, 2008, ss. 639-674.
- GLEASON Abbott, “Kireyevsky, Ivan Vasilievich”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, ss. 755-757.
- GLEASON Abbott, “Panslavism”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1133-1135.
- GOGOL Nikolay Vasilyeviç, “Bir Delinin Hatıra Defteri”, *Petersburg Öyküleri*, çev. Ergin Altay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss. 243-269.
- GÖKBERK Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- GRAY John, *Kara Ayın: Apokaliptik Din ve Ütopyanın Ölümü*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- GREGORY Paul R., “Gosplan”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, ss. 589-590.
- GÜNDÜZ Tufan, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri, 1540 – 1640*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- GÜNDÜZ Tufan, *Son Kızılbaş: Şah İsmail*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- HABERMAS Jürgen, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- HAFEZİNİYA Muhammed R., *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, çev. Kaan Dilek, Ankara: İraniyat Yayınları, 2017.
- HAHN Jeffrey W., “Continuity and Change in Russian Political Culture”, *British Journal of Political Science*, Vol. 21, No. 4, 1991, ss. 393-421.

- HALL John R., “Patrimonialism in America: The Public Domain in the Making of Modernity – From Colonial Times to the Late Nineteenth Century”, *Political Power and Social Theory*, eds. Mounira M. Charrad ve Julia Adams, Vol. 28, 2015, ss. 7-41.
- HEDLUND Stefan, “Kormlenie”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 2, ss. 772-773.
- HEGEL G.W.F., *Tarih Felsefesi II - Doğu Dünyası: Çin; Hindistan; Persia*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2011.
- HELLIE Richard, “Pomestie”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 3, ss. 1204-1205.
- HEPER Metin, *Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş*, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1973.
- HEYWOOD Andrew, *Siyasetin Temel Kavramları*, çev. Hayrettin Özler, Ankara: Adres Yayınları, 2012.
- HOSKING Geoffrey, “Patronage and the Russian State”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 78, No. 2, 2000, ss. 301-320.
- HOSKING Geoffrey, *Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- HOUGH Jerry F., *Soviet Leadership in Transition*, Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1980.
- HOVEYDA Fereydoun, *The Shah and the Ayatollah: Iranian Mythology and Islamic Revolution*, Westport: Praeger, 2003.
- İBN HALDUN, *Mukaddime: I*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- İNALCIK Halil, “Adaletnameler”, *Belgeler*, Ankara: TTK Basımevi, C. 2, S. 3-4, 1967, ss. 49-145.
- İNKELES Alex, Raymond A. BAUER, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Massachusetts: Harvard University Press, 1959.
- İNSEL Ahmet, Cengiz AKTAR, “‘Devletin Bekası’ İçin Yürütülen Çağdaşlaşma Sürecinin Toplumsal Sorunları”, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2005, ss.19-59.
- JONES W. Gareth, “Radishchev, Alexander Nikolayevich”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1264.
- JOWITT Ken, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley: University of California Press, 1992.

- JOYCE John M., “The Old Russian Legacy”, *Foreign Policy*, No. 55, 1984, ss.132-153.
- JUDGE Edward H., “Plehve, Vyacheslav Konstantinovich”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1185-1186.
- KAGARLITSKY Boris, *Çevrenin İmparatorluğu: Rusya ve Dünya Sistemi*, çev. Esin Soğancılar, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2007.
- KALAYCIOĞLU Ersin, Ali Yaşar SARIBAY, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Ankara: Sentez Yayıncılık, 2014.
- KALLEK Cengiz, “Hasan eş-Şirâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. 16, ss. 354-355.
- KALLEK Cengiz, “Kerekî, Muhakkık-ı Sâni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, ss. 280-282.
- KARADENİZ Yılmaz, *İran Tarihi: (1700 – 1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- KARADENİZ Yılmaz, *İran (1795 – 1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- KARAMAN Hayreddin, “Efganî, Cemâleddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, ss. 456-466.
- KASHANI-SABET Firoozeh, *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804 – 1946*, Princeton: Princeton University Press, 1999.
- KATOZIAN Homa, “Problems of Political Development in Iran: Democracy, Dictatorship or Arbitrary Government?”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 22, No. 1/2, 1995, ss. 5-20.
- KATOZIAN Homa, “The Pahlavi Regime in Iran”, *Sultanistic Regimes*, eds. H. E. Chehabi, Juan J. Linz, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998, ss. 182-205.
- KATOZIAN Homa, “Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum”, *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 13-40.
- KAZEMI Farhad, Ervand ABRAHAMIAN, “The Nonrevolutionary Peasantry of Modern Iran”, *Iranian Studies*, Vol. 11, No. 1/4, 1978, ss. 259-304.

- KAZEMZADEH Firuz, “Anglo-Russian Convention of 1907”, *Encyclopedia Iranica*, 1985, <http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-russian-convention-of-1907-an-agreement-relating-to-persia-afghanistan-and-tibet>, (31.08.2018).
- KEDDIE Nikki R., *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*, New York: Yale University Press, 1981.
- KEDDIE Nikkie, R., “The Roots of the Ulama’s Power in Modern Iran”, *Studia Islamica*, No. 29, 1969, ss. 31-53.
- KEENAN Edward L., “How Ivan Became ‘Terrible’”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 28, No. 1 / 4, 2006, ss. 521-542.
- KEENAN Edward L., “Muscovite Political Folkways”, *The Russian Review*, Vol. 45, No. 2, 1986, ss.115-181.
- KESHAVARZIAN Arang, *Bazaar and State in Iran: The Politics of the Tehran Marketplace*, Connecticut: Cambridge University Press, 2007.
- KHITERER Victoria, “Intelligentsia”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, ss. 668-672.
- KINZER Stephen, *Şah’ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu’da Terörün Kökenleri*, çev. Selim Önal, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- KIPP Jacob W., W. Bruce LINCOLN, “Autocracy and Reform: Bureaucratic Absolutism and Political Modernization in Nineteenth-Century Russia”, *Russian History*, Vol. 6, No. 1, 1979, ss. 1-21.
- KITSCHOLT Herbert, Steven I. WILKINSON, “Citizen – Politician Linkages: An Introduction”, *Patrons, Clients, and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, ed. Herbert Kitschelt, Steven I. Wilkinson, New York: Cambridge University Press, 2007, ss. 1-49.
- KNIGHT Amy, “The Two Worlds of Vladimir Putin: I. The KGB”, *The Wilson Quarterly*, Vol. 24, No. 2, 2000, ss. 32-37.
- KOLLMANN Nancy S., “Mestnichestvo”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 3, ss. 918-918.
- KONGAR Emre, *Toplumsal Değişme: Kuramlar-İlkeler*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- KROM Mikhail M., “Votchina”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 4, ss. 1650-1651.
- KURAT Akdes N., *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

- KUTSCHEROFF Samuel, "Administration of Justice Under Nicholas I of Russia", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 7, No. 2, 1948, ss. 125-138.
- KUXHAUSEN Anna, "Smolny Institute", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.4, ss. 1409-1410.
- KÜÇÜKALP Derda, *Siyaset Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, 1978, ss. 1-85.
- LAMBTON Ann K. S., "Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government: I", *Studia Islamica*, No. 5, 1956, ss. 125-148.
- LAMBTON Ann K. S., "Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government: (Conclusion)", *Studia Islamica*, No. 6, 1956, ss. 125-146.
- LAMBTON Ann K. S., "The Evolution of the Iqta' in Medieval Iran", *Iran*, Vol. 5, 1967, ss. 41-50.
- LAPIDUS Gail W., "State and Society: Toward the Emergence of Civil Society in the Soviet Union", *Politics, Society and Nationality Inside Gorbachev's Russia*, ed. Seweryn Bialer, Boulder: Westview Press, 1989, ss. 121-147.
- LAQUEUR Walter, *Soviet Realities: Culture and Politics from Stalin to Gorbachev*, New Jersey: Transaction Publishers, 1990.
- von LAUE Theodore H., "The High Cost and the Gamble of the Witte System: A Chapter in the Industrialization of Russia", *The Journal of Economic History*, Vol. 13, No. 4, 1953, ss. 425-448.
- von LAUE Theodore H., "Count Witte and the Russian Revolution of 1905", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 17, No. 1, 1958, ss. 25-46.
- von LAUE Theodore H., "Tsarist Labor Policy, 1895 – 1903", *The Journal of Modern History*, Vol. 34, No. 2, 1962, ss. 135-145.
- LENİN Vladimir İ., *Devlet ve Devrim*, çev. M. Halim Spatar, Celal Üster, İstanbul: Yordam Kitap, 2016.
- LENİN Vladimir İ., *Ne Yapmalı?: Hareketimizin Canalcı Sorunları*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 2016.
- LEWIN Moshe, *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation*, Berkeley: University of California Press, 1988.
- LEWIS Bernard, *300 Yıldır Sorulan Soru: Hata Neredeydi?*, çev. Harun Özgür Turgan, Serpil Bilbaşar, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2010.

- LINCOLN W. Bruce, "God, the Emperor Nicholas I, and the Revolutions of 1848: A Young Russian's Fantasy", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 51, No. 122, 1973, ss. 95-106.
- LINCOLN W. Bruce, "The Minister of Nicholas I: A Brief Inquiry into Their Backgrounds and Service Careers", *The Russian Review*, Vol. 34, No. 3, 1975, ss. 308-323.
- LINDNER Rudi P., *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- LINZ Juan J., *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, çev. Ergun Özbudun, Ankara: Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, t.y..
- LUKIN Alexander, *The Political Culture of the Russian 'Democrats'*, New York: Oxford University Press, 2000.
- de MADARIAGA, Isabel, *Çariçe Katerina: Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
- de MADARIAGA, Isabel, *Korkunç İvan: Rusya'nın İlk Çarı*, çev. Emin Tanrıyar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- MANN Michael, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri*, çev. Semih Türkoğlu, ed. Güney Çeğin, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- MINUCHEHER Pardis, "Sur-i Israfil in Exile: Modern Definitions of Monarchy", *Iranian Studies*, Vol. 42, No. 3, 2009, ss. 389-408.
- MARSHALL T.H. ve T. BOTTOMORE, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, çev. Ayhan Kaya, Ankara: Gündoğan Yayınları, 2000.
- MARTIN Vanessa, *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906*, London: I. B. Tauris & Co Ltd, 1989.
- MARX Karl, *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri: 1848-1850*, çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2009.
- MARX Karl, *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, haz. ve çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları, 2014.
- MARX Karl, *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'ı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2012.
- MARX Karl, Friedrich ENGELS, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 2005.

- MATTHEE Rudi, "Administrative Stability and Change in Later-17th-Century Iran: The Case of Shaykh Ali Khan Zangarah (1669 – 89)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 1, 1994, ss. 77-98.
- MATTHEE Rudi, "The Decline of Safavid Iran in Comparative Perspective", *Journal of Persianate Studies*, Vol. 8, No. 2, 2015, ss. 276-308.
- MATTHEE Rudi, "Relations Between the Center and the Periphery in Safavid Iran: The Western Borderlands v. The Eastern Frontier Zone", *The Historian*, Vol. 77, No. 3, 2015, ss. 431-463.
- MATTHEE Rudi, "Safevi İrani Bir İmparatorluk Muydu?", çev. İlker Külbilge, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. 3/2, 2017, ss. 179-208.
- MCAULEY Mary, "Political Culture and Communist Politics: One Step Forward, Two Steps Back", *Political Culture and Communist Studies*, ed. Archie Brown, London: The Macmillan Press, 1984, ss. 13-39.
- MCCULLAGH Francis, "Peter the Great and Lenin", *Studies: An Irish Quarterly Review*, Vol. 19, No. 76, 1930, ss. 564-576.
- MELIKOFF Irène, *Uyur İdik Uyardılar: Alevilik – Bektaşilik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin, İstanbul: Demos Yayınları, 2015.
- MERİÇ Cemil, "Göller Bölgesinde Bir Ada", *Kırk Ambar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980, ss. 425-439.
- MERL Stephan, "Kulaks", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, ss. 793-795.
- MERLET Pierre, *SSCB'de Komünist Muhalefet: Troçkistler (1923 – 1938), C. 1: Bolşevik Partisi'nde Bürokrasi Karşıtı Mücadele 1923 – 27*, çev. Elif Hikmet, İstanbul: h2o Kitap, 2015.
- METİN Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran 1800 – 1941*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011.
- MIRSEPASSI Ali, *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- MOADDEL Mansoor, *Class, Politics, and Ideology in the Iranian Revolution*, New York: Columbia University Press, 1993.
- MOIN Baqer, *Son Devrimci: Ayetullah Humeyni*, çev. Osman Cem ÖnerToy, Ankara: Elips Kitap, 2005.
- MOOERS Colin, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997.

- MOORE Barrington Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yararılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev. Şirin Tekeli, Alâeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2012.
- MOSSE Werner E., “Russian Bureaucracy at the End of the Ancien Régime: The Imperial State Council, 1897 – 1915”, *Slavic Review*, Vol. 39, No. 4, 1980, ss. 616-632.
- MUHAKKİK Mehdî, “Ayetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 4, ss. 244.
- MURVAR Vatro, “Patrimonial – Feudal Dichotomy and Political Structure in Pre-Revolutionary Russia: One Aspect of the Dialogue between the Ghost of Marx and Weber”, *The Sociological Quarterly*, Vol. 12, No. 4, 1971, ss. 500-524.
- NASÎRUDDİN TUSÎ, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- NASKALİ Esko, “Sâsânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, ss. 174-176.
- NEWTON Kenneth, Jan W. van DETH, *Karşılaştırmalı Siyasetin Temelleri*, çev. Esin Saraçoğlu, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2014.
- NİŞANCI Ensar, *Geleneksel Patrimonyalizmden Modern Neo Patrimonyalizme: Bir Modernleşme Denemesi*, İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2001.
- NİŞANCI Ensar, *Geleneksel Patrimonyalizmin Sosyal ve Siyasal Yönden Analizi*, İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2001.
- NİZAMÜ’L-MÜLK, *Siyasetname*, çev. Mehmet T. Ayar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- O’DWYER Conor, “State Building (Government)”, *Britannica Academic*, <http://proxy.uludag.deep-knowledge.net/MuseSessionID=021261da6/MuseProtocol=http/MuseHost=academic.eb.com/MusePath/levels/collegiate/article/601042>, (22.09.2016).
- OKTAY Cemil, *Siyaset Bilimi İncelemeleri: Meşruiyet-Sınıflandırma-Kültür-Modernleşme*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2009.
- OMEL’CHENKO O. A., “The System of State and Law in Eighteenth-Century Russia and the Political Culture of Europe: Some Historical Interactions”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 80, No. 2, 2002, ss. 217-233.
- OPPENHEIMER Franz, *Devlet*, çev. Alâeddin Şenel, Yavuz Sabuncu, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.

- ORLOVSKY Daniel T., “Recent Studies on the Russian Bureaucracy”, *The Russian Review*, Vol. 35, No. 4, 1976, ss. 448-467.
- ORTAYLI İlber, “Yavuz Sultan Selim”, *Milliyet*, 16 Eylül 2012, <http://www.milliyet.com.tr/yavuz-sultan-selim/ilber-ortayli/pazar/yazardetay/16.09.2012/1597012/default.htm>, (12.02.2018).
- ORUÇ BEY BAYAT (İRANLI DON JUAN), *İlişkiler: Bir Şii/Katolik*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- OSTROWSKI Donald, “The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions”, *Slavic Review*, Vol. 49, No. 4, 1990, ss. 525-542.
- OSTROWSKI Donald, “The Façade of Legitimacy: Exchange of Power and Authority in Early Modern Russia”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 44, No. 3, 2002, ss. 534-563.
- ÖĞÜN Süleyman Seyfi, *Türk Politik Kültürü*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- ÖLMEZ Mehmet, “Soyurgal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 37, ss. 388-389.
- ÖNGÖREN Reşat, “Safeviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008, C. 35, ss. 460-462.
- ÖNGÖREN Reşat, “Safiyüddîn-i Erdebîlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008, C. 35, ss. 476-478.
- ÖZ Mustafa, “Usûliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. 42, ss. 214-215.
- ÖZBUDUN Ergun, *Anayasalcılık ve Demokrasi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- ÖZCAN Azmi, “Nâdir Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 32, ss. 276-277.
- ÖZGÜDENLİ Osman G., “Tiyûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. 41, ss. 207-208.
- ÖZKAN KERESTECİOĞLU, İnci, “Milliyetçilik: ‘Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens’ten Frankeştayn’ın Canavarına”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, der. H. Birsen Örs, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss.307-350.
- ÖZLEM Doğan, *Max Weber’de Bilim ve Sosyoloji*, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2001.

- “patrimonial”, *Online Etymology Dictionary*, http://etymonline.com/index.php?term=patrimonial&allowed_in_frame=0, (16.10.2016).
- “patrimony”, *Online Etymology Dictionary*, http://etymonline.com/index.php?term=patrimony&allowed_in_frame=0, (16.10.2016).
- PHILLIPS Hugh, “Novosiltsev, Nikolai Nikolayevich”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1076.
- PINTNER Walter M., “The Social Characteristics of the Early Nineteenth-Century Russian Bureaucracy”, *Slavic Review*, Vol. 29, No. 3, 1970, ss. 429-443.
- PIPES Richard, *Russia under the Old Regime*, New York: Charles Scribner’s Sons, 1974.
- PIPES Richard, *Russian Conservatism and Its Critics: A Study in Political Culture*, New Haven & London: Yale University Press, 2005.
- PITCHER Anne, Mary H. MORAN ve Michael JOHNSTON, “Rethinking Patrimonialism and Neopatrimonialism in Africa”, *African Studies Review*, Vol. 52, No. 1, 2009, ss. 125-156.
- PÎRÂ Suâd, Osman Gazi ÖZGÜDENLİ, “Nâsirüddin Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 32, ss. 405-406.
- POE Marshall, “Moskovite Personel Records, 1475 – 1550: New Light on the Early Evolution of Russian Bureaucracy”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 45, No. 3, 1997, ss. 361-378.
- POGGI Gianfranco, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, çev. Aysun Babacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- POGGI Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- RAHNEMA Ali, *Ali Şeriatî: Bir İslami Ütopyacının Siyasi Biyografisi*, çev. Zehra Savan, İstanbul: Kapı Yayınları, 2006.
- RAZI G. Hossein, “Democratic – Authoritarian Attitudes and Social Background in a Non-Western Society: A Study of the Iranian Elite”, *Comparative Politics*, Vol. 14, No. 1, 1981, ss. 53-74.
- REGER W. M. IV, “Streltsy”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 4, ss. 1488-1489.
- RIASANOVSKY Nicholas V., “Some Comments on the Role of the Intelligentsia in the Reign of Nicholas I of Russia, 1825 – 1855”, *The Slavic and East European Journal*, Vol. 1, No. 3, 1957, ss. 163-176.

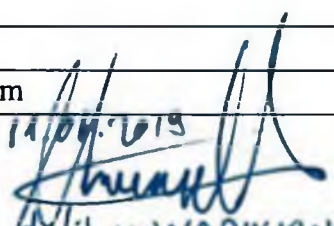
- RIASANOVSKY Nicholas V., Steinberg, Mark D., *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli, İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 2016.
- RIGBY T.H., “New Top Elites for Old Russian Politics”, *British Journal of Political Science*, Vol. 29, No. 2, 1999, ss. 323-343.
- ROOSEVELT Kermit, *Countercoup: The Struggle for the Control of Iran*, New York: McGraw-Hill Book Company, 1979.
- ROWNEY D. Karl, “Structure, Class, and Career: The Problem of Bureaucracy and Society in Russia, 1801 – 1917”, *Social Science History*, Vol. 6, No. 1, 1982, ss. 87-110.
- “Russian Orthodox Church Severs Links with Constantinople”, *BBC*, 16.10.2018, <https://www.bbc.com/news/world-europe-45870939>, (30.10.2018).
- SAID Edward W., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- SARIBAY Ali Yaşar, *Demokrasinin Sosyolojisi*, Ankara: Sentez Yayıncılık, 2013.
- SARIBAY Ali Yaşar, *Modernitenin İronisi Olarak Globalleşme*, İstanbul: Everest Yayınları, 2004.
- SARIBAY Ali Yaşar, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslâm*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014.
- SARIKAYA Yalçın, *Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- SARTORI Giovanni, *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği: Yapılar, Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergun Özbudun, Ankara: Yetkin Yayınları, 1997.
- SASANÎ Han Melik, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Klasik, 2006.
- SAVORY R. M., “The Safavid Administrative System”, *The Cambridge History of Iran: Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, eds. Peter Jackson, Laurence Lockhart, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, ss. 351-372.
- SCHAYEGH Cyrus, “‘Seeing Like a State’: An Essay on the Historiography of Modern Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 42, No. 1, 2010, ss. 37-61.
- SEEBERG Peter, “İran Devrimi, 1977 – 79: Etkileşim ve Dönüşüm”, çev. Onur Açar, *Doğu Batı*, S. 79, 2016, ss. 183-201.
- SHAKIBI Zhand P., “His Majesty’s Own Chancery”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.2, ss. 635-636.
- SHEIKHOLESLAMI A. Reza, “The Sale of offices in Qajar Iran, 1858 – 1896”, *Iranian Studies*, Vol. 4, No. 2/3, 1971, ss. 104-118.

- SKOCPOL Theda, *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, çev. S. Erdem Türközü, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004.
- SKOCPOL Thoda, "Rantiye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam", çev. Serpil Üşür, *İran Devrimi: Din, Anti-Emperyalizm ve Sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 54-82.
- SMITH Gerald H., "The Dichotomy of Politics and Corruption in a Neopatrimonial State: Evidence from Sierra Leone, 1968 – 1993", *A Journal of Opinion*, Vol. 25, No. 1, 1997, ss. 58-62.
- SPECHLER "New Economic Policy", *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1040-1041.
- STARR S. Frederick, "Soviet Union: A Civil Society", *Foreign Policy*, No. 70, 1988, ss. 26-41.
- STRAKHOVSKY Leonid I., "The Statesmanship of Peter Stolypin: A Reappraisal", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 37, No. 89, 1959, ss. 348-370.
- SÜMER Faruk, "Dihkan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, ss. 289-290.
- SÜMER Faruk, "Kaçarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, ss. 51-53.
- ŞAH TAHMASB-I SAFEVÎ, *Tezkire*, çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- TAPPER Richard, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, çev. F. Dilek Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- TAVAKOLI-TARGHI Mohamad, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, New York: Palgrave, 2001.
- TAYLOR Scott D., *Globalization and the Cultures of Business in Africa: From Patrimonialism to Profit*, Bloomington: Indiana University Press, 2012.
- TILLY Charles, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990-1992*, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001.
- de TOCQUEVILLE Alexis, *Eski Rejim ve Devrim*, çev. Turhan Ilgaz, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004.
- TOYNBEE Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İstanbul: Yeryüzü Yayınları, t.y..
- TOURAINÉ Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- TROÇKİ Lev, *İhanete Uğrayan Devrim*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1998.

- TROYAT Henri, *Dört Çariçe*, çev. Nihal Önel, İstanbul: Doğan Kitap, 2000.
- TROYAT Henri, *Rasputin*, çev. Can Erhan Kızmaz, İstanbul: Üç Nokta Yayınları, 2006.
- TUCKER Robert C., *Political Culture and Leadership in Soviet Russia: From Lenin to Gorbachev*, New York: W.W. Norton & Company, 1987.
- TUMARKIN Nina, “Religion, Bolshevism, and the Origins of the Lenin Cult”, *The Russian Review*, Vol. 40, No. 1, 1981, ss. 35-46.
- TUMARKIN Nina, “Political Ritual and the Cult of Lenin”, *Human Rights Quarterly*, Vol. 5, No. 2, 1983, ss. 203-206.
- TURNER Bryan S., *For Weber: Essays on the Sociology of Fate*, London: Sage Publications, 1996.
- TURNER Bryan S., *Max Weber: From History to Modernity*, London: Routledge, 1992.
- TURNER Bryan S., *Max Weber ve İslam*, çev. Yasin Aktay, Ankara: Vadi Yayınları, 1991.
- ÜSTÜN İsmail Safa, *Humeyni'den Hamaney'e: İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.
- VAHDAT Farzin, “1979 İran Devrimi Üzerine Düşünceler: Öznellik ve Vatandaşlığın Yükselişi”, çev. Hatice Doğan, *Doğu Batı Dersigi*, S. 79, 2016, ss. 203-226.
- VAHDAT Farzin, *God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter with Modernity*, New York: Syracuse University Press, 2002.
- VALI Abbas, *Kapitalizm Öncesi İran: Kuramsal Bir Tarih*, çev. İbrahim Bingöl, İstanbul: Avesta Yayınları, 2007.
- VEJDANI Farzin, *Making History in Iran: Education, Nationalism, and Print Culture*, California: Stanford University Press, 2015.
- VERGİN Nur, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul: Doğan Kitap, 2011.
- VERNADSKY George, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- VOLKOV Solomon, *Tanıklık Tutanağı: Şostakoviç'in Anıları*, çev. M. Halim Spatar, İstanbul: Pencere Yayınları, 1992.
- WALICKI Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme*, çev. Alâeddin Şenel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- WALKER Barbara, “Kruzhok Culture: The Meaning of Patronage in the Early Soviet Literary World”, *Contemporary European History*, Vol. 11, No. 1, 2002, ss. 107-123.

- WALLERSTEIN Immanuel, *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, İstanbul: BGST Yayınları, 2014.
- WEBER Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, İstanbul: Hil Yayınları, 1997.
- WEBER Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- WEBER Max, *The Theory of Social and Economic Organization*, trans. A. M. Henderson, Talcott Parsons, New York: The Free Press, 1964.
- WEEKS Albert L., “Constitution of 1918”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.1, ss. 320-321.
- WEEKS Albert L., “Speransky, Mikhail Mikhailovich”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.4, ss. 1445-1446.
- WEICKHARDT George G., “Sudebnik of 1497”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.4, ss. 1495-1496.
- WEICKHARDT George G., “Sudebnik of 1550”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C. 4, ss. 1496-1497
- WHITE Stephen, *Political Culture and Soviet Politics*, London: The Macmillan Press, 1979.
- WILLIAMS Christopher, “Populism”, *Encyclopedia of Russian History*, New York: The Gale Group Inc., 2004, C.3, ss. 1208-1210.
- von WINNNG Alexa, “The Empire as Family Affair: The Mansurovs and Noble Participation in Imperial Russia, 1850 – 1917”, *Geschichte und Gesellschaft*, Jahr 40, H. 1, 2014, ss. 94-116.
- WITTFOGEL Karl A., *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, New Haven - London: Yale University Press, 1967.
- WOLF Eric R., *Köylüler*, çev. Abdulkerim Sönmez, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- WOLFE Bertram D., “Gapon and Zubatov: An Experiment in ‘Police Socialism’”, *The Russian Review*, Vol. 7, No. 2, 1948, ss. 53-61.
- WOLFE Bertram D., *Devrimi Yapan Üç Adam*, 2 Cilt, çev. Yunus Murat, y.y.: BFS Yayınları, 1989.
- YANEY George L., “The Concept of the Stolypin Land Reform”, *Slavic Review*, Vol. 23, No. 2, 1964, ss. 275-293.
- YARSHATER Ehsan, “The Qajar Era in the Mirror of Time”, *Iranian Studies*, Vol. 34, No. 1/4, 2001, ss. 187-194.

- YAZICI Tahsin, “Feth Ali Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, ss. 451-452.
- YEŞİLOT Okan, *Şah'ın Ülkesinde: Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volnskiy'nin Kafkasya Raporu*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- YOUNG T. Cuyler, “The Problem of Westernization in Modern Iran”, *Middle East Journal*, Vo. 2, No. 1, 1948, ss. 47-59.
- YURDAGÜR Metin, “Ahbâriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, ss. 490-491.

ÖZGEÇMİŞ		
Adı-Soyadı	Halil KANADIKIRIK	
Doğum Yeri ve Yılı	Çankaya / 1987	
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce	
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2001 - 2004	Bahçelievler Deneme Lisesi
Lisans	2004 - 2009	Uludağ Üniversitesi / Kamu Yönetimi
Yüksek Lisans	2009 - 2014	Uludağ Üniversitesi / Kamu Yönetimi
Doktora	2014	Bursa Uludağ Üniversitesi / Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Çalıştığı Kurum	Başlama - Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı
1.	2012 - 2014	Gümrük ve Ticaret Bakanlığı
2.	2014	TEİAŞ
3.		
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar		
Katıldığı Proje ve Toplantılar	Uluslararası Bildiri: KANADIKIRIK Halil, "Patrimonialism in Modernization: The Russian and Turkish Cases", 11th Annual International Conference on Global Studies, Athens, 2017.	
Yayımlar:	Makale: KANADIKIRIK Halil, "Gelenek ve Gelenek İcadı Arasında: İran Siyasal Kültüründe Humeyni Rejiminin Yeri", <i>Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , S. 60, 2019, ss. 142-154.	
Diğer:		
İletişim (e-posta):	kanadikirik@gmail.com	
Tarih	14/04/2019	
İmza		
Adı-Soyadı	Halil KANADIKIRIK	

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Halil KANADIKIRIK
Tez Adı	Siyasal Modernleşmenin Patrimonyal Yüzü: Rusya ve İran
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Tez Türü	
Tez Danışman(lar)ı	Doç Dr. Mert Ali GÖKIRMAK
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	<input type="checkbox"/> Patent Kısıt (2 yıl) <input checked="" type="checkbox"/> Genel Kısıt (6 ay) <input type="checkbox"/> Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 11.06.2019

İmza :

